

LIETUVOS
SOCIALINIŲ TYRIMŲ
CENTRAS

LIETUVOS SOCIALINĖ RAIDA

Regioniniai socialinės diferenciacijos ypatumai

2019 Nr. 8

LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS
LITHUANIAN SOCIAL RESEARCH CENTRE

LIETUVOS SOCIALINĖ RAIDA

SOCIAL DEVELOPMENT OF LITHUANIA

REGIONINIAI SOCIALINĖS DIFERENCIACIJOS YPATUMAI
REGIONAL ASPECTS OF SOCIAL DIFFERENCE

2019 Nr. 8

VILNIUS, 2019

Sudarytojai:

Dr. Donatas Burneika (Lietuvos socialinių tyrimų centras)
Dokt. Viktorija Baranauskienė (Lietuvos socialinių tyrimų centras)

Redkolegija:

dr. Aušra Maslauskaitė (Lietuvos socialinių tyrimų centras)
dr. Andrius Marcinkevičius (Lietuvos socialinių tyrimų centras)
dr. Laimutė Žalimienė (Lietuvos socialinių tyrimų centras)
dr. Aurelija Novelskaitė (Lietuvos socialinių tyrimų centras)
dr. Inga Blažienė (Lietuvos socialinių tyrimų centras)
dr. Sandra Krutulienė (Lietuvos socialinių tyrimų centras)
dr. Dovilė Krupickaitė (Vilniaus universitetas)
dr. Tadas Leončikas (Eurofondas)
dr. Aiva Jasilionienė (Makso Planko demografinių tyrimų institutas, Vokietija)
dr. Vikinta Rosinaitė (American University of the Middle East, Kuveitas)
dr. Viginta Ivaškaitė-Tamošiūnė (Europos komisijos Jungtinis mokslo centras, Ispanija)

Recenzantai:

Prof. dr. Saulius Stanaitis (Vytauto Didžiojo universitetas)
dr. Gintaras Ribokas (Lietuvos socialinių tyrimų centras)
dr. Sandra Krutulienė (Lietuvos socialinių tyrimų centras)

Apsvarstyta Lietuvos socialinių tyrimų centro Mokslo tarybos posėdyje 2019 m. gruodžio 17 d.
Mokslo tarybos protokolo Nr. MT-6.

Kalbos redaktorius:

Tomas Taškauskas

Maketuotojas:

Rimantas Junevičius

TURINYS

PRATARMĖ	5
PRATARMĖ (anglų kalba)	9
Rūta Ubarevičienė, Donatas Burneika REZIDENCINĖ DIFERENCIACIJA BALTIJOS ŠALYSE XXI A. PRADŽIOJE	13
Edis Kriauciūnas, Simona Ščerbinskaitė NEGYVENAMOS TERITORIJOS LIETUVOS GYVENVIEČIŲ SISTEMOJE.....	31
Gintarė Pociūtė-Sereikienė ŠIAULIŲ MIESTO MAŽĖJIMAS: DEPOPULIACIJĄ LĖMUSIOS PRIEŽASTYS, IŠRYŠKĖJUSIOS PASEKMĖS, MIESTO VALDŽIOS ATSAKAS	47
Arūnas Pocius, Rasa Miežienė, Laima Okunevičiūtė Neverauskienė DEMOGRAFINIŲ POKYČIŲ ĮTAKA DARBO RINKAI LIETUVOS APSKRITYSE.....	66
Snieguolė Grigužauskaitė DARBAS AR ŠEIMA? IKIMOKYKLINIO AMŽIAUS VAIKŲ AUGINIMO IŠŠŪKIAI	87
Daiva Skučienė PAJAMŲ NELYGYBĖ LIETUVOS APSKRITYSE.....	104
Laima Okunevičiūtė Neverauskienė, Arūnas Pocius, Eduardas Kęstutis Sviklas ŠALIES GYVENTOJŲ GEROVĖS TERITORINIŲ SKIRTUMŲ VERTINIMAS	113
Daumantas Stumbrys, Viktorija Andreikėnaitė, Arūnas Germanavičius SAVIŽUDYBIŲ LYGIO DIFERENCIACIJA LIETUVOJE VIDUTINĖS TIKĖTINOS GYVENIMO TRUKMĖS DIDĖJIMO KONTEKSTE.....	131
Inga Gaižauskaitė SOCIALINIO IR POLITINIO (NE)PASITIKĖJIMO KAITA BALTIJOS ŠALYSE 1990-2018 M.	145

CONTENT

PREFACE (Lithuanian).....	5
PREFACE.....	9
Rūta Ubarevičienė, Donatas Burneika RESIDENTIAL DIFFERENTIATION IN THE BALTIC STATES IN THE BEGINNING OF THE 21 st CENTURY	13
Edis Kriauciūnas, Simona Ščerbinskaitė NON-RESIDENTIAL AREAS IN LITHUANIAN SETTLEMENTS' SYSTEM	31
Gintarė Pociūtė-Sereikienė SHRINKING CITY ŠIAULIAI: DRIVERS, CONSEQUENCES AND GOVERNMENT RESPONSE.....	47
Arūnas Pocius, Rasa Miežienė, Laima Okunevičiūtė Neverauskienė THE IMPACT OF DEMOGRAPHIC CHANGES ON THE LABOUR MARKET IN THE LITHUANIAN COUNTIES	66
Snieguolė Grigužauskaitė WORK OR FAMILY? CHALANGES OF RAISING PRESCHOOL CHILDREN.....	87
Daiva Skučienė INCOME INEQUALITY AMONG COUNTIES OF LITHUANIA	104
Laima Okunevičiūtė Neverauskienė, Arūnas Pocius, Eduardas Kęstutis Sviklas ASSESSMENT OF TERRITORIAL DIFFERENCES OF POPULATION WELFARE	113
Daumantas Stumbrys, Viktorija Andreikėnaitė, Arūnas Germanavičius SUICIDE MORTALITY DIFFERENTIALS IN THE CONTEXT OF LIFE EXPECTANCY INCREASE IN LITHUANIA.....	131
Inga Gaižauskaitė DEVELOPMENT OF SOCIAL AND POLITICAL (DIS)TRUST IN THE BALTIC STATES DURING 1990-2018	145

PRATARMĖ

Aštuntasis Lietuvos socialinės raidos mokslo žurnalas – tęstinis Lietuvos socialinių tyrimų centro recenzuojamas mokslo leidinys, skirtas socialinių procesų teritorinės (regioninės) diferenciacijos tyrimų rezultatams pristatyti. Šis leidinys parengtas įgyvendinant Lietuvos socialinių tyrimų centro ilgalaikę institucinę mokslinių tyrimų programą „Lietuvos visuomenės socialinės diferenciacijos procesai ir integracijos prielaidos (2017–2021)“. Programos tikslas – tirti Lietuvos visuomenės socialinės struktūros kaitą, gyventojų grupių socialinę elgseną ir tapatumus siekiant atskleisti socialinės diferenciacijos ir integracijos procesų tendencijas Lietuvoje Europos šalių kontekste.

Siekiant užtikrinti šalies gyventojų gerovę būtina, visų pirma, pažinti demografinius, socialinius ir ekonominius procesus, vykstančius Lietuvoje. Šių procesų kaita pasižymi itin ryškiais erdviniais skirtumais, dėl kurių skirtingų šalies regionų gyventojai turi skirtingas gyvenimo, darbo ir poilsio sąlygas. Tokia situacija sudaro prielaidas augti socio-erdvinei nelygybei, nes skirtingose vietose gyvenantys žmonės turi skirtingas galimybes realizuoti savo siekius. Augantys metropoliniai miestai, mažėjantys regionų centrai ir nykstanti periferija yra akivaizdūs procesai, bet šių procesų pasekmės tų vietų gyventojams ir visai šalies raidai vis dar lieka neaiškios. Šiame leidinyje skelbiamuose mokslo straipsniuose siekiama prisidėti prie vykstančių procesų, jų priežasčių ir pasekmių pažinimo.

Leidinyje pradedamas Rūtos Ubarevičienės ir Donato Burneikos straipsniu „Rezidencinė diferenciacija Baltijos šalyse XXI a. pradžioje“. Publikacija atskleidžia gyventojų struktūros teritorinius pokyčius, įvykusius Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje pirmajame XXI a. dešimtmetyje. Šalys patyrė panašias ekonomines ir politines transformacijas, tačiau jų gyvenviečių sistemos yra labai skirtingos. Palyginamojo pobūdžio straipsnis leidžia pažvelgti į mūsų šalyje vykstančius procesus iš tolimesnės perspektyvos. Bendros tendencijos rodo, kad Lietuvoje vykstantys reiškiniai nėra unikalūs, todėl ir jų priežastys yra universalios. Iš kitos pusės, toks palyginimas leidžia pastebėti skirtumus tarp šalių ir padeda įvertinti specifinių vietos veiksnių įtaką procesų erdvinei raiškai. Autoriai atskleidė, kad trijose šalyse gyventojų diferenciacija yra didėjanti, t. y. metropoliniuose regionuose auga gyventojų koncentracija, kuri pasižymi jaunesniais ir aukštesnės socioekonominės klasės gyventojais, o tolstant nuo jų – sparčiai intensyvėja neigiamos kaitos tendencijos. Autoriai taip pat pastebi, kad dėl skirtingų Baltijos šalių istoriškai susiklosčiusių gyvenviečių sistemų skiriasi ir šalių sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos kryptys ir jų pasekmės.

Edžio Kriaučiūno ir Simonos Ščerbinskaitės straipsnyje „Negyvenamos teritorijos Lietuvos gyvenviečių sistemoje“ pristatomas Lietuvos negyvenamų teritorijų erdvinės sklaidos, kaip vieno iš žmogaus veiklos teritorinę organizaciją atspindinčių rodiklių, tyrimas. Analizuojamos gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos ir gyvenamosios vietovės, kur pagal paskutinio gyventojų surašymo duomenis nebuvo gyventojų. Tyrimas išryškino

didelius negyvenamų teritorijų pasiskirstymo Lietuvoje skirtumus. Autoriai pastebi, kad negyvenamų teritorijų dalis ir pasiskirstymas savivaldybėse priklauso nuo teritorijos kraštovaizdžio ypatybių ir istoriškai susiformavusių regioninių kaimo gyvenviečių sistemos ypatumų. Daugiausia negyvenamų teritorijų nustatyta miškingose vietovėse; daugiausia gyvenamųjų vietovių neturinčių gyventojų – Šiaurės Rytų Lietuvoje. Autoriai siūlo atsižvelgti į nustatytus dėsningumus vykdant bendrąją teritorijos planavimą ir atliekant atskirų vietovių (savivaldybių, seniūnijų) socialinės raidos tyrimus bei kitus socialinio planavimo darbus.

Gintarės Pociūtės-Sereikienės straipsnis „Šiaulių miesto mažėjimas: depopuliaciją lėmusios priežastys, išryškėjusios pasekmės, miesto valdžios atsakas“ skirtas ne tik Lietuvoje, bet ir daugelyje ekonomiškai stiprių šalių natūraliai vykstančiam miestų mažėjimo reiškiniui. Autorė analizei pasirinko Šiaulių miesto gyventojų skaičiaus mažėjimą lemiančių procesų ir pasekmių atvejį, kuris iš esmės atskleidžia bendrąsias Lietuvos miestų mažėjimo tendencijas ir jų keliamas problemas. Šis tyrimas leidžia šalies situaciją vertinti kitų, visų pirma, Rytų ir Centrinės Europos šalių kontekste. Autorės tyrimas atkleidė, kad Šiaulių miesto mažėjimui įtakos turėjo po Nepriklausomybės atgavimo įvykę ekonominiai ir politiniai pokyčiai, iššaukę emigraciją, gyventojų senėjimą, neigiamą natūralią gyventojų kaitą. Autorės nuomone, vykdoma šalies regioninė politika mažai prisideda prie Šiaulių miesto, kuris yra svarbus Šiaurės Lietuvos regiono gyvybingumui išlaikyti, sėkmingos raidos.

Arūno Pociaus, Rasos Miežienės ir Laimos Okunevičiūtės Neverauskienės „Demografinių pokyčių įtaka darbo rinkai Lietuvos apskrityse“ straipsnyje akcentuojami demografiniai pokyčiai ir gyventojų senėjimas, kurie yra svarbiausi veiksniai, sąlygojantys darbo rinką. Analizei pasirinktos keturios (0–14, 15–24, 55–64, 65 ir vyresni gyventojai) amžiaus grupės, analizuojamos lyginamojo svorio (procentinės dalies) rodikliais, apskaičiuojant nuo atitinkamos teritorijos bendro gyventojų skaičiaus apskričių lygmeniu, skaičiuojamais gyventojams gyvenantiems mieste ir kaime. Autoriai pabrėžia, kad padidėjusi gyventojų senėjimą charakterizuojančių rodiklių (ypač senyvo amžiaus žmonių lyginamojo svorio) teritorinė diferenciacija, gali lemti itin didelius ekonominio vystymosi netolygumus ir padidinti įtampą Lietuvos regionų darbo rinkose. Darbo jėgos senėjimas taps dar didesne problema, nes šalyje jau pasiektas pakankamai aukštas gyventojų dalyvavimo darbo rinkoje lygis.

Snieguolės Grigužauskaitės „Darbas ar šeima? Ikimokyklinio amžiaus vaikų auginimo iššūkiai“ skirtas šeimos–darbo įsipareigojimų derinimui ir darbo konflikto formavimuisi atsižvelgiant į gyvenamosios vietovės kontekstą. Autorės atliktas kokybinis tyrimas atkleidė, kad šeimos–darbo įsipareigojimų derinimui ir konfliktų formavimuisi įtakos turi gyvenamosios vietos specifika. Gyvenamosios vietos suskirstytos į tris kategorijas: centrus (didmiesčius), periferijas (kaimo vietoves) ir periferijų centrus (miestus). Tyrimas atskleidžia, kad palankiausios sąlygos darbo derinimui yra periferijų centruose (miestuose), o daugiausia su įvairiomis kliūtimis susiduria šeimos, gyvenančios centrinėse (didmiesčiuose) ir periferinėse (kaimo) vietovėse.

Du leidinio straipsniai (Daivos Skučienės „Pajamų nelygė Lietuvoje“ ir Laimos Okunevičiūtės Neverauskienės, Arūno Pociaus ir Eduardo Kęstučio Sviklo „Šalies

gyventojų gerovės teritorinių skirtumų vertinimas“) skirti itin aktualiai pajamų regioninių skirtumų problemai atskleisti. Pirmame straipsnyje Daiva Skučienė analizuoja pajamų nelygybę Lietuvoje apskričių lygmeniu. Pajamų nelygybė – vienas iš pagrindinių analizuojamų aspektų tyrinėjant gerovę. Autorė pastebi, kad yra gana didelė vidutinių pajamų dispersija, aukšta pajamų nelygybė pajamų pasiskirstymo viduryje. Tyrimo rezultatai taip pat atskleidė, kad didžiausias pajamų nelygybės lygis yra Vilniaus apskrityje. Be to, autorė akcentuoja, kad pajamų analizė apskričių lygmeniu nėra detali ir siekiant tikslumo analizė turėtų būti atliekama savivaldybių lygmeniu. Laimos Okunevičiūtės Neverauskienės, Arūno Pociaus ir Eduardo Kęstučio Sviklo straipsnis taip pat skirtas šalies gerovės skirtumams analizuoti, bet pagrindinis dėmesys kreipiamas į vidurinės klasės formavimąsi vertinant gyventojų pajamų (darbo apmokėjimo) skirtumų raidą. Išanalizavę Statistikos departamento pateikiamus duomenis straipsnio autoriai pastebi, kad santykinų darbo apmokėjimo skirtumų sumažėjimas Lietuvoje apčiuopiamai neprisidėjo prie vidurinės klasės stiprinimo bei skurdo lygio mažinimo šiame dešimtmetyje. Be to, autoriai pastebi, kad dideliame santykiniam gyventojų skurdo lygiui įtakos turi žemos nedarbingų pensininkų ir kitų ekonomiškai neaktyvių gyventojų pajamos. Straipsnyje pabrėžiama, kad pagyvenę žmonės, kurie kažkada priklausė vidurinei klasei, sulaukę pensijos patenka prie skurstančiųjų.

Daumanto Stumbrio, Viktorijos Andreikėnaitės ir Arūno Germanavičiaus straipsnis „Savižudybių lygio diferenciacija Lietuvoje vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimo kontekste“ skirtas įvertinti vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimo ir savižudybių lygio pokyčius atskirose demografinėse Lietuvos gyventojų grupėse. Autorių atlikti dekompozicinės analizės rezultatai parodė, kad savižudybių lygio pokyčiai turėjo skirtingą poveikį vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui skirtingose demografinėse grupėse. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad dėl mažėjančių savižudybių rodiklių vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė labiausiai didėjo tarp jaunesnio amžiaus vyrų grupių, o vyresnio ir vyriausio amžiaus gyventojų savižudybių lygio pokyčiai neturėjo teigiamo poveikio vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui. Nustatyta, kad moterų savižudybių lygio poveikis vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui tiek mieste, tiek kaime buvo neįdomus.

Leidinys užbaigiamas Ingos Gaižauskaitės straipsniu „Socialinio ir politinio (ne)pasitikėjimo kaita Baltijos šalyse 1990–2018 m.“, skirtu pasitikėjimui žmonėmis ir politinėmis institucijomis Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Autorės analizuoti apibendrinti tarptautinių palyginamųjų tyrimų duomenys parodė, kad vidutinis arba žemas pasitikėjimas politinėmis institucijomis ir nuosaikiai paplitęs socialinis apibendrintas pasitikėjimas yra ilgalaikiai Baltijos šalių demokratijų bruožai. Iš visų trijų valstybių išsiskiria Estija, autorės apibūdama kaip „...sukaupti didžiausią pasitikėjimo rezervą demokratijos vystymosi laikotarpiu“, o štai Lietuvoje ir Latvijoje gyvenantiems žmonėms trūksta pasitikėjimo šalies politinėmis institucijomis (labiau pasitikima ES institucijomis), galiausiai, visose trijose valstybėse labai maža gyventojų dalis pasitiki politinėmis partijomis. Analizuojant gyventojų pasitikėjimą pačiais žmonėmis, visose šalyse vieni kitais pasitiki apie trečdalis gyventojų, tik Estija išsiskiria šiek tiek geresniais pasitikėjimo rodikliais.

Leidinio sudarytojai tikisi, kad šiame leidinyje pateikiami tyrimų rezultatai bus naudingi tiek šalies akademinėi bendruomenei, tiek viešosios politikos formuotojams. Didelė socialinių procesų diferenciacija sudaro nepalankias prielaidas harmoningai šalies plėtrai, kelia bereikalingas įtampas tarp socialinių grupių įvairiuose regionuose ir mažina gyventojų pasitikėjimą demokratijos institucijomis. Problemų identifikavimas yra pirmasis žingsnis sprendžiant šiuos šalies regioninio vystymosi iššūkius. Autoriai būtų dėkingi už pastabas ir atsiliepimus, kuriuos galima teikti e-paštu: institutas@lstc.lt.

PREFACE

The eighth number of peer-reviewed scientific journal “Social development of Lithuania” is devoted for the problems related to uneven regional development in Lithuania. Regional differentiation of social processes taking place in Lithuania at the beginning of 21st century is the main theme of this issue. This publication has been prepared within the framework of the long-term institutional research and development program „*The social differentiation of Lithuanian society and preconditions for integration (2017-2021)*” of the Lithuanian Social Research Centre. The purpose of the program is to investigate changes in the social structure of Lithuanian society, social behaviour and identities of population groups in order to reveal tendencies of social differentiation and integration processes in Lithuania in the context of European countries.

In order to ensure the well-being of the country's population, it is necessary, first of all, to know the demographic, social and economic processes, which are taking place inside it. These processes are characterized by particularly pronounced spatial differences, which lead to different living and working conditions for people in different regions of the country. This situation creates the conditions for the growth of socio-spatial inequalities, as people living in different places have different opportunities to realize their goals. Growing metropolitan cities, shrinking regional centres, and shrinking peripheries are visible processes, but the consequences of these processes for the people of those places and for the country's development remain unknown. This publication aims to contribute to the understanding of ongoing processes, their causes and consequences.

The paper of Rūta Ubarevičienė and Donatas Burneika "*Residential differentiation in the Baltic states in the beginning of the 21st century*", reveals changing territorial distribution of the population of Lithuania, Latvia and Estonia, which have undergone similar economic and political transformations in recent decades. The comparative article provides an opportunity to look at the processes taking place in our country from a further perspective. General tendencies show that the phenomena occurring in Lithuania are not unique, therefore their causes are universal. Comparison of the Baltic States allows to observe differences between countries and helps to assess the influence of specific local factors on the spatial resolution of processes. The results show that the residential differentiation is clearly increasing in all countries. The metropolitan regions have a growing concentration of younger and higher socio-economic status populations, and with the increasing distance from the metropolitan regions, the negative trends in change are more pronounced. The results of the study show that there are no significant differences between the Baltic States in terms of territorial redistribution of the population as well as the changes in the socio-demographic spatial structure, however the spatial pattern of the processes differs.

The article "Non-residential areas in the Lithuanian settlements system" by Edis Kriaučiūnas and Simona Ščerbinskaitė analyzes the spatial distribution of non-residential areas in the Lithuanian settlements system as a reflection of the territorial organization of human activities. The paper analyzes two types of non-residential areas – the ones that do not have the status of residential areas (forest, water bodies, etc.) and the uninhabited settlements. The study revealed significant differences in the distribution of these areas in Lithuania. It mostly depends on the features of the landscape and characteristics of the historically formed settlements system. The authors propose to take the determined trends into account in carrying out general spatial planning, social development studies, and other social planning activities.

Gintarė Pociūtė-Sereikienė's paper "*Shrinking city Šiauliai: drivers, consequences and government response*" analyses the process and consequences of urban shrinkage in Lithuania, though this problem is common for many economically strong countries as well. This article introduces urban shrinkage in Lithuania using a case study of the fourth biggest city and regional centre in Lithuania – Šiauliai city. This study of Šiauliai city allows to evaluate the situation of the whole country in the context of other countries, especially in Eastern and Central Europe. The author noticed that shrinkage of Šiauliai city involves three major dimensions: political, economic and demographic. According to the author, the regional policy of the country does not sufficiently contribute to the successful development of Šiauliai city, which is important for maintaining the vitality of the whole Northern Lithuania.

Arūnas Pocius, Rasa Miežienė and Laima Okunevičiūtė Neverauskienė paper "*The impact of demographic changes on the labour market in Lithuanian counties*" emphasizes demographic changes and population aging, which are the most important factors determining the labour market. When analysing the changes in demographic structure, the article focuses on aggregate population indicators in different Lithuanian counties in four age groups. The first group includes the generation of children aged 0–14, and the second – people aged 15–24, who determine the opportunities for the development of labour market in the future. The third group includes the elderly (aged 55–64), who, despite their older age, have a particularly high labour market participation rate. The fourth group is the population aged 65 and over (the older age group), most of whom are of retirement age and are therefore in principle moving from economically active to inactive population group. The authors also note that the territorial differentiation of population ageing indicators (especially the relative weight of the elderly) has increased significantly over the last few decades in Lithuania, which may lead to extreme disparities in economic development and increase tension in the regional labour markets.

The paper of Snieguolė Grigužauskaitė "*Work or family? Challenges of preschooling children raising*" focuses on work-family responsibilities for the families raising preschool children. The formation of family-work conflict is analysed in areas with different urbanization level. Analysis is based on three types of settlements: centres (cities), peripheries (rural areas) and centres of peripheries (towns). The research is carried out on the basis of qualitative data, which was collected by interviewing the families living in mentioned types of territories. The research results revealed that life in areas with different urbanization level has direct impact

on reconciliation of family-work responsibilities and formation of family-work conflict. Most of the obstacles regarding area with different urbanization level arise for those families who live in periphery (rural areas) and centres (cities). The least number of obstacles is identified in peripheries centres (towns) which, according to the interviewed families, are highly appreciated in respect of family-work reconciliation.

Two papers (Daiva Skučienė *"Income inequality among counties of Lithuania"* and Laima Okunevičiūtė Neverauskienė, Arūnas Pocius and Eduardas Kęstutis Sviklas *"Assessment of territorial differences of population welfare"*) deal with problems of regional differences in income. Daiva Skučienė analyzes income inequality at the county level. The main finding of the research revealed that income and income inequality was the highest inside Vilnius County. The county of Vilnius had the highest income inequality and the lowest income of poorest population as well. According to the author, the income analysis at the county level is not detailed and in order to obtain more accurate results the analysis should be carried out at the municipal level. The article by Laima Okunevičiūtė Neverauskienė, Arūnas Pocius and Eduardas Kęstutis Sviklas also analyses differences in the country's well-being, but focuses on the formation of the middle class in assessing the development of the incomes (salary). The analysis of the Department of Statistics data shows that the decline in relative wage differentials in Lithuania did not contribute to the strengthening of the middle class and the reduction of poverty levels in this decade. The authors also note that the high relative poverty rates of the population are influenced by the low incomes of inactive pensioners and other economically inactive people.

The paper *"Suicide mortality differentials in the context of life expectancy increase in Lithuania"* by Daumantas Stumbrys, Viktorija Andreikėnaitė and Arūnas Germanavičius seeks to evaluate the contribution of suicide to increase in life expectancy among the different demographic groups in Lithuania. The analysis was conducted by using the life expectancy decomposition method. The results of the study show that changes in suicide rates at younger ages contributed to the increase in male life expectancy at most when compared to other age groups. There was no positive effect of changes in suicide mortality rates among older ages to life expectancy increase for both sexes. The contribution of suicide mortality to female life expectancy was modest in both urban and rural areas.

The last paper of the journal once again analyses social differentiation in Baltic countries. Inga Gaižauskaitė *"Development of social and political (dis)trust in the Baltic states during 1990-2018"*, focuses on the analysis of the change in the level of social generalized trust (or trust in people in general) and political trust (or public trust in political institutions) in Lithuania, Latvia and Estonia. International comparative studies show that the level of social and political trust in the Baltic States remained similar during the study period, although overall there has been a slight increase, in particular of trust in political institutions. Comparing the countries, it can be stated that Estonia has managed to accumulate bigger reserve of trust than Latvia or Lithuania, where the trust in political institutions remains relatively low; in all three countries the level of social trust can be described as moderate, with around one third of

citizens trusting other people in general. Also, a very low public trust in political parties is common characteristics of all three states. Though citizen of Baltic countries have higher than EU average levels of trust in European institutions, the gap between levels of public trust in national and EU institutions is especially characteristic for Latvia and Lithuania (whereas Estonians trust national and EU institutions at similar levels).

The editors of this publication hope that the findings presented in all papers will be interesting to both the academic community and policy makers. The spatial differentiation of social processes creates unfavourable preconditions for the harmonious development of the country, creates unnecessary tensions between social groups in various regions and reduces the trust of the population in democratic institutions. Problem identification is the first step in addressing these regional development challenges in the country. The authors would appreciate any comments and feedback that may be submitted by email to institutas@lstc.lt.

REZIDENCINĖ DIFERENCIACIJA BALTIJOS ŠALYSE XXI A. PRADŽIOJE

Rūta UBAREVIČIENĖ

LSTC Visuomenės geografijos ir demografijos institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: ruta.ubareviciene@gmail.com

Donatas BURNEIKA

LSTC Visuomenės geografijos ir demografijos institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: donatas.geo@gmail.com

Santrauka. Šiame straipsnyje siekiama nustatyti, kaip kintantis gyventojų teritorinis pasiskirstymas paveikė gyventojų sudėties pokyčius Baltijos šalyse pastaraisiais dešimtmečiais. Tyrimas paremtas kartografinė statistinių duomenų analize, naudojant Lietuvos, Latvijos ir Estijos visuotinių gyventojų surašymų duomenis, apibūdinančius šių šalių gyventojų sociodemografinę sudėtį. Tyrimo rezultatai rodo, kad visose šalyse rezidencinė diferenciacija akivaizdžiai didėja. Metropoliniuose regionuose auga jaunesnių ir aukštesnės socioekonominės klasės gyventojų koncentracija, o tolstant nuo jų – sparčiai intensyvėja neigiamos kaitos tendencijos. Tyrimo rezultatai rodo, kad esminių skirtumų tarp Baltijos šalių, kalbant apie teritorinį gyventojų persiskirstymą ir sociodemografinės erdvinės struktūros kaitą, nėra, tačiau procesų erdvinė raiška skiriasi. Gauti rezultatai patvirtino tyrimo pradžioje iškeltą prielaidą, kad nors Baltijos šalys patyrė panašias ekonomines ir politines transformacijas, tačiau istoriškai susiklostę gyvenviečių sistemų skirtumai lemia skirtingas sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos kryptis ir jų pasekmes Baltijos šalyse.

Raktažodžiai: rezidencinė diferenciacija, sociodemografinė erdvinė struktūra, metropolizacija, Baltijos šalys.

Įvadas

Pokomunistinių šalių gyvenviečių sistemų transformacijos yra įgavusios didelį mastą. Pastaraisiais dešimtmečiais itin ryškus šiose valstybėse yra metropolizacijos procesas. Jo metu didieji miestai, ypač sostinės, auga plotu ir gyventojų skaičiumi, o nuo jų nutolę regionai, ypač kaimo vietovės, – intensyviai traukiasi, daugiausia dėl sparčios emigracijos iš jų. Šie pokyčiai ypač ryškūs trijose Baltijos šalyse, dėl čia įvykusių išskirtinių geopolitinių ir ekonominių transformacijų. Skirtingai nei kitos pokomunistinės Europos valstybės, Baltijos šalys buvo netekusios valstybingumo, o jų ekonominiai ir kultūriniai saitai buvo nukreipti į Rytų pusę. Jų sostinės faktiškai atliko tik administracinių centrų, bet ne savarankiškų valstybių sostinių funkcijas. Iki tol buvusios Sovietų Sąjungos periferija, jos per labai trumpą laiką tapo kitos, valstybių sienų nevaržomos erdvės – ES – periferija. Tokia situacija ne tik labai pakeitė visų trijų šalių raidą, bet ir jų sostinių pozicijas. Galima teigti, kad tai taip pat yra viena iš svarbiausių priežasčių, nulėmusių išskirtinai aukštus emigracijos iš Baltijos valstybių rodiklius.

Baltijos šalys, kaip ir didelė dalis kitų pasaulio valstybių, susiduria su teritorinio vystymosi netolygumais. Didėjantys visuomenės socialinės organizacijos erdvės (kitai, socioerdvinės struktūros) skirtumai kelia iššūkius tiek gyventojams, turintiems prisitaikyti prie besikeičiančios socialinės ir ekonominės aplinkos, tiek valstybių politikos formuotojams, kurie yra atsakingi už socialinės infrastruktūros perorganizavimą, pritaikant ją pasikeitusiai situacijai (kalbama apie apgyvendinimą, darbo vietas, aptarnavimą ir kt.). Iššūkiai kyla ir verslui, susiduriančiam su žmogiškųjų resursų trūkumo problema „depresiniuose“ regionuose. Labai svarbu žinoti, kaip visuomenė yra organizuota erdvėje ir kokie veiksniai veikia šios organizacijos kaitą, siekiant racionalaus ir efektyvaus demografinio, socialinio ir ekonominio potencialo išnaudojimo, taip pat sprendžiant socialinės politikos ir teritorijų planavimo uždavinius. Būtent šiuo atveju itin svarbus vaidmuo turėtų tekti sociodemografinės erdvinės struktūros¹ kaitos tyrimams. Šiais tyrimais siekiama nustatyti, kas lemia gyventojų, pasižyminčių skirtingomis demografinėmis, socioekonominėmis, kultūrinėmis ir kt. charakteristikomis, pasiskirstymą erdvėje ir šio pasiskirstymo kaitą.

Šio straipsnio tikslas – atskleisti, kaip pastaraisiais dešimtmečiais keičiasi sociodemografinės struktūros erdviniai bruožai Baltijos šalyse. Šiame straipsnyje keliama prielaida, kad nors Baltijos šalys patyrė panašias ekonomines ir politines transformacijas, tačiau istoriškai susiklostę gyvenviečių sistemų skirtumai lemia skirtingas sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos tendencijas ir jų pasekmes Baltijos šalyse. Šiame straipsnyje siekiama atskleisti, kaip kintantis gyventojų teritorinis pasiskirstymas paveikė gyventojų sudėties pokyčius, tai yra, nustatyti erdvinės rezidencinės diferenciacijos tendencijas Baltijos šalyse XXI a. pirmajame dešimtmetyje. Tyrimas paremtas kartografinė statistinių duomenų analize, naudojant Lietuvos, Latvijos ir Estijos 2000/1 ir 2011 m. vykdytų visuotinių gyventojų surašymų duomenis, apibūdinančius šių šalių gyventojų sociodemografinę sudėtį. Straipsnyje daugiausia remiamasi R. Ubarevičienės daktaro disertacijoje (Ubarevičienė, 2018) gautais, bet anksčiau mokslinėje periodikoje neskelbtais rezultatais, kurie, autorių manymu, vertingai papildys mokslinę diskusiją sociodemografinių transformacijų, rezidencinės diferenciacijos, netolygaus regioninio augimo bei pokomunistinio vystymosi srityse.

1. Ankstesnių tyrimų apžvalga

Teritorinis gyventojų pasiskirstymas yra sudėtingų, nuolat vykstančių ir besikeičiančių sąveikų tarp politinių, ekonominių, socialinių ir kultūrinių jėgų rezultatas (Gottdiener, Hutchison, 2006: 12 p.). Veikiant šioms jėgoms vyksta nuolatiniai gyventojų teritorinio persiskirstymo procesai tiek šalių viduje, tiek tarp jų. Be gyventojų skaičiaus kaitos ir jų teritorinio persiskirstymo, ne mažiau svarbi yra gyventojų sudėtis ir jos kaita, pvz., amžius, išsilavinimas,

¹ Sociodemografinė erdvinė struktūra – tai terminas, šiame straipsnyje vartojamas apibūdinant demografinius socioerdvinės struktūros aspektus. Šis terminas apibūdina ne visus sudėtingo socialinio pasaulio aspektus, o gyventojus, pasižyminčius skirtingomis demografinėmis ir socioekonominėmis charakteristikomis. Šiame straipsnyje sociodemografinės struktūros samprata apibūdinama tik tais aspektais, kuriais yra renkama ir šiame darbe analizuojama statistinė informacija.

užimtumas, namų ūkių sudėtis ir kt. Visuomenės struktūros teritorinius pokyčius sąlygoja dvi pagrindinės priežastys: gyventojų migracija ir *in situ* (lot. *buvimo vietoje*) kaita (Boschman, 2015; Musterd et al., 2017). Pirmuoju atveju, kiekvienam individui keičiant gyvenamąją vietą, kartu kinta tiek jo buvusios, tiek naujosios gyvenamosios vietos (pvz., kaimynystės) gyventojų sudėtis. Kadangi gyventojų migracija yra selektyvus procesas (t. y. skirtingos žmonių grupės turi skirtingą potencialą migruoti, taip pat skiriasi vyraujančios jų migracijos kryptys (Fratesi, Percoco, 2014; Kanbur, Rapoport, 2005; Tervo, 2000)), dažnai tai lemia rezidencinę diferenciaciją, t. y. gyventojų išsirūšiovimą pagal tam tikrus požymius. Pavyzdžiui, periferiniai regionai visų pirma praranda didžiausią pridėtinę vertę kuriančius bei reproduktyvaus amžiaus gyventojus. O štai *in situ* kaita vyksta dėl socialinio mobilumo – individų ar socialinių grupių judėjimo tarp socialinių sluoksnių; pavyzdžiui, žmogus įgyja aukštesnę išsilavinimą, tačiau nekeičia gyvenamosios vietos. Paprastai abu šie procesai vyksta vienu metu. Visgi, didesnę dalis tyrimų rodo (pvz., Boyle, Halfacree, Robinson, 1998; Martí-Henneberg, 2005; Slee, Miller, 2015), kad daugiau įtakos gyventojų teritoriniam persiskirstymui turi gyventojų migracija. Be to, sociodemografinę erdvinę struktūrą formuoja ir išoriniai veiksniai, tokie kaip darbo ir būsto rinka, valstybės vykdoma socialinė politika ir kt. Taigi, galima sakyti, kad svarbūs yra tiek individualaus lygio veiksniai, tiek ir socialinė struktūra.

Nuo XX a. vidurio pagal komandinės ekonomikos modelį vystytose komunistinėse Europos šalyse ilgainiui susiformavo specifinė socioerdvinė struktūra, kuri gerokai skyrėsi nuo laisvos rinkos kuriamos teritorinės organizacijos (Turok, Mykhnenko, 2007). Žlugus sovietų komunistiniam režimui, Vidurio ir Rytų Europos šalyse prasidėjo naujas socioerdvinio vystymosi etapas, kurį paženklino politinės, ekonominės, socialinės ir erdvinės transformacijos (Gentile, Tammaru, van Kempen, 2012; Kornai, 2006; Kovács, 1999; Musil, 1993; Sailer-Fliege, 1999; Shleifer, Treisman, 2014; Smith, Timár, 2010). Jas sąlygojo ne tik perėjimas nuo komandinės ekonomikos prie laisvos rinkos ekonomikos modelio ar kitos su struktūrinėmis reformomis susijusios permainos, tačiau ir bendros pasaulio tendencijos, tokios kaip globalizacija, mokslo ir technologijų pažanga bei antrasis demografinis perėjimas, pasiekusios pokomunistines šalis griuvus Sovietų Sąjungai.

Dėl tų pačių politinės ir ekonominės raidos aplinkybių Vidurio ir Rytų Europos regiono šalys pastaraisiais dešimtmečiais patiria panašias socioerdvinio vystymosi tendencijas. Būtent šio regiono kontekste daugiausiai ir yra analizuojamos Baltijos šalys. Posocialistinių šalių socioerdvinė struktūra ir jos kaitos procesai įvairiais aspektais yra analizuojami nuo devintojo dešimtmečio pradžios. Pirmieji moksliniai Baltijos šalių socioerdvinės kaitos tyrimai tarptautiniuose mokslo leidiniuose publikuoti kiek vėliau, praėjusio tūkstantmečio pabaigoje (Katus et al., 1998; Sjöberg, Tammaru, 1999; Tammaru, Sjöberg, 1999). Vėliau publikacijų skaičius ir tyrimų įvairovė ėmė sparčiai augti. Didžiausia tyrimų gausa ir įvairovė pasižymi Estija. Šios šalies mokslininkai išsiskiria dideliu aktyvumu viso posocialistinio regiono kontekste. Latvijos, o ypač Lietuvos, socioerdvines transformacijas tiriantys darbai tarptautiniuose mokslo leidiniuose sutinkami gerokai rečiau. Kalbant apie socioerdvinę kaitą, Baltijos

šalyse, kaip ir daugelyje kitų Europos šalių, daugiausiai atliekami su metropolizacija, periferizacija, priemiesčių augimu ir kaita, segregacija bei rezidencine diferenciacija susiję tyrimai.

Lietuvos, daugiausia Vilniaus miesto, socioerdvinių transformacijų bei rezidencinės diferenciacijos procesai analizuojami ankstesniuose šio straipsnio autorių ir jų kolegų darbuose (Burneika, Ubarevičienė, 2011; Burneika, Ubarevičienė, Pociūtė, 2013; Burneika, Ubarevičienė, Valatka, 2016; Ubarevičienė, Burneika, van Ham, 2015; Ubarevičienė, Burneika, Kriaučiūnas, 2011; Valatka, Burneika, Ubarevičienė, 2016). Įvairūs socioerdvinių Lietuvos transformacijų aspektai, susiję su rezidencine miesto gyventojų diferenciacija, taip pat aptariami kitų mokslininkų darbuose (Brade, Herfert, Wiest, 2009; Cirtautas, 2017; Daunora, 2013; Krupickaitė, 2014; Krupickaitė, Pociūtė, Peciukonytė, 2014; Valatka, 2015; Žilys, 2013). Itin mažai yra palyginamųjų Baltijos šalių studijų. Kai kurie palyginamieji socioerdvinių transformacijų aspektai aptariami M. Åberg (2005), B. Melniko (2008), D. Krupickaitės (2003), J. Vanago ir kt. (2002), M. Cirtauto (2013) darbuose.

2. Metodika

Šis straipsnis grindžiamas indukcinė metodologija, o pagrindinis tyrimo metodas – kartografinė statistinių duomenų analizė. Pagrindinis darbe naudojamų duomenų šaltinis – visuotiniai Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojų surašymai. Gyventojų surašymai visose trijose šalyse buvo vykdomi tais pačiais metais (1959, 1970, 1979, 1989, 2001/2000² ir 2011) ir naudojant panašią metodiką, kas palengvina rezultatų palyginimą. Atsižvelgiant į šio darbo tikslą, statistinio-administracinio suskirstymo kaitą ir duomenų pasiekiamumą analizuojami paskutinių dviejų surašymų – 2000/1 ir 2011 m. – duomenys. Kita vertus, teigiama, kad pirmąjį pokomunistinio laikotarpio dešimtmetį gyventojų mobilumas Vidurio ir Rytų Europoje buvo žemas (Ruoppila, Kährrik, 2003), tad 2001 m. surašymo duomenys pakankamai tiksliai atspindi ir vėlyvojo sovietmečio situaciją (Burneika, Ubarevičienė, Valatka, 2016).

Naudojami rodikliai. Pagrindinis tyrime naudojamas rodiklis – gyventojų skaičiaus kaita. Gyventojų skaičius bei jo dinamika erdvėje ir laike yra esminis gyvenviečių sistemos bei sociodemografinės struktūros kaitos indikatorius. Straipsnyje analizuojami socialines ir demografines gyventojų charakteristikas atspindintys rodikliai: amžius, išsilavinimas ir profesija. Deja, kai kuriuos svarbius socioekonominės charakteristikas atspindinčius rodiklius atitinkamame teritoriniame lygmenyje pavyko gauti tik apie Lietuvos ir Estijos gyventojus, tad Latvijoje vykstantys procesai šiame straipsnyje atskleisti mažiau. Darbe taip pat panaudoti Jungtinių Tautų, Eurostat bei nacionalinėse statistinių duomenų bazėse sukaupti statistiniai duomenys.

Gyventojų surašymų duomenų trūkumai ir rezultatų patikimumas. Šiame straipsnyje atliktų tyrimų rezultatų patikimumas daugiausia priklauso nuo duomenų tikslumo. Atsižvelgiant į tai, kad visose Baltijos šalyse visuotiniai gyventojų surašymai buvo vykdomi tais pačiais metais, o surašymo klausimai bei duomenų apdorojimo metodikos buvo labai panašūs,

² Estijoje ir Latvijoje surašymas vykdėtas 2000 m., o Lietuvoje – 2001 m.

galima teigti, kad ir šių duomenų kokybė bei išryškėjantys trūkumai yra analogiški visose šalyse. Atliekant šį tyrimą buvo siekiama naudoti kiek įmanoma detalesnio geografinio lygmens duomenis. Todėl kartografinės analizės rezultatai pateikiami teritoriniu lygmeniu, kuris atitinka LAU-2 lygio regionus, o Lietuvos atveju – seniūnijas (1 lentelė). Teritorinis suskirstymas detaliausias yra Lietuvoje, todėl tikėtina, kad ir tyrimų rezultatai Lietuvos atveju yra tiksliausi. Latvijos atveju, naudotas senasis, iki 2012 m. galiojęs, administracinis suskirstymas; šis teritorinis suskirstymas buvo detalesnis nei dabartinis, be to, juo buvo paremti ir pastarieji gyventojų surašymai. Lietuvos atveju analizuojami 593 teritoriniai vienetai (2011 m. oficialiai buvo 545 seniūnijos, tačiau tyrime atsižvelgiama į seniūnijų ribų kaitą, be to, kiek įmanoma atskirtos kaimo ir miesto gyvenvietės), Estijos – 226 savivaldybės, Latvijos – iki 2012 m. egzistavę 545 rajonai.

1 lentelė. Analizuojami teritoriniai vienetai (sudaryta autorių)

	Pavadinimas	Skaičius	Vidutinis plotas	Vidutinis gyventojų skaičius	
				2000/1	2011
Lietuva	Seniūnijos	593	110 km ²	5816	5092
Latvija	Rajonai (<i>Pagasts</i>) (iki 2012)	545	119 km ²	4369	3834
Estija	Savivaldybės (<i>Vald, Linn</i>)	226	192 km ²	6062	5728

Straipsnyje dažnai sutinkama *metropolinio regiono* sąvoka. Metropolinis regionas – tai urbanistinė erdvinė struktūra, susiformavusi plečiantis tarpregioninio centro funkcijas atliekančiam šalies miestui. Nors šio straipsnio autoriai yra nustatę konkrečias Lietuvos metropolinių regionų ribas (Burneika et al. 2016), dėl tarptautinio palyginamojo šio tyrimo aspekto, ši sąvoka straipsnyje vartojama laisvesne forma, apibūdinant didžiuosius miestus ir jų įtakoje esančias priemiestines zonas.

3. Bendrieji Baltijos šalių demografinės raidos bruožai

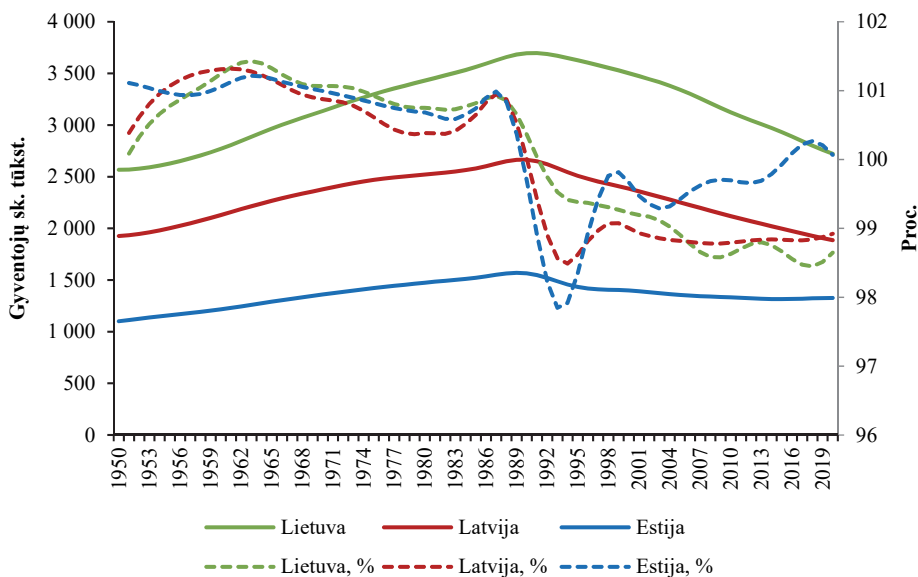
Dėl panašios geografinės padėties, istorinės bei ekonominės raidos Baltijos šalys Europos kontekste dažnai yra išskiriamos kaip atskiras homogeniškas regionas. Dažnai daroma prielaida, kad dėl panašių geopolitinių ir ekonominių transformacijų sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos kryptys jose taip pat yra identiškos. Kitaip sakant, Baltijos šalims būdingos tos pačios jėgos, sukeliančios socioerdvinius pokyčius; pavyzdžiui, naujų, į didžiuosius miestus orientuotų ekonomikos sektorių, tokių kaip verslo paslaugos, atsiradimas, arba naujų socialinių sluoksnių, turinčių skirtingas galimybes pasirinkti gyvenamąją vietą, susiformavimas. Visgi, Baltijos šalys stipriai skiriasi viena nuo kitos pagal gyventojų teritorinį pasiskirstymą šalių viduje, t. y. savo gyvenviečių sistemomis. Tai reiškia, kad pagrindas, kuris keičiasi veikiant rinkos ekonomikos jėgoms, yra skirtingas. Todėl šiame straipsnyje keliama prielaida, kad istoriškai susiklostę gyvenviečių sistemų skirtumai lemia skirtingas sociodemografinės erdvinės struktūros kaitos tendencijas ir jų pasekmes Baltijos šalyse.

Didžiausią įtaką Baltijos šalių gyvenviečių sistemos kaitai, o kartu ir sociodemografinės struktūros erdvinei kaitai, pastaraisiais dešimtmečiais turi mažėjantis bendras šių šalių gyventojų skaičius ir didėjanti gyventojų koncentracija metropoliniuose regionuose. Dėl to stipriai

didėja gyventojų pasiskirstymo teritoriniai skirtumai šalių viduje. Didžiausią įtaką tam turi vidaus migracija (Ubarevičienė, 2016). Neatsiejama nuo gyventojų migracijos yra ekonominės veiklos (svarbiausia – darbo vietų) išsidėstymo kaita. Tai abipusiškai veikiantys ir vienas kitą skatinantys veiksniai.

Gyventojų skaičiaus kaita. Kalbant apie gyventojų skaičiaus kaitą, svarbios yra dvi dimensijos: kaita laike ir kaita erdvėje. 1 pav. rodo, kad visose trijose šalyse sovietiniu laikotarpiu vyko stabilus gyventojų skaičiaus augimas, o nuo 1990–1992 m. gyventojų skaičius ėmė sparčiai mažėti. Įdomu, kad sovietiniu periodu visų trijų Baltijos šalių gyventojų kaitos dinamika buvo identiška, tačiau po Nepriklausomybės atgavimo ėmė ryškėti akivaizdūs skirtumai. Nepriklausomybės pradžioje staigesnė neigiama gyventojų skaičiaus kaita įvyko Latvijoje ir Estijoje. Lietuvoje depopuliacija posovietinio laikotarpio pradžioje buvo pastebimai mažesnė. Tai galima paaiškinti gausia etninių mažumų, atvykusių iš buvusios Sovietų Sąjungos, dalimi Estijoje ir Latvijoje³, tad atitinkamai didesniais jų repatriacijos srautais. Deja, ilgainiui būtent Lietuva tapo Baltijos šalių „lydere“ pagal gyventojų skaičiaus mažėjimo tempus. Jungtinių Tautų duomenimis (United Nations, 2019), nuo 2004 m. santykinis Lietuvos gyventojų skaičius mažėja sparčiausiai, o Estijoje, kuri buvo pasiekusi ekstremumą 1993–1994 m., gyventojų skaičius stabilizavosi anksčiausiai (nors tai gali būti susiję ir su skaičiavimo metodikos pokyčiais).

1 pav. Gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalyse 1950–2020 m. Skalė kairėje: lyginant su kiekvienais praėjusiais metais

Šaltinis: Sudaryta R. Ubarevičienės, remiantis Jungtinių Tautų (United Nations, 2019) duomenimis.

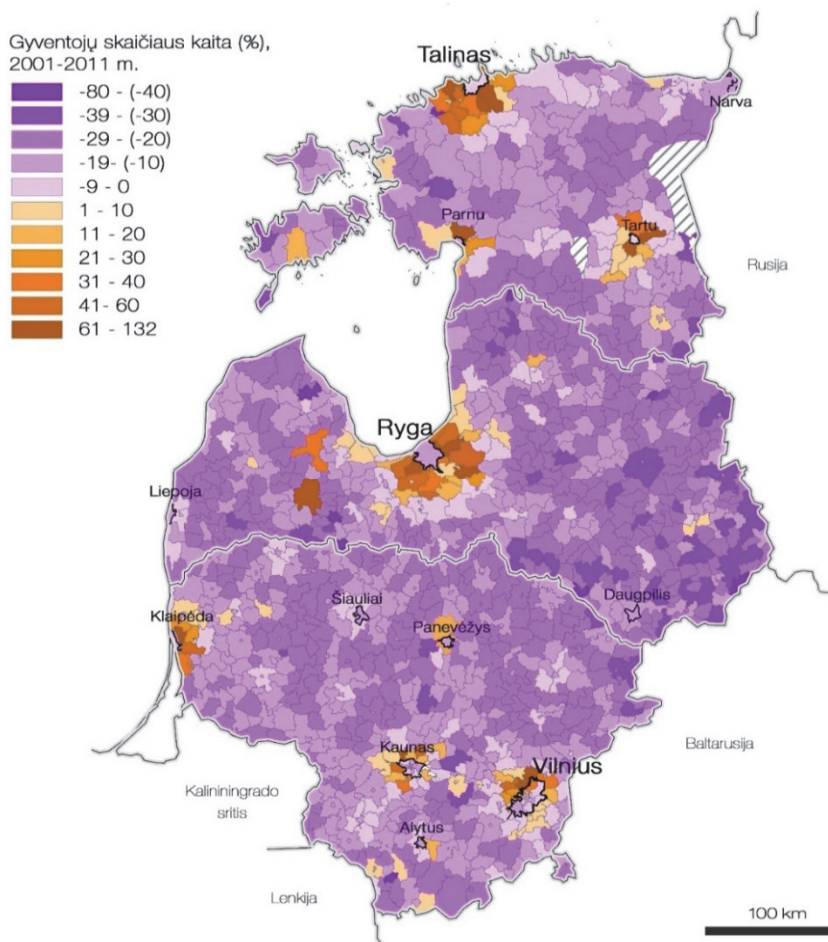
³ Lietuvoje rusų tautybės gyventojai 1989 m. sudarė 9,4 proc., o Latvijoje ir Estijoje – daugiau nei po 30 proc. (Statistical Office of Estonia, Central Statistical Bureau of Latvia, Statistics Lithuania, 2003).

Regioninė politika ir miestų sistemos vystymas sovietiniu laikotarpiu. Regioninė (dar vadinama erdvinė ar teritorinė) politika buvo integrali centralizuotai planuojamos ekonomikos Sovietų Sąjungoje dalis (Stanilov, 2007). Vienas iš svarbiausių regioninio planavimo tikslų daugelyje socialistinių šalių buvo susijęs su didžiųjų miestų augimo reguliavimu (savaržymu) ir sustiprintu regioninių centrų vystymu (Clayton, Richardson, 1989). Atsižvelgiant į tai, kad Lietuva, Latvija ir Estija yra santykinai labai panašios savo geografine padėtimi, istorija, dydžiu ir gyventojų skaičiumi, taip pat turint omenyje, kad buvusiose socialistinėse šalyse buvo taikomi tie patys regioninio planavimo principai, būtų pagrįsta tikėtis, kad Baltijos šalių teritorinė organizacija buvo vystoma ta pačia kryptimi. Vis dėlto, iš tiesų, įvyko priešingai ir tai galima laikyti sovietinio palikimo „paradoksu“. Skirtingos ikisovietinės gyvenviečių sistemos bei vietos planuotojų ir ekonomikos veikėjų vaidmuo lėmė skirtingų tipų miestų sistemų vystymąsi trijose Baltijos šalyse. Latvijoje ir Estijoje regioninis planavimas sovietiniu periodu buvo panašus. Sovietinė valdžia pasinaudojo palankia Rygos ir Talino geografine padėtimi bei jų gerai išvystyta infrastruktūra ir pramonės tradicija, todėl leido šiems miestams augti ir toliau juose koncentravo pramonės ir karinius objektus (Vanagas et al., 2002). Pagrindinis šių miestų gyventojų skaičiaus augimo šaltinis buvo imigracija iš kitų sovietinių respublikų (Grava, 1993; Mägi et al., 2016). Sovietinio periodo pabaigoje Talino ir Rygos gyventojų skaičius sudarė daugiau nei trečdalį šių šalių bendro gyventojų skaičiaus ir beveik pusę jų miestų gyventojų skaičiaus. Teritoriškai subalansuotos plėtros politika iš visų Baltijos šalių mažiausiai pasiteisino Latvijoje, todėl Ryga buvo ir išliko stipriai dominuojanti; antras pagal dydį Latvijos miestas – Daugpilis – yra 7,5 karto mažesnis už Rygą. O štai Estijoje, Talinas yra 4,5 karto didesnis už Tartu. Abiejų valstybių atveju, santykiai tarp minėtų miestų neryškiai išaugo ir per Nepriklausomybės laikotarpį. Lietuvos miestų sistemoje Vilnius niekada nebuvo toks ryškus kaip Ryga ir Talinas, nors jo svoris miestų sistemoje nuo Nepriklausomybės pradžios gana sparčiai auga. 1989 m. Vilniuje gyveno 15,7 proc. Lietuvos gyventojų, o 2019 m. – jau 19,4 proc. Lyginant su Kaunu, Vilniaus santykinė reikšmė taip pat didėja: santykis tarp miestų dydžių buvo 1,4 1989 m. ir 1,9 – 2019 m.

Gyventojų skaičiaus kaitos teritorinė išraiška. 2 pav. pateikta trijų Baltijos šalių gyventojų skaičiaus kaita per 2000/1 – 2011 m. laikotarpį LAU-2 regionų lygmeniu. Pirmiausia, kartoschemoje matyti, kad visos Baltijos šalys pasižymi labai panašia „spalvų mozaika“. Antra, visoms trims šalims būdinga labai netolygi gyventojų skaičiaus kaita. Kai kuriuose regionuose gyventojų skaičius padvigubėjo (iki +132 proc.), kituose – sumažėjo daugiau nei du kartus (iki -80 proc.). Su retomis išimtimis, gyventojų skaičius mažėjo visur, išskyrus teritorijas aplink didžiuosius miestus. Akivaizdu, kad pastaroji tendencija yra suburbanizacijos ir metropolizacijos procesų, prasidėjusių po 1990 m., pasekmė. Labiausiai gyventojų skaičius mažėjo kaimiškose ir toliausiai nuo didžiųjų miestų esančiose teritorijose. Pastebima tendencija: kuo didesnis atstumas nuo metropolio – tuo intensyvesnė depopuliacija. Gyventojų skaičiaus mažėjimo tempus bei regioninių skirtumų augimą Baltijos šalyse gerai iliustruoja šie rodikliai: per 2001–2011 m. 44 proc. Lietuvos teritorijos prarado daugiau nei 20 proc. gyventojų ir tik 7 proc. teritorijos gyventojų skaičius nesumažėjo. Dar ekstremalesnė situacija buvo

Latvijoje, atitinkamai 59 proc. ir 7 proc. O Estijoje depopuliacija turėjo kiek švelnesnį pobūdį: 36 proc. ir 11 proc. Baltijos šalyse akivaizdžiai dominuoja „besitraukiantys“ regionai. Bendrai, prie gyventojų skaičiaus mažėjimo labiausiai prisideda tarptautinė gyventojų migracija, kuri 2000–2011 m. nulėmė apie 70 proc. gyventojų skaičiaus kaitos (mažėjimo) (Statistical Office of Estonia, Central Statistical Bureau of Latvia, Statistics Lithuania, 2015). Gimstamumo lygis Baltijos šalyse taip pat buvo žemas, o natūrali gyventojų kaita – viena iš mažiausių Europoje. Pvz., 2001 m. Baltijos šalyse suminis gimstamumo rodiklis siekė apie 1,2–1,3, kai ES vidurkis buvo 1,46 (Eurostat, 2017). Tiesa, nuo 2001 m. šis rodiklis kyla ir dabar yra artimas ES šalių vidurkiui. Nepaisant to, galima teigti, kad natūralios kaitos įtaka regioninių skirtumų augimui, o kartu ir gyvenviečių sistemų transformacijoms, buvo nedidelė. Ankstesnių tyrimų (Ubarevičienė, 2016; Ubarevičienė, van Ham, 2017) rezultatai patvirtino, kad daugiausiai įtakos pastariesiems procesams turi vidaus migracija.

2 pav. Gyventojų skaičiaus kaita Baltijos šalyse 2000/1–2011 m.

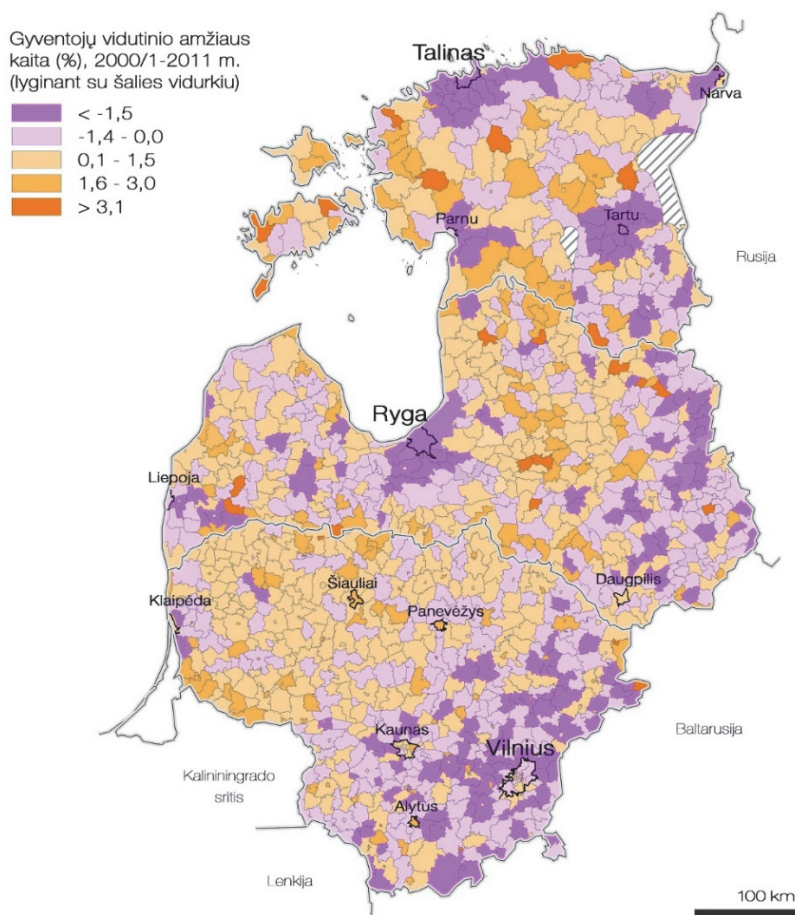

Šaltinis: Sudaryta R. Ubarevičienės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis.

Rezidencinė diferenciacija Baltijos šalyse. Remiantis R. Ubarevičienės (2018) daktaro disertacijoje paskelbtais tyrimų rezultatais galima teigti, kad vidaus migracija yra svarbiausias veiksnys, lemiantis gyventojų teritorinį persiskirstymą šalių viduje, o kartu ir rezidencinės diferenciacijos procesus. Rengiant šią disertaciją nustatyta, kad skirtingos žmonių grupės, atsižvelgiant į įvairias jų demografines ir socioekonominės charakteristikas, turi skirtingas galimybes ir motyvacias keisti gyvenamąją vietą. Nuo šių charakteristikų taip pat priklauso ir migracijos kryptis. Dėl to, vidaus migracija veikia kaip tam tikras gyventojus „išrūšiuojantis“ mechanizmas. Baltijos šalyse esminis šio proceso rezultatas – didėjantis gyventojų sociodemografinės struktūros kontrastas tarp metropolinių regionų ir labiausiai nuo jų nutolusių regionų.

Siekiant iliustruoti Baltijos šalių gyventojų rezidencinę diferenciaciją, kuriai daugiausiai įtakos turi vidaus migracija, sudarytos kartoschemos, vaizduojančios skirtingas sociodemografinės gyventojų charakteristikas.

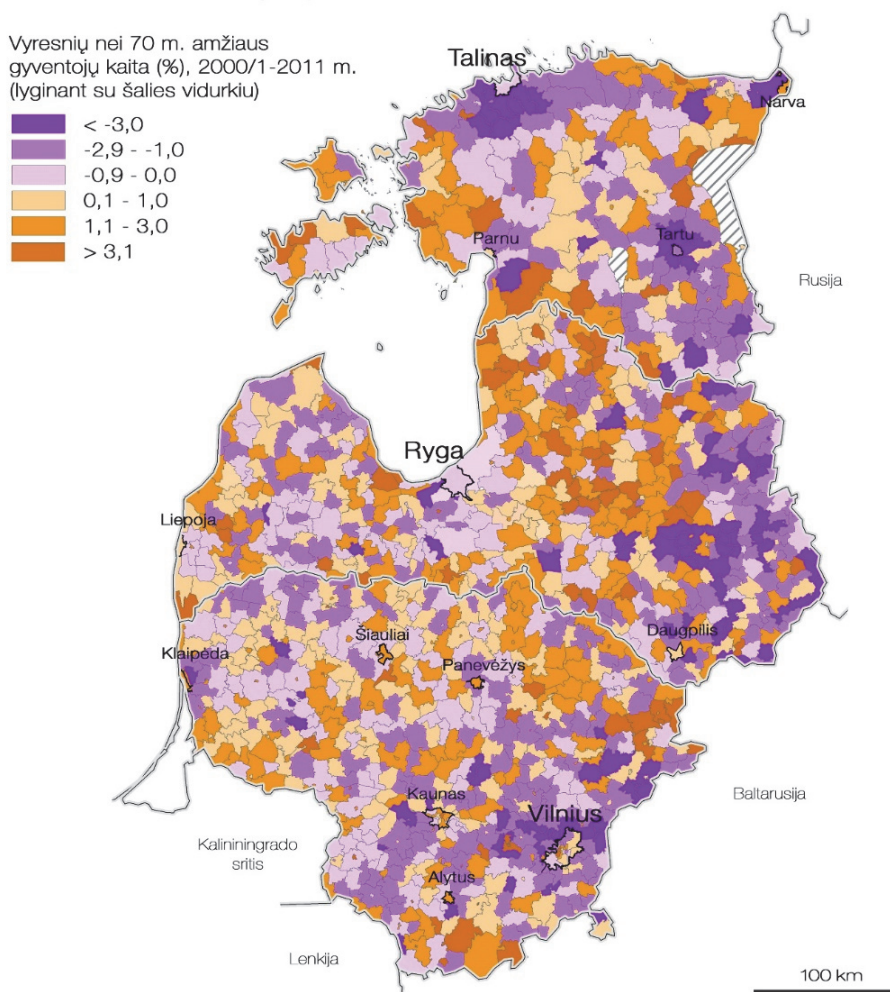
3 pav. Gyventojų vidutinio amžiaus kaita Baltijos šalyse 2000/1–2011 m.

Šaltinis: Sudaryta R. Ubarevičienės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis.

3 pav. iliustruoja gyventojų teritorinio pasiskirstymo kaitą pagal jų vidutinį amžių. Teritoriškai ypač ekspresyvi kaita yra Lietuvoje. Matyti, kad rytinė šalies dalis (arba Vilniaus funkcinis regionas plačiąja prasme), pasižymi santykinai jaunėjančia gyventojų amžiaus sudėtimi. Lietuvos šiaurinėje ir vakarinėje dalyse, išskyrus Klaipėdos regioną, gyventojų vidutinis amžius didėja santykinai spartesniais tempais. Vidutiniškai Lietuvos seniūnijose gyventojų amžiaus per 2001–2011 m. išaugo 3,3 metais. Sparčiau gyventojų senėjimas vyko Estijoje ir Latvijoje. Čia gyventojų vidutinis amžius išaugo atitinkamai 3,8 ir 4 metais. Visose šalyse santykinai jaunesnės tapo didžiuosius miestus supančios teritorijos, o labiausiai gyventojų vidutinis amžius išaugo toliausiai nuo didžiųjų miestų esančiose teritorijose.

4 pav. Vyresnių nei 70 m. amžiaus gyventojų pasiskirstymo kaita Baltijos šalyse 2000/1–2011 m.

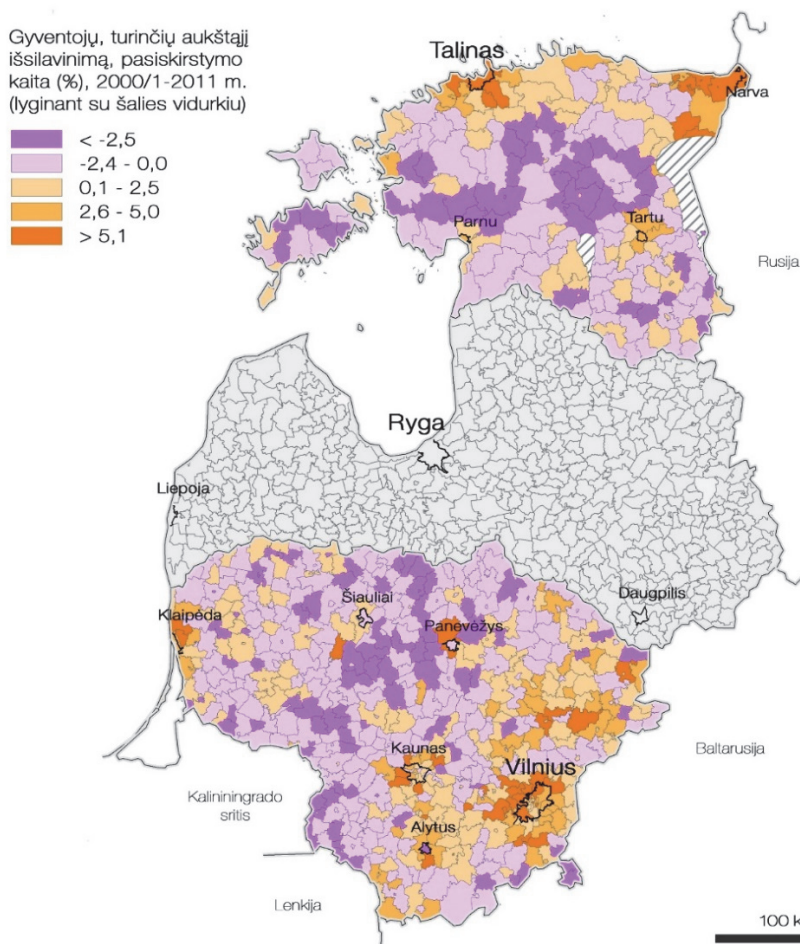
Šaltinis: Sudaryta R. Ubarevičienės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis.

Panašias tendencijas atskleidžia ir vyresnio amžiaus gyventojų pasiskirstymo kaita (4 pav.). Matyti, kad sostinių ir kitų didžiųjų miestų regionuose vyresnio amžiaus gyventojų dalis santykinai sumažėjo, o labiausiai nuo didžiųjų miestų nutolusiuose regionuose – išaugo. Priešinga situacija tik Latvijos rytinėje dalyje, kur vyresnių gyventojų dalis mažėjo. Tikėtina, kad tai susiję su didele vyresnių gyventojų proporcija šiuose regionuose, kurios kaitai didesnę įtaką šiuo laikotarpiu jau darė natūralios gyventojų kaitos priežastys, o ne emigracija, kaip kituose periferiniuose regionuose.

5 pav. iliustruojama gyventojų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, pasiskirstymo kaita Estijoje ir Lietuvoje. Čia vėl ryškus didžiųjų miestų vaidmuo. Būtent juose ir jų priemiesčiuose vis labiau koncentruojasi aukštąjį išsilavinimą turinčių gyventojų dalis. Gyventojų su aukštuoju išsilavinimu dalis padidėjo ir Šiaurės rytinėje Lietuvos dalyje. Tikėtina, kad tai lėmė didėjanti pensinio amžiaus gyventojų (turinčių aukštąjį išsilavinimą) ir mažėjanti jaunimo (dar nespėjusio įgyti išsilavinimo) dalis. Estijoje pastebimos dvi aiškios gyventojų su aukštuoju išsilavinimu koncentracijos zonos: Talino ir Narvos regionai. Daug mažesniu mastu tai pastebima ir Tartu, nors šis miestas dažnai tituluojamas kaip pagrindinis šalies intelektualinis centras. Labai panaši situacija kalbant apie gyventojų, turinčių aukštą profesinį statusą, kaitą (6 pav.). Ir nors kontrastai tarp regionų, šiuo atveju, atrodo švelnesni, tačiau pati įgyto profesinio statuso rodiklio kaita turi dvigubai aukštesnes vertes lyginant su aukštojo išsilavinimo kaitos vertėmis (žr. legendas). Kaip ir kitų rodiklių atveju, profesinio statuso atžvilgiu, ryškėja kontrastas tarp metropolinių regionų ir labiausiai nuo jų nutolusių teritorijų. Vizualinė pateiktų kartoschemų (5 ir 6 pav.) analizė leidžia teigti, kad išsilavinimo ir profesinio statuso erdvinė kaita nesutampa nei Lietuvoje, nei Estijoje. Spartus išsilavinusių gyventojų gausėjimas, be metropolinių regionų, pastebimas ir Šiaurės rytiniuose šių šalių regionuose, o akivaizdus profesinio statuso augimas stebimas tik metropoliniuose regionuose. Akivaizdu, kad nors migracijos daro didelę įtaką gyventojų struktūros kaitai, tačiau ji taip pat yra priklausoma nuo grupės kitų veiksnių. Tyrimo metodika neleidžia įvertinti skirtingų veiksnių įtakos nagrinėjamiems procesams, bet svarbus ir socialinio mobilumo ar demografinės sudėties vaidmuo. Skirtingo amžiaus grupės pasižymi skirtingais išsilavinimo rodiklius ir labai tikėtina, kad išskirtinai didelė pensinio amžiaus gyventojų dalis ir su tuo susiję aukšti mirtingumo rodikliai nulemia gyventojų dalies su aukštesniais išsilavinimo rodikliais didėjimą Šiaurės Rytų Lietuvoje. Vis dėlto, gyventojų struktūros erdvinė kaita taip pat labai aiškiai atskleidžia metropolizacijos ir periferizacijos procesus ir jų pasekmes, kurie Baltijos šalyse vyksta iš esmės pagal tą patį scenarijų kaip ir kitose Europos šalyse.

Apibendrinant rezidencinę diferenciaciją atspindinčių rodiklių kaitos analizę matyti, kad Baltijos šalyse gyventojų socioerdvinė segregacija auga. Itin gerai matoma yra gyventojų sudėties kaita didžiuosiuose miestuose ir juos supančiuose regionuose, ir tai gerai atspindi metropolizacijos procesus, skirtingais tempais vykstančius visose nagrinėtose šalyse. Šiose teritorijose auga jaunesnių ir aukštesnės socioekonominės klasės gyventojų koncentracija. O štai už metropolinių regionų įtakos ribų stipri depopuliacija yra lydima kitų neigiamų sociodemografinės struktūros kaitos tendencijų, tokių kaip gyventojų senėjimas.

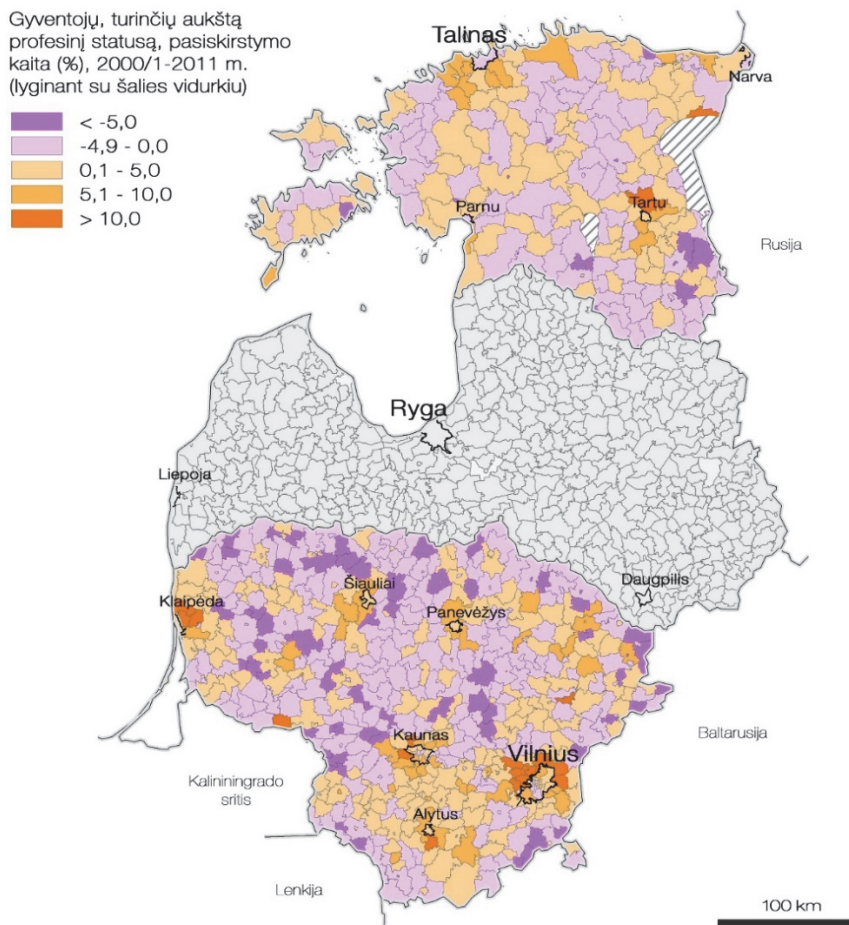
5 pav. Gyventojų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, pasiskirstymo kaita Baltijos šalyse 2000/1–2011 m.

Šaltinis: Sudaryta R. Ubarevičienės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis.

Pastebima, kad kuo labiau teritorija nutolusi nuo augimo centro (metropolinio regiono), tuo neigiamos kaitos tendencijos joje yra intensyvesnės, net jei ta teritorija yra šalies centre. Didėjantis kontrastas šalies mastu kelia tam tikrus iššūkius, bet vien negatyviai šių procesų vertinti nereikėtų. Tai natūralūs ir daugeliu atvejų neišvengiami procesai, vykstantys laisvos rinkos ekonomikos sąlygomis, kai darbo jėgos pasiūla erdviškai adaptuojasi prie kintančios paklausos pasikeitus ekonomikos struktūrai ir išdėstymo prioritetams. Kita vertus, Baltijos šalyse gyventojų teritorinio pasiskirstymo kaita yra itin intensyvi. Tokiu atveju, yra būtina stebėti besikeičiančią situaciją, o prireikus imtis sisteminių regioninės politikos priemonių siekiant, kad visiems gyventojams, nepriklausomai nuo to, kur jie gyvena ir kokiai socialinei grupei priklauso, būtų užtikrintas tinkamas gyvenimo lygis ir vienodos galimybės.

6 pav. Gyventojų, turinčių aukštą profesinį statusą, pasiskirstymo kaita Baltijos šalyse 2000/1–2011 m.

Šaltinis: Sudaryta R. Ubarevičienės, remiantis Baltijos šalių gyventojų surašymų duomenimis.

Išvados ir diskusija

Europos kontekste Baltijos šalys išsiskiria pagal vykstančių socioerdvinės kaitos procesų, visų pirma, gyventojų skaičiaus mažėjimo ir regioninių skirtumų didėjimo, intensyvumą. Nors Baltijos šalyse demografinėms problemoms skiriamas vis didesnis žiniasklaidos ir politikų dėmesys, dažniausiai aptariami tik labai paviršutiniai ir akivaizdūs procesai. Baltijos šalyse egzistuoja dvi pagrindinės probleminės sritys, sulaukiančios beveik vien tik negatyvios reakcijos. Pirmoji yra susijusi su itin sparčiu šių šalių gyventojų skaičiaus mažėjimu, o antroji – su gyventojų teritoriniu persiskirstymu šalių viduje ir dėl to didėjančia rezidencine diferenciacija. Nekyla abejonų, kad ir vienas, ir kitas reiškinys turi neigiamų pasekmių Baltijos šalių raidai, tačiau lygiai taip pat reikia pabrėžti, kad tiek bendras gyventojų skaičiaus

mažėjimas, tiek ir teritorinis gyventojų persiskirstymas kyla dėl gana objektyvių priežasčių, todėl iš esmės yra neišvengiami. Tokias pat, jei ne didesnes, neigiamas pasekmes turėtų pokyčių nebuvimas besikeičiančioje Baltijos šalių ir visos Europos Sąjungos ekonominėje struktūroje. Klausimas kyla dėl šių reiškinių intensyvumo ir erdvinės sklaidos. Ar vykstantys visuomenės erdvinės struktūros kaitos procesai galėtų būti ne tokie intensyvūs ir ar jie galėtų pasižymėti kitokia erdvine raiška bei pasekmėmis?

Remiantis šiame straipsnyje pateikiamo tyrimo rezultatais bei platesne Baltijos šalių analize, atlikta R. Ubarevičienės (2018) disertaciniame darbe, galima teigti, jog gyvenviečių sistemos struktūra yra vienas iš veiksnių, lemiančių ir galinčių paaiškinti vykstančias socioerdvines transformacijas Baltijos šalyse: jų intensyvumą, kaitos trajektorijas bei šių šalių panašumus ir skirtumus. Iš tiesų, tyrimo rezultatai rodo, kad esminių skirtumų tarp Baltijos šalių, kalbant apie teritorinį gyventojų persiskirstymą ir sociodemografinės erdvinės struktūros kaitą, nėra, nors pati procesų erdvinė raiška skiriasi. Šie skirtumai, visų pirma, atsiranda dėl skirtingo augimo centrų (metropolių) skaičiaus ir jų geografinio išsidėstymo šalių viduje. Viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl vystantys kaitos procesai yra panašūs – tai didelis makro lygio veiksnių, performuojančių šalių gyvenviečių sistemas bendroje centro-periferijos ašyje, vaidmuo. Kita vertus, tikėtina, kad skirtumai tarp Baltijos šalių ims ryškėti vėliau, kai Estijoje ir Latvijoje vidaus migracija, nukreipta į sostinių regionus, ims mažėti dėl sumažėjusių resursų (nebebus kam migruoti iš kaimiškų teritorijų). Lietuvoje vidaus migracija į Vilnių (o gal ir kitus metropolinius centrus) tebesitęs ir vyks regioninių centrų, kurių augimas buvo skatinamas sovietiniu periodu, sąskaita. Dėl to, Estijos ir Latvijos gyvenviečių sistemos turėtų anksčiau pasiekti erdvinės optimizacijos, geriausiai atitinkančios dabartinę jų ekonominę situaciją, lygį, t. y. tam tikrą pusiausvyros tašką, nuo kurio regioniniai skirtumai nebedidės. O štai Lietuvoje regioninių skirtumų didėjimas turėtų tęstis ilgiau, tad ir erdvinė optimizacija būtų pasiekta vėliau.

Viena iš priežasčių, kodėl sociodemografinės erdvinės struktūros tyrimų (ypač palyginamųjų) nėra daug, o kartu ir su kai kuriais šio darbo trūkumais susijusi aplinkybė, – tyrimams reikiamų duomenų stygius. Pagrindinis duomenų šaltinis Baltijos šalyse yra gyventojų surašymų duomenys. Deja, tai, kad jie atliekami kas dešimt metų, neleidžia pakankamai tiksliai įvertinti dinaminių sociodemografinės erdvinės struktūros reiškinių. Išsamesnėms studijoms atlikti reikalinga geresnė gyventojų registracijos sistema. Be to, periodiškai galėtų būti atliekamos tikslingos gyventojų apklausos apie gyvenamosios aplinkos kokybę, gyvenamosios vietos prioritetus, ketinimus ją keisti ir kt. Visa tai leistų geriau suprasti ir prognozuoti gyventojų teritorinį pasiskirstymą ir sociodemografinės erdvinės struktūros kaitą šalių viduje. Net jei tai nepadėtų tiksliai nuspėti kompleksiško socioerdvinės struktūros kaitos procesų, tačiau, be abejonės, prisidėtų prie valstybių regioninės ir socialinės politikos efektyvumo didinimo.

Literatūra

Åberg M. (2005). Baltic orientations: Globalization, regionalization, or 'EU-ization'?, in: F. E. I. Hamilton, K. Dimitrovska Andrews, , N. Pichler-Milanovic (Eds.), *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: towards globalization*, 399–427. Tokyo: United Nations University Press.

- Boschman S. (2015). *Selective mobility, segregation and neighbourhood effects*. Daktaro disertacija. Delft: Delft University of Technology.
- Boyle P., Halfacree K., Robinson V. (1998). *Exploring contemporary migration*. New York: Addison Wesley Longman.
- Brade I., Herfert G., Wiest K. (2009). Recent trends and future prospects of socio-spatial differentiation in urban regions of Central and Eastern Europe: A lull before the storm? *Cities*, 26(5), 233–244.
- Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V., Baranauskaitė A., Pociūtė-Sereikienė G., Daugirdas V., Krupickaitė D. (2016). *Lietuvos metropoliniai regionai: Plėtros ir segregacijos ypatumai XXI a. pradžioje*. Monografija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Burneika D., Ubarevičienė R. (2011). The sprawl of Vilnius city – consequences of rural-urban transformations. *Annales Geographicae*, 43–44, 108–115.
- Burneika D., Ubarevičienė R., Pociūtė G. (2013). The impact of Vilnius city on the transformation trends of the sparsely populated EU east border region. *Ethnicity studies*, 2, 49–68.
- Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V. (2016). Socio-economic segregation in growing urban regions of Lithuania. *Filosofija. Sociologija*, 26(4), 277–292.
- Burneika D., Ubarevičienė R., Valatka V., Baranauskaitė A., Pociūtė-Sereikienė G., Daugirdas V., Krupickaitė D. (2016). *Lietuvos metropoliniai regionai. Gyventojų erdvinė diferenciacija XXI a. pradžioje*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Cirtautas M. (2013). Urban sprawl of major cities in the Baltic States. *Architecture and Urban Planning*, 7, 72–79.
- Cirtautas M. (2017). Lietuvos miestų išorinės plėtros po 1990 metų ypatumai. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas.
- Clayton E., Richardson T. (1989). Soviet control of city size. *Economic Development and Cultural Change*, 38(1), 155.
- Daunora J. Z. (2013). Metropolinė Vilniaus ateitis: struktūra ir formavimosi uždaviniai. *Acta Academiae Artium Vilensis*, 71, 59–76.
- Eurostat (2017). Database. Prieiga internete: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
- Fratesi U., Percoco M. (2014). Selective migration, regional growth and convergence: evidence from Italy. *Regional Studies*, 48(10), 1650–1668.
- Gentile M., Tammaru T., van Kempen R. (2012). Heteropolitanization: Social and spatial change in Central and East European cities. *Cities*, 29(5), 291–299.
- Gottdiener M., Hutchison R. (2006). *The New Urban Sociology*. New York: Westview Press.
- Grava S. (1993). The Urban Heritage of the Soviet Regime - the Case of Riga, Latvia. *Journal of the American Planning Association*, 59(1), 9–30.
- Kanbur R., Rapoport H. (2005). Migration selectivity and the evolution of spatial inequality. *Journal of Economic Geography*, 5(1), 43–57.
- Katus K., Kupiszewski M., Rees P., Sakkeus L., Herm A., Powell D. (1998). Internal migration and regional population dynamics in Europe: Estonia case study. Working Paper. School of Geography, University of Leeds.
- Kornai J. (2006). The great transformation of Central Eastern Europe: Success and disappointment. *Economics of Transition*, 14(2), 207–244.
- Kovács Z. (1999). Cities from state-socialism to global capitalism: An introduction. *GeoJournal*, 49(1), 1–6.

- Krupickaitė D. (2003). Naujos Lietuvos ir kitų Baltijos šalių miestų sistemų raidos tendencijos. *Geografija*, 39(2), 38–44.
- Krupickaitė D. (2014). Vilnius - between persistence and socio-spatial change. *Europa Regional*, 19(3–4), 21–31.
- Krupickaitė D., Pociūtė G., Peciukonytė L. (2014). In the middle of nowhere: Gated neighbourhoods in Vilnius region as a new lifestyle? *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), 271–286.
- Mägi K., Leetmaa K., Tammaru T., van Ham M. (2016). Types of spatial mobility and the ethnic context of destination neighbourhoods in Estonia. *Demographic Research*, 34(June), 1161–1192.
- Martí-Henneberg J. (2005). Empirical evidence of regional population concentration in Europe, 1870–2000. *Population, Space and Place*, 11(4), 269–281.
- Melnikas B. (2008). Integration processes in the Baltic region: the new form of regional transformations in the European Union. *Inžinerinė Ekonomika*, 5(60), 54–64.
- Musil J. (1993). Changing urban systems in post-communist societies in Central Europe: Analysis and prediction. *Urban Studies*, 30(6), 899–905.
- Musterd S., Marcińczak S., Van Ham M., Tammaru T. (2017). Socioeconomic segregation in European capital cities. Increasing separation between poor and rich. *Urban Geography*, 38(7), 1062–1083.
- Ruoppila S., Kährik A. (2003). Socio-economic residential differentiation in post-socialist Tallinn. *Journal of Housing and the Built Environment*, 18(1), 49–73.
- Sailer-Fliege U. (1999). Characteristics of post-socialist urban transformation in East Central Europe. *GeoJournal*, 49(1), 7–16.
- Samonis V. (1995). *Transforming the Lithuanian economy: from Moscow to Vilnius and from Plan to Market*. Warsaw: CASE - Center for Social & Economic Research.
- Shleifer A., Treisman D. (2014). Normal countries: The East 25 years after communism. *Foreign Affairs*, 93(6), 92–103.
- Sjöberg Ö., Tammaru T. (1999). Transitional statistics: internal migration and urban growth in post-Soviet Estonia. *Europe-Asia studies*, 51(5), 821–42.
- Slee B., Miller D. (2015). School closures as a driver of rural decline in Scotland: A problem in pursuit of some evidence? *Scottish Geographical Journal*, 131(2), 78–97.
- Smith A., Timár J. (2010). Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. *European Urban and Regional Studies*, 17(2), 115–125.
- Stanilov K. (2007). *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer.
- Statistical Office of Estonia, Central Statistical Bureau of Latvia, Statistics Lithuania. (2003). 2000 round of population and housing censuses in Estonia, Latvia and Lithuania. Prieiga internete: http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/item_file_2064_baltcen3.pdf.
- Tammaru T., Sjöberg Ö. (1999). On the move: explaining migration patterns in Estonia during the transition period. *International Journal of Population Geography*, 5(4), 241–260.
- Tervo H. (2000). Migration and labour market adjustment: Empirical evidence from Finland 1985–90. *International Review of Applied Economics*, 14(3), 343–360.
- Turok I., Mykhnenko, V. (2007). The trajectories of European cities, 1960–2005. *Cities*, 24(3), 165–182.
- Ubarevičienė R. (2016). Lietuvos gyventojų vidaus migracijų teritoriniai ypatumai XXI a. *Lietuvos socialinė raida*, 5, 9–24. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

- Ubarevičienė R. (2018). Baltijos šalių gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos kaitos sociodemo-
grafinė analizė. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Ubarevičienė R., van Ham M. (2017). Population decline in Lithuania: who lives in declining regions
and who leaves? *Regional Studies, Regional Science* 4 (1), 57-79.
- Ubarevičienė R., Burneika D., Kriaučiūnas E. (2011). The sprawl of Vilnius city – establishment and
analysis of growing urban region. *Annales Geographicae*, 43–44, 96–107.
- Ubarevičienė R., Burneika D., van Ham M. (2015). Ethno-political effects of suburbanization in the
Vilnius urban region: An analysis of voting behavior. *Journal of Baltic Studies*, 46(2), 217–242.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). World
Population Prospects 2019, Online Edition. Rev. 1.
- Valatka V. (2015). Rezidencinė diferenciacija Lietuvoje posovietmečiu (gyventojų surašymų duomenų
mažose teritorijose pagrindu). Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus Universitetas.
- Valatka V., Burneika D., Ubarevičienė R. (2016). *Large social inequalities and low levels of socio-
economic segregation in Vilnius*, in: T. Tammaru, S. Marcińczak, M. van Ham, S. Musterd (Eds.),
Socio-economic segregation in European Capital cities: East meets West, pp. 313–332. London
and New York: Routledge.
- Vanagas J., Krišjane Z., Noorkoiv R., Staniūnas E. (2002). Planning urban systems in Soviet times and in the
era of transition: The case of Estonia, Latvia and Lithuania. *Geographia Polonica*, 75(2), 75–100.
- Žilys A. (2013). Rezidencinė diferenciacija ir skirtumai Lietuvos moderniajame mieste: (po)sovietinis
ar Vakarų miestas? *KULTŪRA IR VISUOMENĖ*. Socialinių tyrimų žurnalas, 4(2), 67–101.

RESIDENTIAL DIFFERENTIATION IN THE BALTIC STATES IN THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

Rūta UBAREVIČIENĖ

Institute of Human Geography and Demography of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: ruta.ubareviciene@gmail.com

Donatas BURNEIKA

Institute of Human Geography and Demography of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: donatas.geo@gmail.com

Summary. This paper aims to identify how the changing territorial distribution of the population has influenced changes in the composition of the population in the Baltic countries in recent decades. The study is based on a cartographic analysis of statistical data using the population censuses of Lithuania, Latvia and Estonia describing the socio-demographic composition of the population. The results show that the residential differentiation is clearly increasing in all countries. The metropolitan regions have a growing concentration of younger and higher socio-economic status populations, and with the increasing distance from the metropolitan regions, the negative trends in change are more pronounced. The results of the study show that there are no significant differences between the Baltic States in terms of territorial redistribution of the population as well as the changes in the socio-demographic spatial structure, however the spatial pattern of the processes differs. The results confirm the assumption made at the beginning of the research that although the Baltic States have experienced similar economic and political transformations, the different settlement systems determine different trends in socio-demographic spatial structures and their consequences in the Baltic States.

Keywords: residential differentiation, sociodemographic structure, metropolisation, Baltic States.

NEGYVENAMOS TERITORIJOS LIETUVOS GYVENVIEČIŲ SISTEMOJE

Edis KRIAUCIŪNAS

LSTC Visuomenės geografijos ir demografijos institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: edis.geo@gmail.com

Simona ŠČERBINSKAITĖ

LSTC Visuomenės geografijos ir demografijos institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: simonascerbinskaite@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje pristatomas Lietuvos negyvenamų teritorijų erdvinės sklaidos, kaip vieno iš žmogaus veiklos teritorinę organizaciją atspindinčių rodiklių, tyrimas. Negyvenamos teritorijos apibrėžtos pagal administracinę Lietuvos teritorijos suskirstymą gyvenamosiomis vietovėmis (Lietuvos Respublikos..., 1994). Negyvenamosios teritorijos suskirstytos į gyvenamosios vietovės statuso neturinčias teritorijas ir į gyvenamąsias vietoves, nebeturinčias gyventojų. Tyrimui naudoti paskutiniai, 2011 m., visuotinio gyventojų surašymo duomenys bei georeferencinių erdviųjų duomenų rinkinys. Nustatyta, kad negyvenamos teritorijos Lietuvoje 2011 m. iš viso užėmė apie 17,6 tūkst. km² plotą, kas sudarė apie 27,1 proc. viso šalies ploto. Didžiausius plotus užėmė gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos – 13 tūkstančių kvadratinį kilometrų arba apie 20 proc. šalies ploto. Gyvenamųjų vietovių be gyventojų 2011 m. buvo 4201, jos užėmė 4,6 tūkst. km² arba apie 7,1 proc. šalies ploto. Straipsnyje analizuojama negyvenamų teritorijų sklaida savivaldybių ir seniūnijų teritorijose bei aptariami nustatyti dėsningumai. Taip pat aptariami atskirose savivaldybėse pastaraisiais metais įvykę gyvenamųjų vietovių ribų pokyčiai, aprašomi gyvenamųjų vietovių išskyrimo ypatumai.

Raktažodžiai: kaimo vietovės; negyvenamos teritorijos; gyvenamos gyvenvietės; depopuliacija.

Įvadas

Gyventojų teritorinis pasiskirstymas atskirose valstybėse yra labai netolygus. Analizuojant kiekvienos šalies teritorinę struktūrą, rasime negyvenamų teritorijų. Jų buvimo bei atsiradimo priežastys įvairios – nuo gamtinių iki antropogeninių veiksnių. Daugelyje šalių didžiąją negyvenamų teritorijų dalį užima gyvenimui nepalankios teritorijos, tačiau daugėja ir nebegyvenamų gyvenviečių. Dažniausiai nebegyvenamomis tampa kaimiškos gyvenvietės: 1961–2011 m. laikotarpiu Europos Sąjungos šalyse kaimiškos teritorijos neteko 14,4 proc. savo turėtos populiacijos (Europos Komisija, 2019). Daug tuštėjančių ar jau nebegyvenamų kaimiškų teritorijų yra Bulgarijoje, Ispanijoje, Italijoje ir kitose šalyse, kur negyvenamų gyvenviečių skaičius svyruoja nuo 0,5 iki 6 tūkstančių (Bakalov, 2013; Marchetti, 2015; Trabattoni, Arkell, Willis, 2016). Palikti kaimiškas teritorijas gyventojus skatina įvairios priežastys – pasikeitusios ekonominės sąlygos ir jų nulemta darbo vietų stoka, nykstančios viešosios paslaugos, sudėtingas susisiekimas ir kt.

Lietuvoje po Nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. suintensyvėjo teritorinės poliarizacijos (Burneika ir kt., 2017) ir atokių vietovių depopuliacijos tendencijos: mažėja gyventojų tankumas, auga negyvenamų kaimo gyvenviečių skaičius.

Specialių tyrimų, kur būtų analizuojamos negyvenamos teritorijos Lietuvoje, nėra atlikta – dažniausiai analizuotos žemėnaudos ir jų kaita (Ribokas, Milius, 2008; Čiplienė, 2015; Veteikis, Piškinaitė, 2019). Gyvenvietės be gyvenviečių buvo analizuotos (jų skaičius ir pasiskirstymas savivaldybių teritorijose) vykdant Lietuvos kaimo gyvenviečių sistemos tyrimus (Daugirdas ir kt., 2013; Kriaučiūnas, Daugirdas, 2013; Kriaučiūnas, Ubarevičienė, Pociūtė-Sereikienė, 2014; Kavoliūtė, 2019).

Tyrimo tikslas – nustatyti negyvenamų teritorijų sklaidą Lietuvoje. Šiam tikslui pasiekti buvo išskirtos dviejų tipų negyvenamos teritorijos:

- 1) gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos;
- 2) gyvenamosios vietovės, kur pagal 2011 m. surašymo duomenis nebuvo gyventojų.

1. Tyrimo duomenys ir metodika

Negyvenamos teritorijos šiame straipsnyje apibrėžiamos remiantis Lietuvos Respublikos teritorijos suskirstymu gyvenamosiomis vietovėmis. Tyrimui naudoti 2001 m. duomenys.

LR gyvenamųjų vietovių tinklą teisiškai apibrėžia LR Teritorijos administracinių vienetų ir ribų įstatymas (Lietuvos Respublikos..., 1994). Pagal šio įstatymo nuostatas gyvenamųjų vietovių teritorijos nustatomos ir jų ribos keičiamos LR Vyriausybės nutarimais (Dėl Akmenės rajono..., 2016; Dėl Varėnos rajono..., 2017; ir kt.).

Pagal LR Teritorijos administracinių vienetų ir ribų įstatymą, gyvenamomis yra laikomos tos šalies teritorijos, kurioms toks statusas yra suteiktas: „Lietuvos Respublikos gyvenamosios vietovės skirstomos į miesto ir kaimo gyvenamąsias vietoves. Miesto gyvenamosioms vietovėms priskiriami miestai, kaimo gyvenamosioms vietovėms priskiriami miesteliai, kaimai ir viensėdžiai” (Lietuvos Respublikos..., 1994). Šalies gyvenviečių sistemą tyrimo apibrėžtais 2011 m. sudarė 103 miestai ir 20940 kaimo gyvenamųjų vietovių (249 miesteliai, 19003 kaimai ir 1688 viensėdžiai). Iš jų, pagal 2011 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenis, 4201 kaimo gyvenamosios vietovės (3325 kaimai ir 876 viensėdžiai) buvo be gyventojų (Gyventojai gyvenamosiose vietovėse, 2013).

Plotai, nepatekę į gyvenamąsias vietoves, šiame straipsnyje analizuojami kaip gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos (pirmasis negyvenamų teritorijų tipas). Jų plotas apskaičiuotas iš bendro administracinio vieneto ploto (savivaldybės / seniūnijos) atimant bendrą gyvenamųjų vietovių statusą turinčių teritorijų plotą.

Antrojo tipo negyvenamų teritorijų (gyvenamosios vietovės, kur 2011 m. nebuvo gyventojų) plotams apskaičiuoti iš pradžių sudaryta negyvenamų gyvenamųjų vietovių duomenų bazė, tuomet atskiriems administraciniam vienetais paskaičiuota atitinkama jų užimamo ploto dalis. Skaičiavimų rezultatai atvaizduoti parengtose kartoschemose ir lentelėse.

Skaičiavimai atlikti ArcGIS programine įranga, naudojant 2011 m. visuotinio gyventojų surašymo bei georeferencinių erdvinį duomenų rinkinio duomenis. Negyvenamų teritorijų

užimamo ploto dalys apskaičiuotos naudojant gyvenviečių, seniūnijų bei savivaldybių plotinius sluoksnius bei jų atributinę informaciją – plotą. 65 gyvenviečių (iš 4201 negyvenamos gyvenvietės) georeferencinių erdviųjų duomenų rinkinio gyvenviečių sluoksnyje nepavyko identifikuoti, todėl skaičiavimai atlikti 4136 kaimo gyvenviečių pagrindu. Tyrimo paklaida sudaro apie 1,5 procento nuo šiame tyrime skaičiuotų negyvenamų gyvenviečių (tiek skaičiaus, tiek ploto) arba 0,4 procento nuo bendro šiame tyrime skaičiuoto negyvenamų teritorijų ploto. Ši, į tyrimą nepatekusių teritorijų, dalis neiškreipia tyrime nustatytų teritorinių dėsningumų.

Analizė vykdyta smulkiaisiais teritoriniais vienetais – gyvenamosiomis vietovėmis, todėl tyrimui pasirinkti 2011 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenys (Gyventojai gyvenamosiose vietovėse, 2013), kurie yra viešai paskelbti ir prieinami.

Straipsnio autorių turimais duomenimis, 2011 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo metu nebuvo surašyti visi gyventojai ir dalis mažiausių kaimų, kurie fiksuoti kaip negyvenami, realiai buvo gyvenami. Tačiau šią problemą išryškinti reikėtų atskiro tyrimo, o pristatant tyrime naudoti oficialūs Statistikos departamento skelbiami duomenys (Oficialiosios statistikos..., 2019; Gyventojai gyvenamosiose vietovėse, 2013).

Taip pat reikia pažymėti, kad nuo 2011 iki 2019 m. Lietuvos teritorijos apgyvenime ir gyvenviečių sistemoje įvyko pokyčių. Daugumoje periferinių teritorijų gyventojų skaičius mažėjo (Oficialiosios statistikos..., 2019), tad tikėtina, kad augo negyvenamų gyvenviečių skaičius ir jų užimami plotai. Kita vertus, dalyje savivaldybių (Dėl Akmenės rajono..., 2016; Dėl Molėtų rajono..., 2017; Dėl Varėnos rajono..., 2017; ir kt.) buvo įvykdyta gyvenviečių sistemos pertvarka: dalis gyvenamųjų vietovių panaikinta, dalis – atkurta; perbraižytos kaimo gyvenamųjų vietovių ribos. Nors gyventojų skaičius mažėjo, šios pertvarkos formaliai galėjo mažinti ir negyvenamų gyvenamųjų vietovių skaičių ir užimamus plotus.

Terminai „gyvenamoji vietovė“, „gyvenamoji teritorija“ ir „gyvenvietė“ šiame straipsnyje vartojami kaip sinonimai.

2. Negyvenamų teritorijų formavimosi ir išskyrimo ypatybės

Teritorijos apgyvenimas formuojasi žmogaus sąveikoje su aplinka ir priklauso nuo daugelio veiksnių. Kalbant konkrečiai apie Lietuvos kaimiškų vietovių apgyvenimo ypatumus ir negyvenamų teritorijų formavimąsi, svarbiausi veiksniai buvo teritorijos tinkamumas atitinkamai veiklai (kartu ir gyvenimui) ir padėtis miestų sistemos atžvilgiu (šis veiksnys Lietuvoje ypač išryškėjo XXI amžiuje). Istorijos eigoje Lietuvoje ryškėjo keli gyvenviečių funkciniai tipai: žemės ūkiu besiverčiančių gyventojų gyvenvietės (geografinės sąlygos lėmė, kad mūsų šalyje kaimiškos teritorijos labiausiai susietos su žemės ūkiu), miškų ūkiu besiverčiančių gyventojų gyvenvietės, žvejų gyvenvietės ir miesteliai bei miestai, kurių gyventojai užsiimdavo prekyba ir amatais. Ilgainiui susiklostė Lietuvos teritorijos apgyvenimo ir gamtonaudos regioninė sąranga. Šiaurės Rytų Lietuva pasižymi smulkiais ir mažais kaimais bei didesniu jų tankiu, Vakarų Lietuva – stambiomis kaimo gyvenvietėmis ir mažesniu kaimo gyvenviečių tankiu (Kriauciūnas ir kt., 2014). Šis dėsningumas aktualus analizuojant ir negyvenamų teritorijų sklaidą.

Lietuvos teritorijoje gyventojų skaičius visą žinomą istorinį laikotarpį augo ir sumažėdavo tik įvairių nelaimių (karų, epidemijų ir kt.) aplinkybėmis (Vaitekūnas, 2006). Lietuvos

gyventojų tankumas niekada nebuvo toks aukštas, kad apgyvendintos teritorijos užimtų visą plotą, tad dalis teritorijų visada buvo negyvenamos.

Istoriškai didžiausias Lietuvos gyventojų skaičius buvo 1992 m. – 3,75 mln., o nuo tada bendras šalies gyventojų skaičius mažėja. Iki antrojo pasaulinio karo Lietuva buvo „kaimiška“ valstybė. Tad skirtingai nei bendras gyventojų skaičius, kaimo gyventojų skaičius maksimumą buvo pasiekęs 1913 m. – 2,46 mln. gyventojų; kaime anuomet gyveno 87 proc. gyventojų, o kaimo gyventojų tankumas buvo 38,1 gyv./km². 1941 m. Lietuvos kaimiškose teritorijose dar gyveno 2,27 mln. gyventojų (Rupas, Vaitekūnas, 1980).

Antrojo pasaulinio karo metu ir per pokario represijas Lietuva neteko apie 1,1 mln. gyventojų (Vaitekūnas, 2006). Jei karo metu daugiau buvo prarasta miesto gyventojų, tai pokario trėmimai labiau palietė kaimo gyventojus, o miestų gyventojų skaičius dėl migrantų iš kitų SSRS vietovių bei Lietuvos kaimų ėmė augti. Sovietmečiu augant bendram gyventojų skaičiui, kaimo gyventojų skaičius mažėjo. Beveik visą XX a. (iki dešimtojo dešimtmečio) natūralus kaimo gyventojų prieaugis buvo teigiamas, tad visą gyventojų skaičiaus mažėjimą lėmė emigracija į Lietuvos miestus. Mažėjant kaimo gyventojų jau sovietmečiu išryškėjo regioniniai raidos skirtumai ir teritorinės poliarizacijos tendencijos (Vaitekūnas, 1989).

1990 m. Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę ir toliau tęsėsi kaimo gyventojų mažėjimo tendencija, tik skirtingai nei sovietmečiu (kai bendras gyventojų skaičius augo) – jau bendrame depopuliacijos kontekste.

Taigi mažėjant kaimo gyventojų, daugėjo negyvenamų plotų ir gyvenviečių be gyventojų (Kriaučiūnas, Ubarevičienė, Pociūtė-Sereikienė, 2014). Ši tendencija kartu su istoriškai susiklosčiusio administracinio suskirstymo ypatybėmis ir suformavo šio straipsnio tyrimo objektą – Lietuvos negyvenamas teritorijas.

Gyvenamųjų vietovių administracinio-teritorinio išskyrimo ypatybės. Administracinių kaimo gyvenamųjų vietovių ribų klausimas Lietuvoje turi ilgą istoriją, tačiau istorinė analizė nėra šio straipsnio tikslas, tik paminėsime, kad pirmą kartą valstybės mastu žemės valdos pagal jų priklausomybę buvo atskirtos XVI a. vykdytos Valakų reformos metu (Aleknavičius ir kt., 1999). Šiam tyrimui aktualu dabartinės gyvenamųjų vietovių ribos, kurias atsekti galima nuo XX a. pradžios ir sieti su 1918 m. atkurta Lietuvos valstybe, kuomet iškilo ir gyvenamųjų vietų sąvado klausimas. 1923 m. atliktas gyventojų surašymas, kurio metu buvo sudarytas gyvenamųjų vietovių sąrašas; jis buvo sudaromas pagal tai, „kaip ten ją vietos žmonės vadiną“ (Lietuvos apgyventos vietos..., 1925). Surašymo metu atskiromis gyvenamosiomis vietovėmis buvo laikomi visi miestai, miesteliai, bažnytkaimiai, kaimai, dvarai, palivarkai, vienkiamiai ir kt. Jei kelios greta esančios gyvenamosios vietos turėjo bendrą vardą, jos buvo laikomos viena apgyventa vieta (pavyzdžiui, vienkiamiais išsiskirstęs kaimas), o jei tos vietos turėjo skirtingus pavadinimus, tai buvo išskirtos kaip atskiros gyvenamosios vietos (Lietuvos apgyventos vietos..., 1925).

Kitas labai svarbus veiksnys buvo žemėtvarka – vykdyta žemės reforma, kurios metu buvo formuojami vienkiaminiai kaimai, išskiriami sklypai, o jų ribos ir sudarė gyvenamąją vietovę – kaimą. Pagal šią reformą suformuotą žemėvaldą nuo 1991 m. buvo vykdoma atkurtosios Lietuvos valstybės žemės reforma (Lietuvos Respublikos..., 1991).

Sovietmečių visa žemė (taip pat ir miškai) buvo nacionalizuota, tačiau tarpukario kaimų ribos buvo „perkeltos“ į sovietinę žemėtvarką ir išliko sovietinių ūkių planuose. Ne žemės ūkio naudmenos – miškai, durpynai ir kt. – buvo atskirtos nuo gyvenamų teritorijų (reikia pažymėti, kad daugeliu atvejų šios naudmenos dabar ir sudaro didžiąją dalį negyvenamų teritorijų).

Visą sovietmetį, planuojant pramonės ir žemės ūkio vystymą, gyvenviečių ribos buvo keičiamos. Augant ir teritoriškai plečiantis miestams ir statant pramonės ar energetikos įmones, aplinkiniai kaimai buvo naikinami. Mažųjų kaimo gyvenviečių ir vienkiemų naikinimą sąlygojo agresyvi kolektyvizacija. Iš viso sovietmečiu „nebeliko“ apie 3,6 tūkst. kaimo gyvenviečių (Lietuvos TSR..., 1974; 1982; Kaimo gyvenamosios..., 1993) ir „atsirado“ per 2 tūkst. gyvenviečių be gyventojų (Kavoliūtė, 2019). Vienos jų buvo prijungtos prie kitų gyvenviečių, kitų teritorijos, iškėlus gyventojus, tiesiog liko negyvenamomis.

Lietuvai 1990 m. atkūrus Nepriklausomybę, kaimų ribos ir negyvenamų teritorijų ribos (miško ūkio naudmenų, durpynų) buvo perimtos iš sovietinių žemėtvarkos schemų, o vėliau keičiamos vykdant žemės reformą (Lietuvos Respublikos..., 1991). Jos metu žemėtvarkininkai (naudodamiesi išlikusiais žemės planais ir kitais tarpukario dokumentais, nuosavybės dokumentais ar žmonių liudijimu) sudarydavo iki sovietų okupacijos buvusių sklypų ir kaimų planus. Sudarant planus, pirmiausia buvo privaloma atkurti buvusių kaimų teritorijų ribas (Aleknavičius ir kt., 1999), tačiau tai ne visur tiksliai pavyko padaryti. Žemės reformos eigoje išryškėjo ribų nesutapimai, dėl kurių būdavo keičiamos gyvenamųjų vietovių ribos, o kai kuriais atvejais gyvenamosios vietovės buvo panaikinamos (Kavoliūtė, 2019; Dėl Akmenės rajono..., 2016; Dėl Varėnos rajono..., 2017; ir kt.).

Nors dabar Lietuvos Respublikos teritorijoje administracinę suskirstymą reglamentuoja ta pati įstatyminė bazė, skirtingose savivaldybėse matome labai skirtingą suskirstymą gyvenamosiomis vietovėmis, kuris itin išryškėjo paskutiniaisiais metais masiškai tikslinant, o kartais kardinaliai perbraižant gyvenamųjų vietovių ribas (Dėl Akmenės rajono..., 2016; Dėl Molėtų rajono..., 2017; Dėl Varėnos rajono..., 2017; ir kt.). Rengiant planus, skirtingose savivaldybėse laikomasi skirtingų metodikų. Vienas iš minėtų pavyzdžių – Varėnos rajono savivaldybė. Gyvenamosioms vietovėms nepriskirtų teritorijų dalis šioje savivaldybėje visada buvo mažesnė nei kitose miškingose savivaldybėse (pavyzdžiui – Švenčionių rajone). Mūsų analizuojamu laikotarpiu – 2011 m. – Varėnos rajone gyvenamosioms vietovėms nepriskirtos teritorijos dar sudarė 34 proc. viso ploto, tačiau 2017 m. įvykdžius reformą šioje savivaldybėje gyvenamosioms vietovėms nepriskirtų teritorijų praktiškai nebeliko, nors savivaldybės teritorija yra viena miškingiausių Lietuvoje. Šioje savivaldybėje visi valstybiniai miškai ir Čepkelių raistas buvo priskirti gyvenamosioms vietovėms. Dėl kardinalaus gyvenamųjų vietovių ribų išplėtimo Varėnos rajono Musteikos kaimas dabartiniu metu užima 161,06 km² plotą (Dėl Varėnos..., 2017). Mūsų duomenimis, tai didžiausias Lietuvos kaimas pagal plotą, didesnis už Kauno miestą, kurio plotas 2019 m. pradžioje buvo 156,9 km² (Lietuvos Respublikos..., 2019). Kiti kaimai Varėnos savivaldybėje taip pat užima didelius „nekaimiškus“ plotus: Marcinkonių kaimas – 118 km², Rudnios kaimas – 31,4 km², Katros kaimas – 22,7 km².

Panašių atvejų galime rasti ir kitose Lietuvos savivaldybėse. Štai Akmenės rajono savivaldybėje Kamanų pelkė priskirta Rūsteikių kaimui, kurio teritorija užima 46,5 km² (Dėl Akmenės..., 2016), ir kuriame pagal 2001 ir 2011 m. surašymų duomenis nebuvo gyventojų.

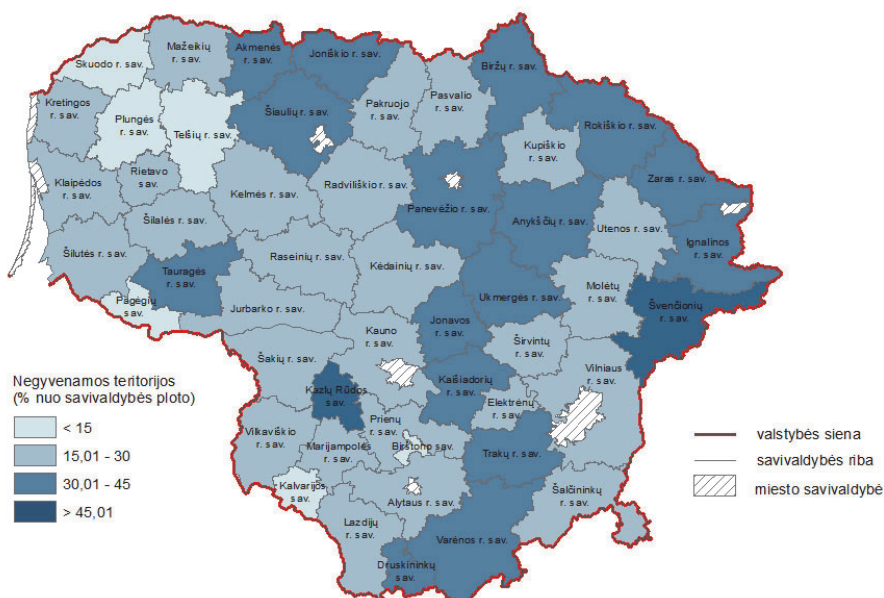
Kitose Lietuvos savivaldybėse įsigalėjusi kitokia praktika: su Varėnos r. savivaldybe besiribojančioje miškingoje Druskininkų savivaldybės teritorijoje kaimo gyvenvietėms priskirtos tik gyvenviečių teritorijos ir artimiausia jų aplinka, o valstybiniai miškai neturi gyvenamosios vietovės statuso. Švenčionių rajono savivaldybės labai miškingose Labanoro (5 pav.), Švenčionėlių, Kaltanėnų seniūnijose kaimo gyvenamosioms vietovėms taip pat priskirtos tik istorinės kaimo gyvenvietės ir artimiausia jų aplinka.

Tokia gyvenamųjų vietovių ribų išskyrimo įvairovė, be abejo, iškraipo realias istoriškai nusistovėjusias gyvenamųjų vietovių ribas. Miško ar pelkės plotus priskyrus gyvenamajai teritorijai, šie plotai savaime netampa apgyventi.

3. Negyvenamų teritorijų struktūra ir sklaida Lietuvoje.

Atliktais skaičiavimais negyvenamos teritorijos 2011 m. užėmė 27,1 proc. Lietuvos teritorijos ploto (1 pav.). Gyvenamosioms vietovėms nepriskirtų plotų šalyje buvo apie 13 tūkst. km², kas sudarė 20 proc. šalies teritorijos. Likę 7,1 proc. – negyvenamos gyvenvietės, užėmusios 4,6 tūkst. km² šalies ploto.

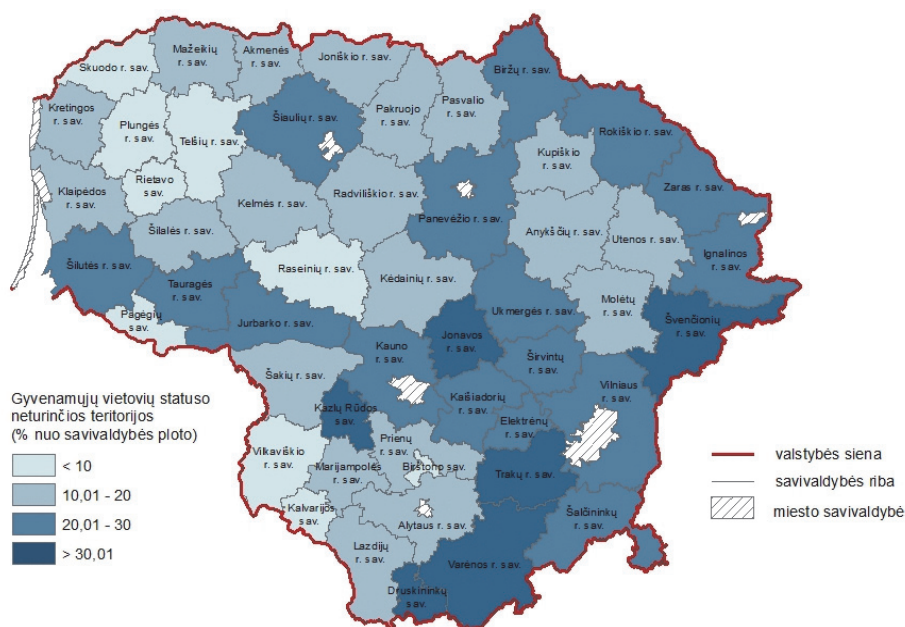
1 pav. Negyvenamos teritorijos (gyvenamosios vietovės statuso neturinčių teritorijų plotų ir gyvenamųjų vietovių be gyventojų plotų dalis nuo bendro savivaldybės ploto) Lietuvos savivaldybėse 2011 m. (duomenys: Oficialiosios statistikos portalas, 2019; georeferenciniai erdviniai duomenys)

Žemiau detaliau paanalizuosime šių teritorijų sklaidą Lietuvoje.

Gyvenamųjų vietovių statuso neturinčios teritorijos ir jų sklaida. Atliktais skaičiavimais Lietuvoje 2011 m. gyvenamosioms teritorijoms nepriskirtų plotų buvo apie 13 tūkst. km², kas sudarė apie 20 proc. šalies teritorijos (2 pav.). Daugiausia tokių plotų buvo miškingose savivaldybėse. Kazlų Rūdos savivaldybėje gyvenvietėms nepriskirtos teritorijos užėmė virš 55 proc. visos savivaldybės ploto, Švenčionių rajono savivaldybėje – 47 proc. savivaldybės ploto, Trakų rajono savivaldybėje atitinkamai – 34,6 proc., Jonavos – 33,5 proc., Druskininkų – 31,6 proc. Įdomu, kad pakankamai didelius plotus gyvenvietėms nepriskirtos teritorijos užėmė ir priemiestinėse didžiųjų miestų savivaldybėse: Kauno, Šiaulių, Panevėžio rajonų savivaldybėse tokios teritorijos užėmė daugiau kaip 25 proc. viso ploto, Vilniaus rajono – apie 22 proc. Mažiausia dalis gyvenamosioms vietovėms nepriskirtų teritorijų buvo Plungės rajono (3,4 proc.), Kalvarijos (4,6 proc.), Telšių rajono (5,6 proc.), Skuodo rajono (5,8 proc.), Pagėgių (7,6 proc.), Raseinių rajono (7,8 proc.) savivaldybėse.

2 pav. Gyvenamosioms vietovėms nepriskirtų plotų sklaida Lietuvos savivaldybėse 2011 m. (duomenys: Oficialiosios statistikos portalas, 2019; georeferenciniai erdviniai duomenys)

Atkreiptinas dėmesys, kad dalis miškų, pelkių ar vandens telkinių plotų yra priskirti gyvenamosioms vietovėms. Pagal Lietuvos Respublikos žemės naudmenų apskaitą 2011 m. miškai (miško žemė) šalyje užėmė 32,6 proc., vandens telkiniai – 4,02 proc., pelkės – 1,8 proc. Respublikos žemės fondo; iš viso šios naudmenos užėmė per 25 tūkst. kvadratinį kilometrų plotą, kas sudarė 38,4 proc. Lietuvos teritorijos (Lietuvos Respublikos..., 2011). Palyginus

šià dalį su tyrimo autorių skaičiavimais, matome, kad miškai, vandenys ir pelkės Lietuvoje užima beveik dvigubai daugiau ploto nei gyvenamosioms vietovėms nepriskirti plotai (13 tūkst. km²). Tad apie pusę šių naudmenų buvo priskirti gyvenamosioms vietovėms.

Reikia atkreipti dėmesį, kad kai kuriose savivaldybėse nemažà dalį gyvenamosioms teritorijoms nepriskirtų teritorijų sudarė vandens telkinių plotai. Štai Zarasų, Molėtų, Lazdijų rajonų savivaldybėse apie pusę gyvenamosioms teritorijoms nepriskirtų plotų sudarė vandens telkinių plotai. Šilutės r. ir Klaipėdos r. savivaldybių teritorijoms priskirti Kuršių marių plotai, kurie šiose savivaldybėse atitinkamai sudarė apie 80 proc. ir 59 proc. gyvenamosioms teritorijoms nepriskirtų plotų. Atmetus Kuršių marių plotus šių savivaldybių gyvenamosios vietovės statuso neturinčių teritorijų dalis būtų viena mažiausių Lietuvoje (5–6 proc.), panaši į kitų Vakarų Lietuvos savivaldybių (2 pav.).

Gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos (GVSN) sudarė didžiąją dalį viso Lietuvos negyvenamų teritorijų fondo. Tik Raseinių, Telšių rajonų ir Kalvarijos savivaldybėse gyvenamosios vietovės be gyventojų užėmė kiek didesnę ploto dalį nei GVSN. Tačiau reikia pažymėti, kad šios savivaldybės Lietuvos mastu neišsiskyrė didele negyvenamų teritorijų dalimi. Dalyje savivaldybių – Kėdainių, Kelmės, Utenos, Vilkaviškio rajonų – gyvenamosios vietovės be gyventojų ir GVSN užėmė maždaug panašią negyvenamų teritorijų dalį. Visose kitose savivaldybėse didžiąją dalį negyvenamų plotų sudarė gyvenamosioms teritorijoms nepriskirti plotai.

Gyvenamųjų vietovių be gyventojų sklaida. Pradedant sovietmečiu vykdyta kolektyvizacija ir iki šių dienų Lietuvoje auga kaimo gyvenviečių, nebeturinčių gyventojų, skaičius (Kavoliūtė, 2019). Vien 1989–2011 m. gyvenviečių be gyventojų skaičius Lietuvoje išaugo pusantro karto, o 2001–2011 m. tokių gyvenviečių skaičius padidėjo 1480 gyvenvietėmis, kuriose 2001 m. dar gyveno 4098 gyventojai. Bendrai Lietuvoje nebegyvenamų gyvenviečių skaičius 2001–2011 m. išaugo 35 proc.; 2011 m. duomenimis Lietuvoje buvo 4201 kaimo gyvenamoji vietovė, kur nebuvo gyventojų (Kriaučiūnas, Ubarevičienė, Pociūtė-Sereikienė, 2014; Kaimo gyvenamosios..., 1993; Gyventojai gyvenamosiose vietovėse, 2013).

Šiaurės Rytų Lietuvoje depopuliacija trunka jau mažiausiai 60 metų, tad natūralu, kad mažėjant gyventojų skaičiui šiame regione labiausiai auga ir gyvenviečių be gyventojų skaičius (Lietuvos TSR..., 1974; Oficialiosios statistikos portalas, 2019.) Kai kuriose savivaldybėse – Biržų, Zarasų, Kėdainių rajonų – gyvenvietės be gyventojų sudarė apie 1/3 visų gyvenviečių (Kriaučiūnas, Ubarevičienė, Pociūtė-Sereikienė, 2014).

Iš viso Lietuvoje negyvenamos gyvenvietės 2011 m. užėmė 4,6 tūkst. km² arba 7,1 proc. viso Lietuvos ploto. Didžiausią dalį ploto tokios teritorijos užėmė Zarasų rajono savivaldybėje – 15,2 proc. Kėdainių rajono savivaldybės teritorijoje atitinkamai – 13,5 proc. viso savivaldybės ploto, Anykščių r. sav. – 12,4 proc., Kelmės r. sav. – 12,3 proc., Joniškio r. sav. – 12,1 proc. (1 lentelė).

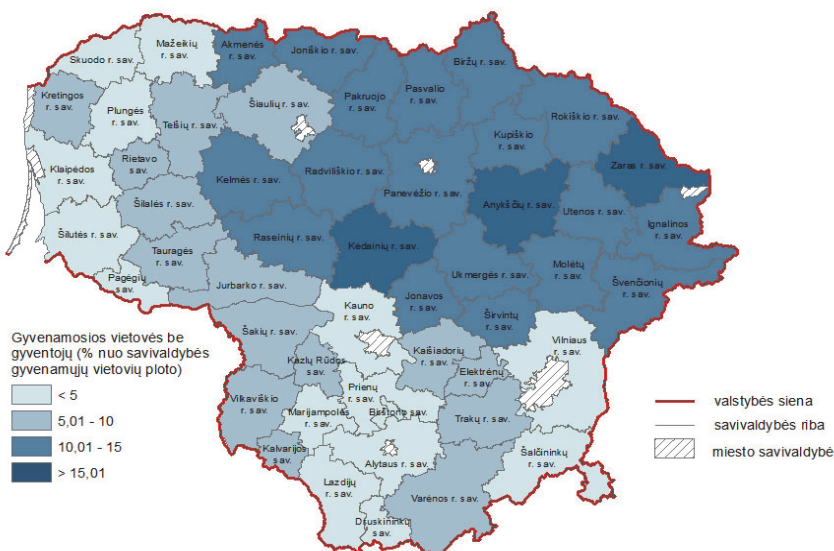
Vidutiniškai Lietuvoje viena gyventojų neturinti gyvenvietė užėmė 1,1 km² ploto. Analizuojant teritoriškai, atsikartoja dėsningumas – ten, kur didesnės gyvenvietės (Vakarų Lietuva), ten didesnis ir vidutinis negyvenamos gyvenvietės dydis – apie 2 ir daugiau km². Rytų

Lietuvoje, kuri pasižymi mažesnėmis gyvenvietėmis, mažesni ir negyvenamų gyvenviečių plotai, vidutiniškai 0,7–1 km². Pažymėtina, kad visoje Lietuvoje negyvenamos gyvenvietės pagal plotą vidutiniškai 2–2,5 karto mažesnės už apgyvendintas gyvenvietes.

1 lentelė. Kai kurių Lietuvos savivaldybių negyvenamų teritorijų rodikliai 2011 m. (duomenys: Oficialiosios statistikos portalas, 2019; georeferenciniai erdviniai duomenys)

Savivaldybė	Negyvenamų teritorijų dalis nuo bendro ploto (%)	Gyvenamosios vietovės statuso neturinčių plotų dalis nuo bendro ploto (%)	Gyvenamosios vietovės be gyventojų				Vidutinis dydis (ha)
			Skaičius	Dalis nuo viso gyvenamųjų vietovių skaičiaus (%)	Ploto dalis nuo bendro ploto (%)	Ploto dalis nuo bendro gyvenamųjų vietovių ploto (%)	
Kazlų Rūdos	58,2	55,5	22	12,2	2,7	6,1	69
Svenčionių r.	54,4	47,2	165	27,7	7,2	13,6	76
Jonavos r.	43,2	33,5	62	23,1	9,7	14,6	144
Trakų r.	37,9	34,6	66	15,3	3,3	5,1	64
Varėnos r.	37,8	34,2	45	14,0	3,6	5,5	154
Zarasų r.	36,8	21,6	249	32,6	15,2	19,3	83
Panevėžio r.	36,1	25,8	177	24,1	10,2	13,8	125
Rokiškio r.	34,8	24,0	188	27,5	10,8	14,2	104
Ignalinos r.	34,5	24,1	172	24,7	10,4	13,7	86
Druskininkų	33,4	31,6	7	10,9	1,8	2,6	100
Siaulių r.	32,5	25,3	82	16,5	7,1	9,6	179
Kaišiadorių r.	32,4	26,3	77	19,8	6,1	8,3	86
Tauragė r.	31,9	26,3	48	15,3	5,7	7,7	139
Ukmergės r.	31,9	20,8	179	30,2	11,1	14,0	82
Biržų r.	31,5	20,4	164	31,5	11,1	13,9	102
Anykščių r.	31,2	18,8	229	30,5	12,4	15,2	96
Akmenės r.	30,9	19,1	44	28,2	11,8	14,6	226
Joniškio r.	30,6	18,6	67	24,5	12,1	14,8	221
Kėdainių r.	28,7	15,2	167	33,3	13,5	15,9	133
Kelmės r.	25,4	13,1	205	25,8	12,3	14,1	105
Lietuva	27,1	20,0	4201	20,06	7,1	8,9	111

3 pav. Gyvenamųjų vietovių be gyventojų plotų dalis nuo bendro savivaldybės gyvenviečių ploto Lietuvos savivaldybėse 2011 m. (duomenys: Oficialiosios statistikos portalas, 2019; georeferenciniai erdviniai duomenys)

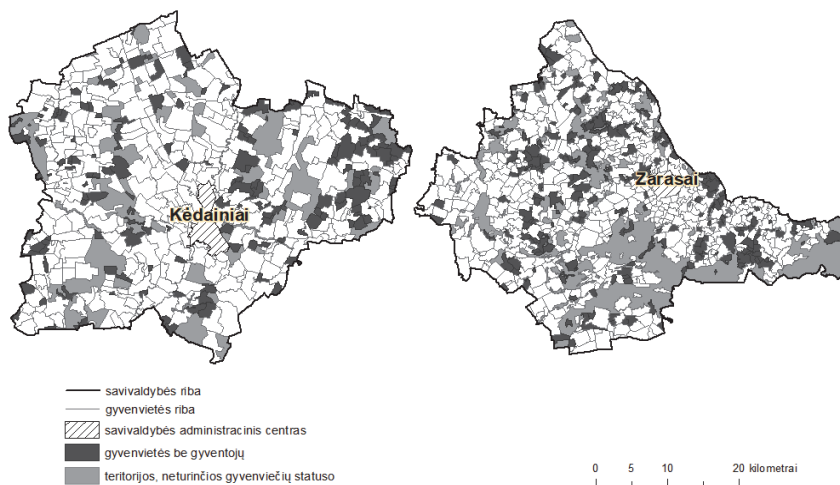

Skaičiuojant tik gyvenamosioms vietovėms priskirtus plotus, Lietuvoje 2011 m. negyvenamos gyvenvietės iš viso užėmė 8,9 proc. viso gyvenamųjų vietovių ploto (3 pav.). Kai kuriose savivaldybėse ši dalis buvo labai maža: Birštono savivaldybėje negyvenamos gyvenvietės sudarė 0,02 proc. nuo bendro gyvenamosioms vietovėms priskirto ploto, Alytaus ir Plungės rajonų savivaldybėse, atitinkamai – mažiau 2 proc., Skuodo, Druskininkų Šilutės – mažiau 3 proc. Didžiausią dalį negyvenamos gyvenvietės užėmė Zarasų rajono savivaldybėje – 19,3 proc. visų gyvenamųjų vietovių ploto (4 pav.). Reikšmingą dalį negyvenamos gyvenvietės užėmė ir Kėdainių – 15,9 proc. (4 pav.), Anykščių – 15,2 proc., Joniškio – 14,8 proc., Jonavos – 14,6 proc., Akmenės – 14,6 proc., Rokiškio – 14,2 proc., Kelmės – 14,2 proc., Kupiškio – 14,1 proc. rajonų savivaldybėse (3 pav.).

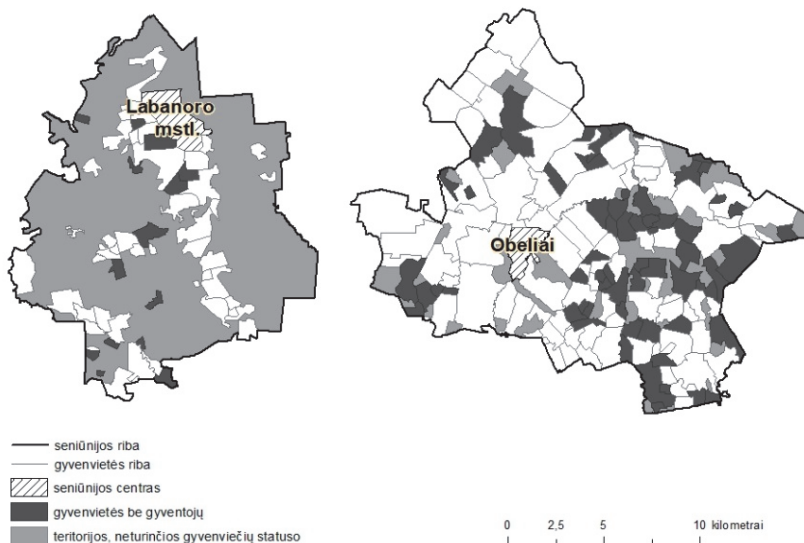
Negyvenamų teritorijų sklaida savivaldybių ir seniūnijų teritorijose. Kaip anksčiau minėta, didžiąją dalį Lietuvos negyvenamų teritorijų sudarė gyvenvietėms nepriskirtos teritorijos, o jų paplitimą lemia naudmenų struktūra: miškų ir pelkių plotai (su kai kuriomis išimtimis, kurios aptartos 2 skyrelyje). Tad šių teritorijų buvimas bei pasiskirstymas taip pat esmingai lemia ir gyvenamosioms vietovėms nepriskirtų teritorijų pasiskirstymą savivaldybių ir seniūnijų teritorijose.

Gyvenviečių be gyventojų pasiskirstyme svarbesnis regioninis veiksnys: daugiausia tokių gyvenviečių ir didžiausia jų dalis yra Šiaurės Rytų Lietuvoje. Pats gyvenviečių be gyventojų skaičius varijuoja nuo kelių (Birštono ir Druskininkų savivaldybėse) ar keliolikos (Vakarų Lietuva) iki 150–249 (Šiaurės Rytų Lietuva). Savivaldybių teritorijose aiškių gyvenviečių be gyventojų pasiskirstymo dėsningumą (išskyrus tai, kad vienoje jos tankesnės, o kitose – retesnės) nepastebėta, galima įžvelgti tik nedidelį geografinės padėties veiksnio nulemtą skirtumą: arčiau savivaldybių centrų gyvenviečių be gyventojų yra mažiau, o toliau nuo jo – daugiau, tačiau šis dėsningumas nėra labai ryškus.

4 pav. Negyvenamos teritorijos Kėdainių ir Zarasų rajonų savivaldybėse 2011 m. (duomenys: Oficialiosios statistikos portalas, 2019; georeferenciniai erdviniai duomenys)

5 pav. Negyvenamos teritorijos Švenčionių r. savivaldybės Labanoro seniūnijoje, Rokiškio r. savivaldybės Obelių seniūnijoje 2011 m. (duomenys: Oficialiosios statistikos portalas, 2019; georeferenciniai erdviniai duomenys)

2 lentelė. Kai kurių Lietuvos seniūnijų negyvenamų teritorijų rodikliai 2011 m. (duomenys: Oficialiosios statistikos portalas, 2019; georeferenciniai erdviniai duomenys)

Seniūnija	Savivaldybė	Negyvenamų teritorijų dalis nuo bendro ploto (%)	Gyvenamosios vietovės statuso neturinčių plotų dalis nuo bendro ploto (%)	Gyvenamosios vietovės be gyventojų		
				Skaičius	Ploto dalis nuo bendro ploto (%)	Ploto dalis nuo bendro gyvenamųjų vietovių ploto (%)
Labanoro	Švenčionių r.	76,3	72,5	14	3,8	13,9
Pabradės	Švenčionių r.	72,6	69,8	16	2,8	9,3
Kazlų Rūdos	Kazlų Rūdos	65,6	63,1	16	2,5	6,7
Taujėnų	Ukmergės r.	57,4	45,6	22	11,8	21,8
Turmanto sen.	Zarasų r.	52,9	32,9	50	20,0	29,7
Nemunėlio Radviliškio	Biržų r.	51,6	39,2	21	12,4	20,4
Kriukų	Joniškio r.	51,1	13,2	27	37,9	43,6
Raudėnų sen.	Šiaulių r.	48,8	38,8	14	10,0	16,4
Kazitiškio	Ignalinos r.	47,4	32,5	34	14,9	22,0
Didžiasalio	Ignalinos r.	47,1	22,8	12	24,3	31,5
Šėtos sen.	Kėdainių r.	46,9	13,4	32	33,5	38,7
Vaiguvos	Kelmės r.	46,7	7,4	25	39,3	42,4
Šiaulėnų	Radviliškio r.	42,4	28,5	19	13,9	19,4
Imbrado	Zarasų r.	41,9	15,1	40	26,8	31,5
Šaukoto	Radviliškio r.	41,6	22,0	16	19,6	25,1
Pandėlio	Rokiškio r.	37,8	23,7	43	14,1	18,5
Tverečiaus	Ignalinos r.	37,8	25,4	11	12,4	16,6

2 lentelės tęsinys. Kai kurių Lietuvos seniūnijų gyvenamųjų teritorijų rodikliai 2011 m. (duomenys: Oficialiosios statistikos portalas, 2019; georeferenciniai erdviniai duomenys)

Seniūnija	Savivaldybė	Negyvenamųjų teritorijų dalis nuo bendro ploto (%)	Gyvenamosios vietovės statuso neturinčių plotų dalis nuo bendro ploto (%)	Gyvenamosios vietovės be gyventojų		
				Skaičius	Ploto dalis nuo bendro ploto (%)	Ploto dalis nuo bendro gyvenamųjų vietovių ploto (%)
Šakynos	Šiaulių r.	37,4	19,8	11	17,6	21,9
Kavarsko	Anykščių r.	35,6	18,5	40	17,0	20,9
Siesikų	Ukmergės r.	34,6	14,0	27	20,7	24,0
Obelių	Rokiškio r.	33,2	11,7	60	21,5	24,3
Papilio	Biržų r.	32,8	14,0	50	18,9	21,9
Kruopių sen.	Akmenės r.	32,5	6,5	13	26,0	27,8
Krekenavos	Panevėžio r.	24,8	4,0	31	20,8	21,6
Truskavos	Kėdainių r.	23,3	3,8	18	19,5	20,2
Kražių	Kelmės r.	19,0	2,5	52	16,5	16,9
Lietuva		27,5	20,3	4201	7,1	9,1

Analizuojant seniūnijų lygmeniu, išryškėja panašūs dėsningumai – ryškiausiai išsiskiria miškingose vietovėse esančios seniūnijos, kur didžiausią plotą užėmė gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos. Negyvenamos teritorijos miškingų Švenčionių ir Kazlų Rūdos savivaldybių Labanoro, Pabradės, Kazlų Rūdos seniūnijose užėmė per 2 / 3 teritorijos (2 lentelė, 5 pav.). Analizuojant seniūnijų lygmeniu išsiskiria seniūnijos, kur didelę dalį ploto užėmė gyvenamosios vietovės be gyventojų. Štai Joniškio r. savivaldybės Kriūkų seniūnijoje negyvenamos teritorijos užėmė 51 proc. teritorijos ir didžiąja dalimi tai lėmė gyvenamųjų vietovių be gyventojų plotai, kurie sudarė 37,9 proc. visos teritorijos ploto. Kelmės r. savivaldybės Vaiguvos seniūnijoje negyvenamos teritorijos užėmė 46,7 proc. teritorijos, gyvenamųjų vietovių be gyventojų plotai – 39,3 proc. seniūnijos ploto. Nemaža gyvenamųjų vietovių be gyventojų dalimi taip pat išsiskyrė Kėdainių r. savivaldybės Šėtos seniūnija (33,5 proc.), Zarasų r. savivaldybės Imbrado seniūnija (26,8 proc.), Akmenės r. sav. Kruopių seniūnija (26 proc.) ir kt. (2 lentelė).

Apibendrinimas ir diskusija

Nustatyta, kad negyvenamos teritorijos Lietuvoje 2011 m. iš viso užėmė apie 17,6 tūkst. km² plotą, kas sudarė apie 27 proc. viso šalies ploto. Didžiausius plotus užėmė gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos – 13 tūkst. km², arba apie 20 proc. šalies ploto. Gyvenamųjų vietovių be gyventojų 2011 m. buvo 4201; jos užėmė 4,6 tūkst. km² arba 7,1 proc. šalies ploto.

Negyvenamųjų teritorijų dalis ir pasiskirstymas savivaldybėse priklauso nuo teritorijos kraštovaizdžio ypatybių – daugiausia negyvenamųjų teritorijų buvo miškingose Kazlų Rūdos ir Švenčionių rajono savivaldybių teritorijose, kur jos sudarė daugiau kaip pusę savivaldybių ploto. Didžiąją dalį šių teritorijų sudarė gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos.

Lyginant Lietuvos regionus gyvenviečių be gyventojų sklaidos atžvilgiu, išryškėja kita, bendrus kaimo gyvenviečių sistemos regioninius dėsningumus atkartojanti ypatybė: mažiausią dalį negyvenamos teritorijos sudaro Vakarų Lietuvoje, o didžiausią – Šiaurės Rytų Lietuvoje (Šiaulių, Panevėžio, Utenos apskričių teritorijos ir šiaurinės Kauno ir Vilniaus apskričių savivaldybės). Šis dėsningumas paaiškinamas kaimo gyvenviečių sistemos struktūra: Rytų Lietuvoje istoriškai daug mažų kaimo gyvenviečių ir ilgesnis (dar nuo sovietmečio trunkantis) kaimo depopuliacijos laikotarpis. Didžiausią dalį ploto gyvenamosios vietovės be gyventojų užėmė Zarasų r. savivaldybės teritorijoje – 15,2 proc., Kėdainių r. savivaldybės teritorijoje – 13,5 proc., Anykščių r. sav. – 12,4 proc. viso savivaldybės ploto. Tik kai kuriose savivaldybėse (Raseinių r., Telšių r., Kalvarijos, Kėdainių r., Kelmės r., Utenos r., Vilkaviškio r.) gyvenamosios vietovės be gyventojų sudarė didesnę ar maždaug panašią dalį negyvenamų teritorijų kaip ir gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos. Visose kitose savivaldybėse didžiąją dalį negyvenamų plotų sudarė gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos.

Analizuojant seniūnijų lygmeniu išryškėja panašūs dėsningumai – ryškiausiai išsiskiria miškingose vietovėse esančios seniūnijos, kur didžiausią plotą užima gyvenamosios vietovės statuso neturinčios teritorijos. Negyvenamos teritorijos miškingų Švenčionių ir Kazlų Rūdos savivaldybių Labanoro, Pabradės, Kazlų Rūdos seniūnijose užima per 2 / 3 teritorijos. Lokaliame lygmenyje taip pat išsiskiria seniūnijos, kur didelę dalį ploto užima gyvenamosios vietovės be gyventojų. Štai Joniškio r. savivaldybės Kriūkų seniūnijoje negyvenamos teritorijos užima 51 proc. teritorijos ir didžiąja dalimi tai lemia gyvenamųjų vietovių be gyventojų plotai, kurie užima 37,9 proc. visos teritorijos ploto. Kemės r. savivaldybės Vaiguvo seniūnijoje negyvenamos teritorijos užima 46,7 proc. teritorijos, gyvenamųjų vietovių be gyventojų plotai – 39,3 proc. seniūnijos ploto. Didele gyvenamųjų vietovių be gyventojų dalimi taip pat išsiskiria Kėdainių r. sav. Šėtos seniūnija (33,5 proc.), Zarasų r. savivaldybės Imbrado seniūnija (26,8 proc.), Akmenės r. sav. Kruopių seniūnija (26 proc.) ir kt.

Kardinaliai perbraižant gyvenamųjų vietovių ribas ir prijungiant prie gyvenamosios vietovės didžiulius miškų ar pelkių plotus (Varėnos r. savivaldybės pavyzdys), yra iškraipomas tiek istorinis gyvenviečių tinklas, tiek ir pačios gyvenamosios vietovės apibrėžimo esmė.

Tyrimas išryškino didelius negyvenamų teritorijų pasiskirstymo Lietuvoje skirtumus. Į nustatytus dėsningumus verta atsižvelgti tiek vykdant bendrąjį teritorijos planavimą, tiek atliekant atskirų vietovių (savivaldybių, seniūnijų) socialinės raidos tyrimus ar vykdant kitus socialinio planavimo darbus.

Literatūra

- Aleknavičius P., Čaplinskienė R., Optažienė J. (1999). *Žemėtvarka*, Vilnius.
- Bakalov I. (2013). *Ghost Villages and the Slow Death of Rural Bulgaria*. Prieiga internete: <https://www.equal-times.org/ghost-villages-and-the-slow-death#.XMd-dej7RPZ> [žiūrėta 2019-04-08].
- Čipliesnė R. (2015). *Kauno apskrities miškų ūkio paskirties žemės kaita*. Akademija. / Magistro studijų baigiamasis darbas/.
- Daugirdas V., Burneika D., Kriaučiūnas E., Ribokas G., Stanaitis S., Ubarevičienė R. (2013). *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

- Dėl Akmenės rajono savivaldybės gyvenamųjų vietovių panaikinimo, teritorijų ribų nustatymo ir pakeitimo. (2016). LR Vyriausybės nutarimas Nr.621 2016-06-15. Prieiga internete: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/364ec4a1379711e6a222b0cd86c2adfc?jfwid=-fxdp76tb> [žiūrėta 2019-08-17].
- Dėl Varėnos rajono savivaldybės gyvenamųjų vietovių pavadinimų pakeitimo, gyvenamųjų vietovių nustatymo, panaikinimo, teritorijų ribų nustatymo ir pakeitimo. (2017). LR Vyriausybės nutarimas Nr.241 2017-03-29. Prieiga internete: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/1b80064119-cb11e79f4996496b137f39?jfwid=-yxshv79jz> [žiūrėta 2019-08-17].
- Gyventojai gyvenamosiose vietovėse. (2013). 2011 metų gyventojų surašymo rezultatai. Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/2011-m.-surasymas> [prisijungta 2019-06-17].
- Kaimo gyvenamosios vietovės (1989 metų Visuotinio gyventojų surašymo duomenys). (1993). Lietuvos Respublikos statistikos departamentas, Vilnius.
- Kavoliūtė F. (2019). *Žemė prašo nepamiršti vardų, Mūsų mirusių kaimų knyga*, Vilnius.
- Kriaučiūnas E. (2013). Lietuvos kaimo gyvenviečių tinklo kaitos ypatumai 1989-2011 metais. *Kaimo raidos kryptys žinių visuomenėje 1 (5)*, p. 53-60., Šiauliai-Vilnius.
- Kriaučiūnas E., Daugirdas V. (2013). Rečiausiai gyvenamų Lietuvos teritorijų gyvenviečių tinklo ypatumai. *Geografijos metraštis*, 46, p. 32-45.
- Kriaučiūnas E., Ubarevičienė R., Pociūtė-Sereikienė G. (2014). Lietuvos kaimo apgyvenimo kaitos regioninės ypatybės 2001–2011 metais. *Lietuvos socialinė raida. Lietuvos gyventojai XXI a. pradžioje: sociodemografiniai aspektai, Nr 3*. 78-91.
- Lenčiauskas J. (1990). *Jonavos rajonas*. Vilnius: Mintis.
- Lietuvos Respublikos teritorijos administracinių vienetų ir jų ribų įstatymas. (1994). Prieiga internete: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.5911?jfwid=rivwzvpvg> [žiūrėta 2019-09-30].
- Lietuvos Respublikos žemės fondas 2011 m. sausio 1 d. (2011). Nacionalinė žemės tarnyba prie Žemės ūkio ministerijos; Valstybės įmonė Valstybės žemės fondas, Vilnius. Prieiga internete: <http://www.nzt.lt/go.php/lit/Lietuvos-respublikos-zemes-fondas> [žiūrėta 2019-09-30].
- Lietuvos Respublikos žemės reformos įstatymas. (1991). Prieiga internete: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2718?jfwid=q86m1vsfm>. [žiūrėta 2019-08-20].
- Lietuvos TSR kaimo gyvenamosios vietovės (1979 metų Visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys). (1982). Lietuvos TSR centrinė statistikos, Vilnius.
- Lietuvos TSR kaimo gyvenamosios vietovės 1959 ir 1970 metais. (1974). Visasąjunginių gyventojų surašymų duomenys, Centrinė statistikos valdyba prie Lietuvos TSR ministrų tarybos, Vilnius.
- Mano gimtinė gyva atmintyje: sunaikinto Skarulių kaimo atminimui. (2005). Jonava: Linotipas.
- Marchetti S. (2015). *Italy's rural villages are dying out*. Prieiga internete: <https://www.politico.eu/article/italy-ghost-towns-emigration/> [žiūrėta 2019-04-08].
- Ribokas G., Milius J. (2008). Žemėnaudos struktūros kaita Šiaurės rytų Lietuvoje atkūrus valstybingumą. *Annales Geographicae*,40(2):38-49.
- Rupas V., Vaitekūnas S. (1980). *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*. Vilnius: Mintis.
- Skebas, V., Spečiūnas V. (2006). Kolektyvizacija, Visuotinė lietuvių enciklopedija. Prieiga internete: <https://www.vle.lt/Straipsnis/kolektyvizacija-46824>.
- Telewizja Polska. (2018). *It's a steal: Polish 'ghost town' sells land for cheap*. Prieiga internete: <https://poland.in.com/37227944/its-a-steal-polish-ghost-town-sells-land-for-cheap> [žiūrėta 2019-05-28].

- Trabattoni A., Arkell D., Willis R. (2016). Who will breathe life back into Europe's dying villages? Prieiga internete: <https://theconversation.com/who-will-breathe-life-back-into-europes-dying-villages-58942> [žiūrėta 2019-04-08].
- Vaitekūnas S. (2006). Lietuvos gyventojai: Per du tūkstantmečius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Veteikis D., Piškinaitė E. (2019). Geografiniai žemėnaudos kaitos tyrimai Lietuvoje: raida, kryptys, perspektyvos. *Geologija Geografija*, 5(1): 14-29.

NON-RESIDENTIAL AREAS IN LITHUANIAN SETTLEMENTS' SYSTEM

Edis KRIAUČIŪNAS

Institute of Human Geography and Demography of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: edis.geo@gmail.com

Simona ŠČERBINSKAITĖ

Institute of Human Geography and Demography of LRSC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: simonascerbinskaite@gmail.com

Summary. This paper presents the study of the spatial dispersion of non-residential areas of Lithuania as a reflection of the territorial organization of human activities. Non-residential territories are defined according to the official administrative division of Lithuanian territory (Lietuvos Respublikos ..., 1994). Corresponding to the low, these areas consist of the areas that do not have residential areas status (forest, water, etc.) and uninhabited settlements. The researched was based on data from the 2011 census and georeferenced spatial data set.

Based on calculations, in 2011 non-residential areas occupied 17.6 thousand square kilometers, which accounts for approximately 27 percent of the total area of Lithuania. Territories without residential areas status took the largest part - 13 thousand square kilometers, which is 1/5 of the country's territory. There were total of 4201 uninhabited settlements. They occupied 4.6 thousand square kilometers or 7 percent of the country's territory.

The research showed that the proportion and distribution of non-residential areas depend on the features of the landscape and structure of the settlement system. For instance, the largest non-residential areas were calculated in the most forested district municipalities, such as Kazlu Ruda and Svencionys where more than half of the district municipality's areas were uninhabited. Meanwhile, analysis of the dispersion of uninhabited settlements showed another pattern: uninhabited settlements took smaller share in Western Lithuania than in Northeast Lithuania. This is because settlements in Eastern Lithuania are small due to the terrain, besides that this region is distinguished by a long depopulation period (dating back to Soviet times). All this leads to a higher total number of uninhabited settlements and their share of the area.

At the municipal level the biggest share of uninhabited settlements was estimated in Zarasai district municipality - 15.2 percent, Kedainiai - 13.5 percent and Anyksciai - 12.4 percent of their area. At the eldership level, numbers were quite bigger. For instance, uninhabited settlements in Labanoras, Pabrade and Kazlu Ruda elderships account for more than 2/3 of their area. A large proportion (more than 1/3 of the area) of uninhabited settlements were also distinguished in Vaiguva - 39.3 percent, Kriukai - 37.9 percent and Seta - 33.5 percent, elderships.

Keywords: rural areas, non-residential areas, uninhabited settlements, depopulation.

ŠIAULIŲ MIESTO MAŽĖJIMAS: DEPOPULIACIJĄ LĖMUSIOS PRIEŽASTYS, IŠRYŠKĖJUSIOS PASEKMĖS, MIESTO VALDŽIOS ATSAKAS

Gintarė POCIŪTĖ-SEREIKIENĖ
LSTC Visuomenės geografijos ir demografijos institutas
A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius
El. paštas: gintarei.pociutei@gmail.com

Santrauka. Lietuvoje ryškios depopuliacijos bei periferizacijos tendencijos. Vieni miestai geba atsilaikyti rinkos sąlygomis ir būti konkurencingi net ir tarptautiniu mastu, o kiti miestai, net ir buvę stiprūs regioniniai centrai, bei šalies periferijos kasmet praranda savo gyventojus. Šiauliai – yra vienas iš didžiųjų miestų, sovietmečiu buvęs stiprus industrinis centras, o pasikeitus politinei sistemai ir perėjus iš planinės į rinkos ekonomiką patiriantis stiprią depopuliaciją. Nuo 1992 m. Šiaulių miestas neteko trečdaliao savo gyventojų. Atliktas tyrimas rodo, kad pagrindinės miesto mažėjimą lėmusios priežastys yra politinės, ekonominės bei demografinės, kurios detalčiau aptariamos šio straipsnio rezultatų dalyje. Tyrimas taip pat išryškina pagrindines pasekmes, kurios lydėjo miesto mažėjimą. Išnagrinėti Šiaulių savivaldybės administracijos parengti dokumentai leido suprasti analizuojamo reiškinio svarbą vietos savivaldai bei išsiaiškinti, kokių priemonių miesto administracija imasi pažaboti depopuliaciją bei išsiaiškinti, kokią miesto perspektyvą ir viziją regi vietos savivaldos atstovai. Tyrimas atliktas taikant užsienio autorių sukurtą bei Europos miestų tyrimuose išbandytą ir patvirtintą miestų mažėjimo analizės modelį (Haase ir kt., 2014).

Raktažodžiai: miesto mažėjimas, depopuliacija, pokomunistinis kontekstas, regioninis centras, Šiauliai.

Įvadas

Lietuvoje įsivyrąja vis ryškesnės poliarizacijos tendencijos, kurios faktais pagrindžia didėjančią atotrūkį tarp centrų ir periferijų (Pociūtė, 2014). Trys didieji šalies miestai – Vilnius, Kaunas bei Klaipėda – bei jų regionai yra nacionalinės svarbos centrai, kurie geba išsilaikyti rinkos sąlygomis, juose kuriamas patogus socialinis gyvenimas ir vis dar daugėja gyventojų, o štai likusi šalies teritorija – tiek kaimiškoji, tiek urbanizuota – patiria skirtingais tempais vykstančią depopuliaciją (Burneika ir kt., 2017; Daugirdas ir kt., 2013; Ubarevičienė, 2018).

Šiauliai didžiųjų šalies miestų sąrašė rikiuojasi ketvirti, tačiau čia esama situacija neatvaizduojama taip pozityviai, kaip Vilniaus, Kauno ar Klaipėdos. Šiauliai vis dar laikomi didmiesčiu, jei didmiesčio ribą brėšime ties šimtu tūkstančių gyventojų. Vis dėlto Lietuvos statistikos departamento (2019) duomenys rodo, kad šimto tūkstančių gyventojų „didmiesčio kartelė“ greitai metu gali būti nepasiekiamą, jei mieste ir toliau vyraus Nepriklausomybės periodu įsismarkavusios depopuliacijos tendencijos. Žinoma, šiuo atveju reikėtų pastebėti, kad Registrų centras pateikia kiek pozityvesnius skaičius ir „piešia gyventojų kreivę“ augimo linkme. Registrų centro duomenimis, miesto gyventojų skaičius didėja dėl jame prisiregistruojančių užsieniečių – daugiausia Ukrainos ir Baltarusijos – gyventojų. Nors pokalbių su

vietos valdžia metu ir galima įžvelgti džiugesį dėl miesto gyventojų pagausėjimo, visgi objektyviai žiūrint, šie „naujakuriai“ kažin ar gali būti vertinami kaip stabilūs, savo ateitį Šiauliuose matantys gyventojai, juo labiau, kad didžioji dauguma „naujakurių“ – vyrai, įdarbinti pervežimo kompanijose ir statybų sektoriuje, savo šeimas palikę gimtose šalyse.

Šiauliai – tai miestas, kuris tam tikrais istorijos periodais buvo vienas iš trijų didžiausių šalies miestų, koncentravęs pramonę, sparčiai auginęs gyventojų skaičių ekonomijos centras, įvardinamas moderniu ir svarbiu traukos centru nacionaliniu mastu (Baliutavičienė, Baliutavičius, 1999; Bilevičius, 1972). Sovietmečiu šis miestas buvo vystomas kaip vienas iš svarbiausių valstybei regioninių centrų (Šešelgis, 1996; Vanagas ir kt., 2002) bei išdidžiai įvardijamas kaip „garbingas darbininkų miestas“ (Sireika, 2007, p.172). Toks titulas Šiauliams atiteko dėl paprastos priežasties – didžioji dauguma miesto gyventojų dirbo naujai pastatytuose industriniuose objektuose. Per 45 metus Šiaulių miesto gyventojų skaičius padidėjo daugiau nei penkis kartus – nuo 26 tūkst. 1945 m. iki 147 tūkst. 1990 m. (Baliutavičienė, Baliutavičius, 1999; Lietuvos statistikos departamentas, 2019). Miesto gyventojų skaičius piku laikomi 1992 m., kai Šiauliuose gyveno 149 tūkst. miestiečių. Nuo 1992 m. Šiaulių miesto gyventojų skaičius sparčiai mažėja (4 pav.). Lietuvos statistikos departamento duomenimis (2019), Nepriklausomybės periodu, skaičiuojant nuo 1992 iki 2018 m., miestas prarado apie 33 proc. savo gyventojų. Lietuvos kontekste Šiaulių miesto mažėjimas nėra išimtis – panašiais tempais mažėja ir kiti didieji šalies miestai. Pavyzdžiui, Panevėžys bei Alytus taip pat prarado apie 33 proc. savo gyventojų, o kai kurios kaimiškos gyvenvietės net gerokai daugiau, dalis kaimiškų teritorijų net tapo gyvenvietėmis be gyventojų. Lyginant su užsienio tyrimais, galima teigti, kad Lietuvoje depopuliacijos rodiklis aukštas tiek Europos (Haase ir kt., 2013; Rink ir kt., 2010), tiek ir pasaulio (Martinez-Fernandez, 2015) mastu.

Gyventojų skaičiaus mažėjimo problema – gana dažna Lietuvos geografijos srities moksliniame diskurse (pavyzdžiui, Burneika ir kt., 2017; Daugirdas ir kt., 2013; Pociūtė, 2014; Ubarevičienė, 2018), tačiau darbų, kurie būtų orientuoti ne į metropolinius miestus ar periferijas, beveik nėra. Todėl šiuo straipsniu⁴ siekiama atkreipti dėmesį į sparčią depopuliaciją patiriančius sovietmečiu buvusius stiprius Lietuvos regioninius centrus. Vykstantiems pokyčiams iliustruoti pasirinktas Šiaulių miestas. Šio miesto pavyzdžiu analizuojamos pagrindinės priežastys, lėmusios miesto mažėjimą bei nurodomos pasekmės ir problemos, su kuriomis susiduria sumažėjęs miestas. Taip pat, išanalizavus miesto savivaldybės viešų dokumentų turinį, pateikiamas vietos valdžios supratimas ir atsakas į vykstantį miesto mažėjimo procesą.

Šiaulių miesto atvejo tyrimas aktualus tarptautiniu mastu, kadangi moksliniame diskurse jaučiamas trūkumas miestų tyrimų, kur būtų nagrinėjama Lietuvos miestų mažėjimo tema. Įgyvendindama šį tyrimą autorė prisijungia prie tarptautinio miestų mažėjimą analizuojančių

⁴ Straipsnis parengtas remiantis rezultatais projekto, bendrai finansuoto iš Europos socialinio fondo lėšų (Projekto Nr. DOTSUT-149 (09.3.3-LMT-K-712-02-0062)) pagal dotacijos sutartį su Lietuvos mokslo taryba (LMTLT).

mokslininkų tinklo (SCiRN⁵), kurio tikslas – surinkti kiek įmanoma daugiau atvejo tyrimų iš viso pasaulio, kad lygindami mažėjimo trajektorijas miestai galėtų mokytis iš vieni kitų klaidų ar ieškoti pavyzdžių, kaip spręsti problemas, su kuriomis susiduria mažėjantys miestai (Martinez-Fernandez ir kt., 2012).

1. Teorinės priegios

Miestų mažėjimas yra laikomas viena iš globalizacijos erdvinių apraiškų (Pallagst ir kt., 2009). Tai nėra tik vieno kurio specifinio regiono problema – tai globalus reiškinys, būdingas net pirmaujančios ekonomikos šalims (Haase ir kt., 2013; Li, Mykhnenko, 2018). Moksliniai tyrimai rodo, kad daugiau nei 40 proc. Europos miestų mažėja (Mykhnenko, Turok, 2008). Šis reiškinys pastaraisiais dešimtmečiais ypač aktualus Rytų Europoje, kur skaičiuojama, kad trys iš keturių miestų patiria depopuliaciją.

Miestų mažėjimo priežastys bei šį reiškinį lydinčios pasekmės skiriasi priklausomai nuo analizuojamos šalies, tačiau pripažįstama, kad bendras ir vienijantis mokslinius tyrimus miesto mažėjimo vertinimo rodiklis yra gyventojų skaičiaus mieste mažėjimas (Oswalt and Rienets, 2006; Rink ir kt., 2010; Reckien and Martinez-Fernandez, 2012). Analizuojant šį reiškinį būtina įvertinti dvi pagrindines neatsiejamas dedamąsias – laiką ir vietą (Rink ir kt., 2010), kitaip tariant, miesto mažėjimas yra tęstinis procesas tam tikroje vietoje.

Nors miestų mažėjimo tyrimai nėra nauja mokslinė sritis, vis dar intensyviai diskutuojama dėl šio reiškinio apibrėžimo (Haase ir kt., 2013). Tikėtina, kad bendro apibrėžimo, paaiškinančio visus tyrimų atvejus, dėl pačio reiškinio daugialypiškumo, pateikti nebus įmanoma. Tačiau apibendrinant autorių pateiktus apibrėžimus ir aiškinimus, galima teigti, kad pagrindinė visų tyrimų mintis: miesto mažėjimą reikia analizuoti kaip daugialypį, laiko sąlygojamą fenomeną, kuris stipriai priklausomas nuo bendrųjų valstybės istorinių aplinkybių.

Šiuo atveju reikia pripažinti, kad Lietuvoje ne tik nėra šį reiškinį apibūdinančio apibrėžimo, bet nėra ir oficialaus termino, kuris aiškiai nusakytų visuotinai pripažinto ir tarptautiniame kontekste vartojamo angliško termino *urban shrinkage* (arba vokiško (*Stadt-)Schrumpfung*) vertimą, neprarandant termino prasmės. Todėl tyrime lietuvių kalba pasirinktas artimiausias angliškam *urban shrinkage* terminui atitikmuo – *miesto mažėjimas*. Vartojant miesto mažėjimo terminą, deja, dalis prasmės, kurią nešą tarptautinis terminas, prarandama, kadangi po terminu *urban shrinkage* slepiasi ne tik gyventojų skaičiaus kaita, o gerokai platesnis kontekstas, kuriuo pristatomi ir socialinės infrastruktūros pokyčiai, ekonomikos nuosmukis, apleistų teritorijų plėtra, psichologinė miesto gyventojų gerovė, finansinė inžinerinių tinklų našta miesto gyventojams ir savivaldybei dėl mažesnio vartotojų skaičiaus bei kiti veiksniai (Audirac, 2014; Grossmann ir kt., 2013; Martinez-Fernandez ir kt., 2012).

⁵ SCiRN arba „Shrinking Cities International Research Network“ – 2004 m. JAV įkurtas tarpdisciplininis mokslininkų bei miesto planavimo specialistų tinklas, apjungiantis dalyvius iš penkių pasaulio kontinentų. Šio tinklo tikslas – vienyti skirtingų pasaulio šalių mokslininkus, dirbančius miestų mažėjimo tematikoje. SCiRN nariai įgyvendino bendrus palyginamuosius tyrimus JAV, Brazilijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje, Australijoje, Japonijoje ir kitose valstybėse.

Kadangi miesto mažėjimo reiškinyms daugialypis ir nėra priimto vieno visuotinio reiškinį paaikškinančio apibrėžimo, atitinkamai, nėra ir vienos universalios teorijos, pagrindžiančios šio reiškinio egzistavimą (Wiechmann, Bontje, 2015; Sousa, Pinho, 2015). Dažniausiai, aiškindami miesto mažėjimo reiškinį, tyrėjai (Rink ir kt., 2010; Haase ir kt., 2013) pasitelkia „stadijų“ (angl. *stage*) ir „gyvenimo ciklo“ (angl. *life-cycle*) teorijas, „netolygaus vystymosi“ (angl. *uneven development*) ir „kapitalo koncentravimosi“ (angl. *accumulation of capital*) koncepcijas. Kalbėdami apie miesto mažėjimą, tyrėjai taip pat pabrėžia ir „antrojo demografinio perėjimo“ (angl. *second demographic transition*) bei „ketvirtosios miestų revoliucijos“ (angl. *fourth urban revolution*) svarbą (Soja, 2000).

Miesto mažėjimas yra labai dinamiškas procesas, todėl kalbant apie šį reiškinį ir aiškinant jo atsiradimo priežastis ar pasekmes tam tikroje valstybėje, būtina atsižvelgti į analizuojamos valstybės istorinį raidos kontekstą (Beauregard, 2009).

2. Tyrimo metodai ir naudoti duomenys

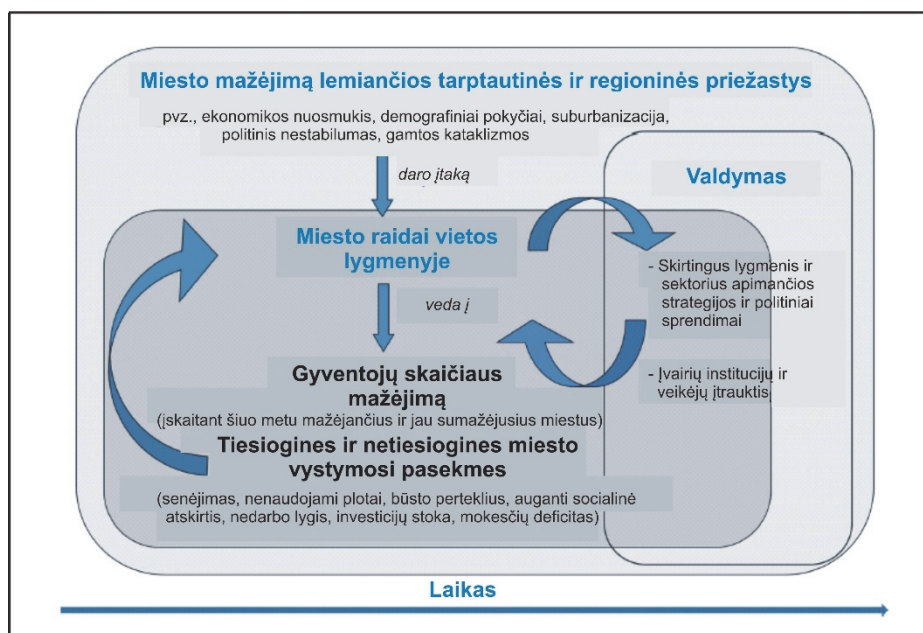
Šis tyrimas remiasi užsienio autorių sukurtu bei Europos miestų tyrimuose išbandytu ir pasitvirtinusiū analizės modeliu (1 pav.). Šio modelio pagrindinis akcentas – kompleksinis požiūris į mieste vykstančius procesus (Rink ir kt. 2010). Modelis apjungia tris pagrindines dedamąsias: analizuojamos miesto mažėjimo priežastys, toliau gilinamasi į pasekmes, atsiradusias dėl miesto mažėjimo, ir galiausiai pereinama prie aiškinimosi, koks yra atsakas iš įvairių institucijų, bendruomenių, gyventojų į miesto mažėjimą (daugiau apie modelio veikimo principus galima paskaityti pačių autorių darbuose, pvz., Haase ir kt., 2014). Nepaisant fakto, kad miesto mažėjimo priežastys, pasekmės bei šio proceso koordinavimas skirtingose valstybėse ir net atskiruose miestuose skiriasi, vis tik bendras tendencijas galima išvelgti visuose tyrimuose. Kuo daugiau miestų tyrimų bus atlikta remiantis šiuo modeliu (kitais tariant, taikant tokią pačią metodiką), tuo daugiau žinių bus sukaupta apie galimas miestų mažėjimo priežastis ir pasekmes. Būtų galima pasimokyti iš kitų miestų pavyzdžių ir vengti pasikartojančių klaidų, perimti gerąją praktiką. Šio tyrimo atveju Šiauliai pasirinkti kaip dar vienas analizės objektas europiniame kontekste, o pačių tyrimu siekiama įvertinti modelio patikimumą ir įnešti į tarptautinį kontekstą žinių apie miestų mažėjimo tendencijas Lietuvoje.

Šio straipsnio rezultatų dalis parengta remiantis modelio principine tyrimo eiga: visų pirma, pristatomi kiekybinės analizės rezultatai (miesto mažėjimą lėmusios priežastys bei miesto mažėjimo sąlygotos pasekmės); antroje, kokybinės analizės rezultatus pristatančioje dalyje, kalbama apie miesto mažėjimo suvaldymą / negebėjimą suvaldyti šį procesą.

Kiekybinis tyrimas parengtas remiantis oficialiąja statistika, kurią pateikia Lietuvos statistikos departamentas (2019). Į tyrimą buvo įtraukti 25 demografiniai bei socioekonominiai rodikliai, kurie leido analizuoti pokyčius, vykusius Šiaulių mieste per pastaruosius 30 metų. Rodikliai buvo atrinkti remiantis ankstesnių tarptautinių tyrimų pagrindu (Haase ir kt., 2014; Rink ir kt., 2010), tad galima daryti prielaidą, kad šis tyrimas atitinka jau vykdytų tarptautinių tyrimų principinius metodus. Tiesa, ne visi nagrinėti rodikliai išryškino tyrimo problematiką, tad šiame darbe, kalbant apie miesto mažėjimo priežastis ir pasekmes, akcentuojami tik tiek

rodikliai, kurie labiausiai siejasi su analizuojamu reiškiniu. Pagrindiniai tekste analizuojami rodikliai yra šie: gyventojų skaičius, gyventojų skaičius pagal amžiaus grupes, demografinis senėjimo koeficientas, medianinis gyventojų amžius, gimusiųjų / mirusiųjų skaičius, natūrali gyventojų kaita, atvykusių / išvykusių gyventojų skaičius, neto migracija, vidaus / tarptautinė migracija, nedarbo lygis, namų ūkiai pagal šeimos narių skaičių, dirbančiųjų skaičius pramonės sektoriuje, bendrojo lavinimo mokyklų skaičius, mokinių / mokytojų skaičius bendrojo lavinimo mokyklose.

1 pav. Šiaulių miesto mažėjimui tirti naudotas analizės modelis (į lietuvių kalbą išverstas autorės, originali schema: Haase ir kt., 2014)

Kokybinė tyrimo dedamoji šiame straipsnyje išryškina analizuojant oficialiuosius miesto dokumentus bei teisės aktus, kurie pateikiami Šiaulių miesto savivaldybės tinklalapyje. Išsami šaltinių analizė atliekama siekiant išsiaiškinti, kaip vietos valdžios atstovai supranta miesto mažėjimo problematiką bei kokias apskritai miesto problemas įvardina, kokių priemonių imasi, siekdami suvaldyti išsivyrusias depopuliacijos tendencijas, kokios pagrindinės veiklos kryptys numatytos parengtuose miesto strateginiuose dokumentuose. Dokumentai, kurie analizuoti šio tyrimo metu: *Šiaulių miesto bendrasis planas* (Šiaulių miesto savivaldybės administracija, 2008), *Šiaulių miesto esamos būklės analizė. II etapo ataskaita* (Šiaulių miesto savivaldybė, 2015), *Verslo sąlygų tyrimas Šiaulių mieste. Tyrimo ataskaita* (Žičkienė ir kt., 2015), *Įsakymas dėl Šiaulių miesto integruotos teritorijų vystymo programos patvirtinimo* (LR vidaus reikalų ministras, 2016), *2015–2024 metų Šiaulių miesto strateginis plėtros planas* (Šiaulių miesto savivaldybė, 2016), *Šiaulių miesto savivaldybės 2018–2020 metų strateginis veiklos planas* (Šiaulių miesto savivaldybė, 2018).

Kiekybinės ir kokybinės analizės sintezė šiame darbe leidžia į nagrinėjamą reiškinį pažvelgti visapusiškai bei tuo pačiu nenuklysti nuo metodologinio tyrimo modelio (1 pav.) struktūros.

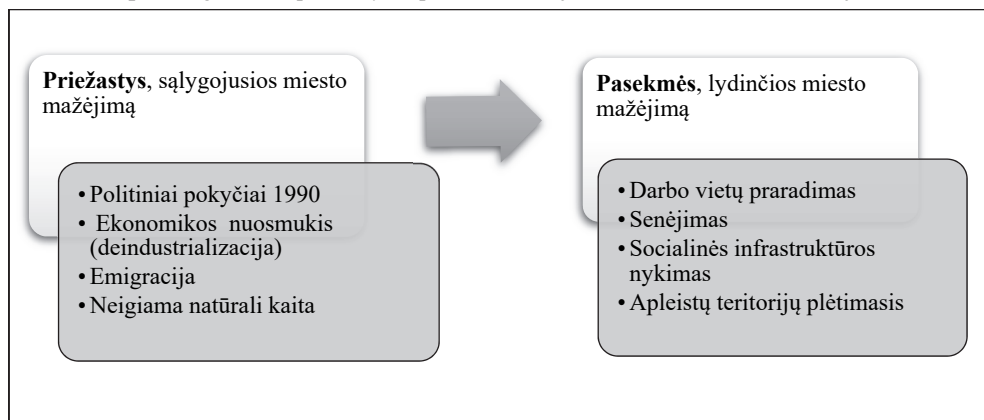
3. Šiaulių miesto atvejo studija

3.1. Priežastys ir pasekmės

Pagrindines priežastis, sąlygojusias Šiaulių miesto mažėjimą bei stipriai prisidėjusias prie gyventojų skaičiaus mieste mažėjimo, galima sugrupuoti į tris kategorijas: politinės, ekonominės bei demografinės (2 pav.).

Suirus Sovietų Sąjungai ir Lietuvai perėjus iš planinės į rinkos ekonomiką, Šiauliams, o kartu ir visiems kitiems Lietuvos miestams, miesteliams ir kaimams, teko prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų (Burneika, 2012; Pociūtė-Sereikienė, Kriaučiūnas, 2018). Griežtai planuota ir palaikyta „Vieningo apgyvendinimo sistema“ (Vanagas ir kt., 2002) tapo atvira pokyčiams ir laisvam žmonių judėjimui. Griežtai reguliuoti gyventojų migracijos srautai pakeitė kryptį: gyventojai mieliau rinkosi gyvenamąją erdvę didžiuosiuose – Vilniaus, Kauno bei Klaipėdos – miestuose, kurie siūlė didesnę darbo vietų pasirinkimą, aktyvesnį gyvenimą, aukštesnio lygio socialinę infrastruktūrą, o tai sąlygojo Šiaulių miesto (kartu ir kitų regioninių centrų bei periferijos) gyventojų skaičiaus mažėjimą (Ubarevičienė, 2018).

2 pav. Pagrindinės priežastys ir pasekmės, susijusios su Šiaulių miesto mažėjimu

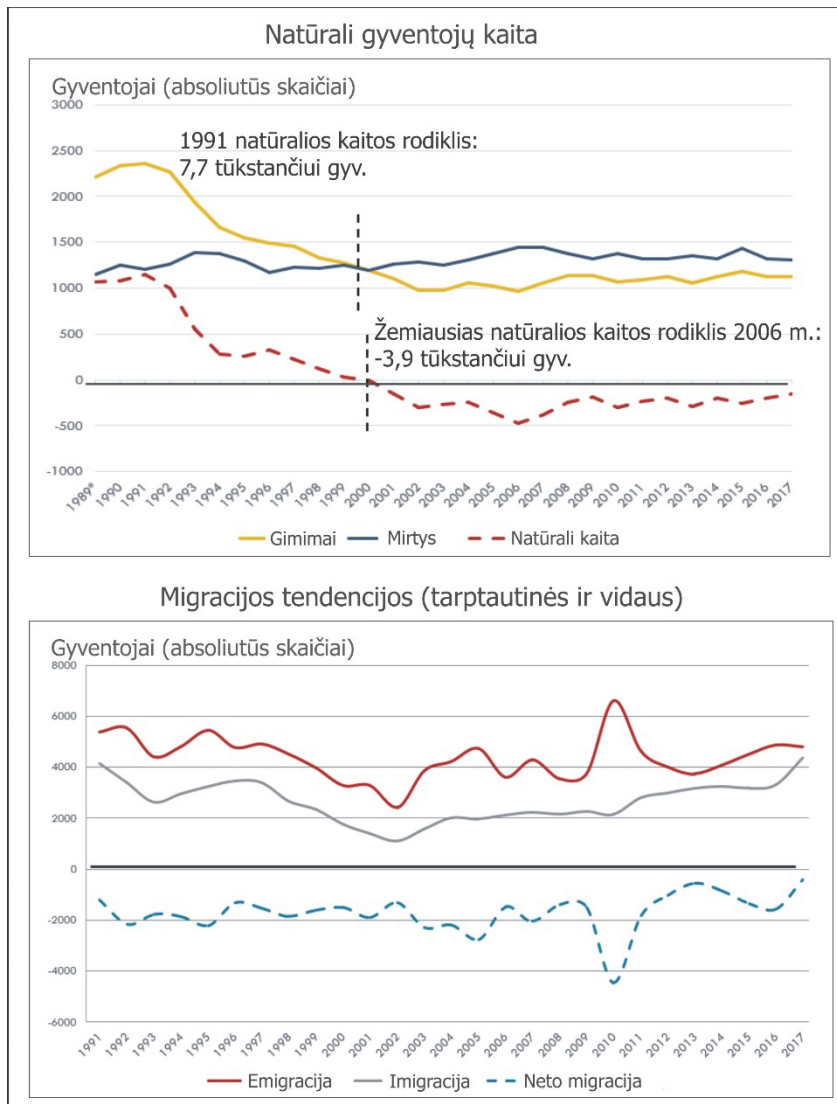

Sovietmečiu Šiauliai buvo „auginami“ kaip stiprus pramoninis regioninis centras, o rinka, kuriai miestas tiekė produkciją, buvo nukreipta į Rytus – Sovietų Sąjungos valstybes (Baliutavičienė, Baliutavičius, 1999; Sireika, 2007). Tad 1990 m. įvykus politiniams pokyčiams, uždarius Rytų rinkai, Šiaulių „įmonės-gigantai“ turėjo atrasti naujas eksporto nišas, jei norėjo išlaikyti gyvybingumą. Tačiau dėl buvusių gamyklų dydžio, neefektyvumo (tiek energetinio, tiek ir darbo sąnaudų), prastos kokybės prekių, rinkos ekonomikos sąlygomis didžioji dauguma įmonių neturėjo šansų išlikti ir konkuruoti tiek vietinėje, tiek tarptautinėje rinkoje. Iš pradžių įmonės buvo privatizuotos, kai kurios restruktūrizuotos ir gerokai sumažintos, tačiau daugelis iš jų neatlaikė rinkos spaudimo ir buvo uždarytos. Tiesa, dalis iš šių

įmonių sugebėjo išsilaikyti ir 25 metus (pvz., „Šiaulių Tauras“), o kai kurios didžiosios įmonės buvo uždarytos praėjus vos keliems metams po politinės santvarkos pasikeitimo (pvz., „Šiaulių maistas“, „Nuklonas“, „Elnias“).

Pramonės įmonių, kuriose dirbo didžioji dalis miesto gyventojų, uždarymas sąlygojo nedarbo lygio mieste spartų augimą. Pavyzdžiui, uždarius „Nukloną“ ir restruktūrizavus „Taurą“ gamyklą, 9000 darbuotojų neteko savo darbo vietų (Sireika, 2007; Aksomaitis, 2012). Pramonėje dirbusių gyventojų skaičius nuo 1989 iki 2017 m. sumažėjo 60 proc. (Lietuvos statistikos departamentas, 2019).

3 pav. Migracijos tendencijų ir natūralios gyventojų kaitos rodiklių pokytis Šiaulių mieste (parengta remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis)

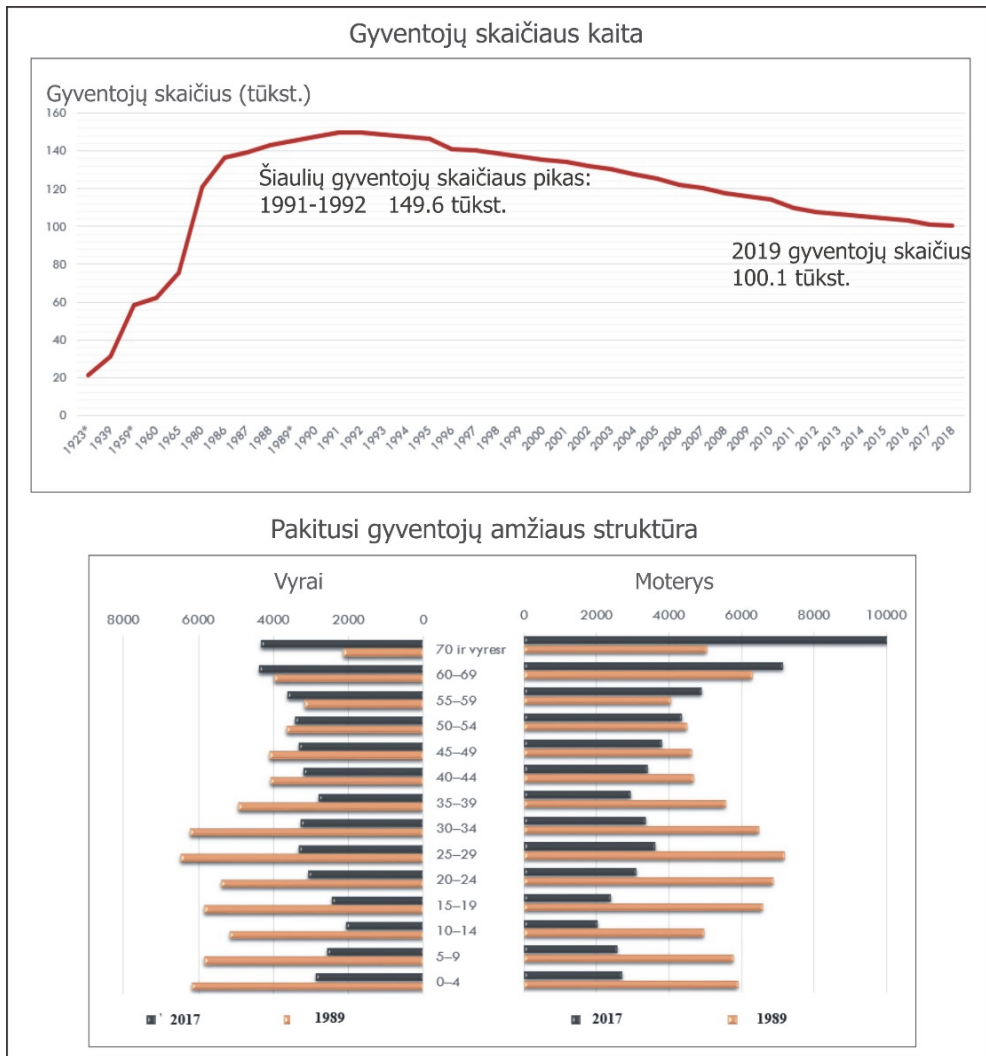
Nuo 1992 m. nedarbo lygis sparčiai kilo: 1992 m. šis rodiklis Šiauliuose buvo tik 1,3 proc., o 2000 m. – jau 16,1 proc. Deindustrializacija ir prarastos darbo vietos stipriai prisidėjo prie įsivyravusių emigracijos tendencijų (3 pav.). Jau nuo 1991 m. emigracijos iš miesto rodikliai lenkė imigracijos rodiklius, tačiau didžiausias neigiamas migracijos neto išryškėjo pirmaisiais XXI a. metais, kai emigracija buvo 2,5 karto didesnė nei imigracija į miestą (Lietuvos statistikos departamentas, 2019). Šio rodiklio „išaugimą“ sąlygojo Lietuvos įstojimas į Europos Sąjungą, atvėręs šalies sienas laisvam žmonių judėjimui. Vidutiniškai kasmet Šiaulius palieka 2–4 proc. gyventojų. Iš dalies emigracijos srautai išsprendė nedarbo lygio problemą mieste, nes nuo 2001 m. jis stabilizavosi ir nesiekė 4 proc. Toks sąlyginis stabilumas išsilaikė iki ekonomikos krizės, nes 2010 m. nedarbo lygis šoktelėjo iki 15,7 proc. Vėlgi šio rodiklio pokytis „iššaukė“ dar vieną emigracijos iš miesto bangą (3 pav.). Pastaraisiais metais (2016–2018) nedarbo lygis stabilizavosi ir nesiekia 6 proc. (Lietuvos statistikos departamentas, 2019).

Nagrinėjant migracijos rodiklį, kaip vieną iš svarbiausių priežasčių, sąlygojančių miesto mažėjimą, tenka pripažinti, kad šis rodiklis labai selektyvus. Migracijos srautų analizė rodo, kad miestą dažniausiai palieka 20–40 m. amžiaus gyventojai, o tai iš esmės sąlygoja miesto gyventojų amžiaus struktūros kaitą ir spartų miesto senėjimą (3 pav.). Taip pat selektyvi migracija rodo, kad būtent ekonominės priežastys lemia pačią emigraciją (Šiaulių miesto savivaldybė, 2015). Tikėtina, kad prie ekonominių priežasčių prisideda ir su studijomis ar mokslu susijusios priežastys, kurios iš miesto „išvilioja“ abiturientus.

Nuo pat 1991 m. vyraujantys emigracijos srautai buvo nukreipti į užsienio valstybes, tačiau pastaruoju metu, ypač nuo 2016 m., vidaus migracijos iš Šiaulių srautai lenkia tarptautinius. Kitaip tariant, 66 proc. išvykstančiųjų iš Šiaulių miesto lieka Lietuvos teritorijoje, atitinkamai 34 proc. emigruoja į užsienio valstybes (Lietuvos statistikos departamentas, 2019). Šiuos emigracijos srautų pokyčius galime paaiškinti keliomis priežastimis: viena jų – intensyvėjanti suburbanizacija. Tai reiškia, kad Šiaulių gyventojai niekur toli nenutolsta nuo miesto, naudojami jo infrastruktūra, dirba mieste, tačiau įsikuria nuosavuose namų kvartaluose, besikuriančiuose visiškai šalia miesto, tačiau jau už oficialių jo ribų. Tokie gyventojai tampa tik „statistiniais“ rajono gyventojais, kadangi dauguma jų save identifikuoja miesto gyventojais. Kita augančių vidinių migracijos srautų priežastis gali būti susijusi su faktu, kad ekonominė situacija Lietuvoje gerėja, tad norint geriau uždirbti nebereikia išvykti iš šalies, gerai apmokamą darbą galima rasti ir Lietuvoje. Todėl vidinės migracijos srautai iš Šiaulių yra nukreipti į sostinę, kiek mažiau – į Kauną ir Klaipėdą (Ubarevičienė, 2018).

Sparčiai kintanti miesto gyventojų amžiaus struktūra daro didelę įtaką gimstamumo ir natūralios kaitos rodikliams, o tai atitinkamai vėlgi prisideda prie Šiaulių miesto mažėjimo (3, 4 pav.). Lyginant 1992 ir 2017 m. gimstamumo lygis sumažėjo 30 proc.: 1992 m. gimstamumo lygis buvo 15,8 gyvi gimę kūdikiai 1000-ai gyventojų, o 2017 m. šis rodiklis sumažėjo iki 11,0 (Lietuvos statistikos departamentas, 2019). Natūralios kaitos rodiklis tapo neigiamas nuo 2000-ųjų ir iki šiol mieste skaičiuojama daugiau mirstančiųjų nei gimstančiųjų gyventojų. Lyginant 2017 ir 1991 m. matome, kad gimimų skaičius mieste sumažėjo 47,6 proc.

4 pav. Miesto gyventojų skaičiaus ir amžiaus struktūros kaita Šiaulių mieste
(parengta remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis)

Emigracija ir neigiama natūrali kaita „pakoregavo“ miesto gyventojų amžiaus piramidę (4 pav.). Nuo 1989 m. stipriai sumažėjo vaikų ir darbingo amžiaus gyventojų skaičius, o išaugo 60 m. ir vyresnių gyventojų dalis. Vaikų skaičius mieste nuo 1989 iki 2017 m. sumažėjo perpus – nuo 33,7 tūkst. iki 15,6 tūkst., dirbančiųjų – nuo 94,4 tūkst. iki 60,4 tūkst., o vyresnio amžiaus gyventojų skaičius minėtu periodu išaugo nuo 17,4 tūkst. iki 25,9 tūkst. (Lietuvos statistikos departamentas, 2019). Dėl tokių demografinių pokyčių miestas stipriai sensta. Per pastaruosius aštuoniolika metų senėjimo indeksas Šiaulių mieste padidėjo daugiau nei dvigubai: 2001 m. senėjimo indeksas buvo 61, o 2019 m. – 134. Vidutinis miesto gyventojų amžius pailgėjo 9 metais: nuo 35 iki 44 (Lietuvos statistikos departamentas, 2019).

Mažėjantis vaikų skaičius daro tiesioginę įtaką ir švietimo infrastruktūrai. Tai reiškia, kad mažėjant vaikų uždaromos mokyklos, mokytojai netenka darbo vietų, mažiau pabaigusiu mokyklas mokinių stoja į Šiaulių Universitetą, kuris pastaruoju periodu merdi ir atsaisako nemažos dalies studijų programų.

Užsienio autorių darbuose rašoma (Grossmann ir kt., 2013; Haase ir kt., 2014; Rink ir kt., 2010), kad miesto gyventojų skaičiaus mažėjimas stipriai atsiliepia socialinei ir inžinerinei infrastruktūrai. Teigiama, kad mažėjant vartotojų skaičiui, finansinė našta „perkeliamą“ ant likusių miesto gyventojų ir vietos valdžios. Tiesa, Šiaulių atveju, savivaldybės dokumentuose teigiama (Šiaulių miesto savivaldybė, 2016, p.21), kad ši problema mieste nors ir ryškėja, tačiau dar nėra itin aktuali, kadangi vietos savivalda geba didžiąją kylančių kaštų (ypač viešojo transporto, švietimo) dalį apmokėti iš savo biudžeto. Kita studijose aprašyta (Rink ir kt., 2010) aktuali problema – gyvenamojo ploto perteklius, Šiaulių atveju taip pat nėra itin aktuali, kadangi daugelis gyvenamųjų plotų yra gyvenami, tik sumažėjo namų ūkio gyventojų skaičius juose. Be to, laisvus gyvenamuosius plotus nuomojasi imigrantai iš Ukrainos ir Baltarusijos, tad butų nuomos kainos Šiauliuose sąlyginai aukštos.

Vizuali deindustrializacijos pasekmė – kaip vaiduokliai stovintys senieji gamyklų pastatai, kurie nepuošia miesto. Dalis buvusių gamyklų pastatų yra naudojami (ar dalinai naudojami) naujai įsisteigusiu privačių įmonių, tačiau yra nemažai ir tokių, kurie apgriuvę stovi laukdami galbūt pasirodysiančių savo naujų savininkų. Griūnantys pastatai rėžia akį ne tik miesto gyventojams ir svečiams, bet tampa „galvos skausmu“ ir vietos valdžiai, kuri stengiasi kovoti su šia vizualine miesto tarša padidindama mokesčius „pastatų-vaiduoklių“ savininkams.

Visi šiame skyrelyje išvardinti faktai prisideda prie psichologinės būklės ir neigiamo miesto įvaizdžio formavimo tiek patiems miesto gyventojams, tiek tikėtiniems naujakuriams ir investuotojams. Tačiau į miesto mažėjimo problemą galima žvelgti ir kitu kampu – kaip naujų galimybių areną, prisitaikyti prie esamų pokyčių ir judėti pirmyn kita kryptimi, paliekant iliuzijas apie ateityje augantį pramoninį centrą nuošalyje. Šiuo atveju svarbus tampa vietos valdžios vaidmuo, valdžios veiksmai miesto mažėjimo atžvilgiu. Vietos savivaldos vaidmuo ir veiksmai aptariami kitame skyrelyje.

3.2. Miesto valdžios atsakas

Analizuoti miesto savivaldybės dokumentai atskleidžia, kad vietos savivaldos atstovai supranta esamą probleminę miesto situaciją bei vyraujančias miesto mažėjimo tendencijas, aiškiai nurodo stipriąsias ir silpnąsias miesto puses, strateginiuose dokumentuose numatyti darbai, kurie turėtų būti vykdomi siekiant didinti Šiaulių patrauklumą. Vis tik reikia pripažinti, kad nors strateginiai dokumentai parengti remiantis visų pirma atlikta visapusiška miesto raidos analize (Šiaulių miesto savivaldybė, 2015), juose iškelti prioritetiniai tikslai skamba kaip apibendrinančios gairės, be detalesnių paaiškinimų ir nurodymų, kokie instrumentai leis pasiekti nusimatytus tikslus ir uždavinius. 2015–2024 m. Šiaulių miesto strateginis plėtros planas (Šiaulių miesto savivaldybė, 2016) grindžiamas trimis skambiais epitetais – „Atviras, Veržlus, Saugus“ – kurie laikomi miesto vystymosi pagrindinėmis gairėmis. Be detalesnio

paaikškinimo, deja, šios gairės skamba miglotai, neišryškindamos Šiaulių išskirtinumo bendrame šalies kontekste. Šiuo atveju, po terminu „Atviras“ sudedamos kultūros, socialinių paslaugų, sporto bei švietimo sritys; „Veržlus“ apima ekonomikos, verslumo, investicijų temas; „Saugus“ akcentuoja gamtinį miesto potencialą, rekreaciją, viešąsias erdves, energijos efektyvų naudojimą, taršos mažinimą.

Analizuotuose dokumentuose akcentuojamos dvi pagrindinės miesto gyventojų mažėjimo priežastys: neigiama natūrali kaita bei emigracija (tiek į užsienio valstybes, tiek ir šalies viduje). Atitinkamai, vykstant miesto depopuliacijai, savivaldybė susiduria su tam tikrais iššūkiais (Šiaulių miesto savivaldybė, 2016, p. 21): vartotojų mažėjimas, sunkumai išlaikant ir gerinant darbo lygį, teritorijos ekonominio aktyvumo mažėjimas, sunkiau užtikrinamas gyventojų užimtumas ir pajamos, infrastruktūros išlaikymo kaštų didėjimas bei sunkiau užtikrinamas viešųjų paslaugų prieinamumas ir patogumas (pvz., transporto, švietimo).

Pripažindama šiuos iššūkius savivaldybė parengtuose dokumentuose nurodo ir pagrindines miesto problemas, kurios apima tiek socialinę, tiek ekonominę miesto aplinką. Apibendrinant analizuotus dokumentus, galima teigti, kad pagrindinėmis miesto problemomis savivaldos tarnautojai mato *investicijų stoką* (negebėjimą pritraukti tarptautinio kapitalo įmones į Šiaulius), *žemą miestiečių verslumą* (nors mažų ir vidutinių įmonių skaičius pastaraisiais metais auga, vis tik jis išlieka pakankamai žemas lyginant su kitais miestais), *kvalifikuotos darbo jėgos trūkumą* (mažėjant darbingo amžiaus gyventojų skaičiui dėl emigracijos ir miesto senėjimo, įmonėms sunkiau rasti tinkamą darbo jėgą, tad baiminamasi, kad tokia situacija gali išauginti socialinių pašalpų gavėjų skaičių), *neracionalią miesto plėtrą* (kalbama apie suburbanizaciją ir jos pasekmes), *prastą viešųjų erdvių bei gyvenamųjų daugiaaukščių kokybę* (daugelis miesto viešųjų erdvių įrengtos sovietmečiu ir nuo to laiko nepertvarkytos, todėl daugelis šių vietų atrodo apleistos ir nusidėvėjusios, daugiabučių renovacijos procesai Šiauliuose vyksta vangiai, namai neestetiškos išvaizdos, energetiškai neefektyvūs, trūksta parkavimo aikštelių), *neišvystytą susisiekimo ne motorinėmis priemonėmis infrastruktūrą* (Šiauliai kompaktiškas miestas, neturintis didelių kalvų, dažnai įvardinamas „dviračių miestu“ dėl ten veikiančios dviračių gamyklos, tačiau realiai šiame mieste dviračių transportas praktiškai nevyksta, o dviračiams pritaikyta infrastruktūra atsiranda tik pastaraisiais metais), *oro taršą* (miestą teršia sąlyginai senas miestiečių automobilių parkas, ypač didelė tarša pastebima miesto centre, automobilių susitelkimo vietose grūsčių metu, taip pat vis dar didelės teršalų emisijos iš pasenusių oro valymo įrenginių įmonėse), *bendro miesto įvaizdžio nebuvimą* (Šiauliai neturi suformavę šūkio, kuris identifikuotų miestą, taip pat dokumentų analizė išryškino „blaškymąsi“ ir negebėjimą pasirinkti sričių, kurios turėtų būti stipriosios miesto pusės, neapsisprendžiama, ar Šiauliai turėtų būti švarus, „žalias“ ar stiprios ekonomikos miestas), *silpnai išplėtotą turizmo infrastruktūrą* (nors turizmo objektų pačiame Šiaulių mieste nėra gausu, tačiau tokio dydžio miestui jų skaičius pakankamai didelis; problema ta, kad be TIC pagalbos apie šiuos objektus sudėtinga sužinoti, trūksta informacinių ženklų ir stendų. Šiauliai vis dar siejami tik su plačiai visiems žinomu, šalia miesto esančiu objektu – Kryžių Kalnu).

Analizuotos strategijos ir kiti miesto dokumentai išryškina ir pagrindinių veiklos darbų sąrašą, kuris, pasak rengėjų, gerintų socialinę, ekonominę, psichologinę Šiaulių aplinką ir, tikėtina, lėtintų miesto mažėjimo procesą.

Pagrindinis akcentas artimiausių numatytų būtinų darbų (iki 2020 m.) sąrašė – jaunimo išlaikymas ir jo skaičiaus didinimas mieste. Kitaip sakant, ieškoma būdų, kaip pritraukti į senstantį Šiaulių miestą jaunų žmonių arba kaip per lengvai „nepaleisti“ jaunimo iš miesto. Nurodoma, kad jauni Šiaulių gyventojai turėtų tapti varomąja darbo jėga, tad mieste turi būti gerinama darbo rinka plečiant verslo sektorių, skatinamos smulkaus ir vidutinio verslo iniciatyvos (Šiaulių miesto savivaldybė, 2016, p. 4). Nors Šiaulių savivaldybės dokumentuose ir matome gražius užmojus jaunimo klausimais, vis tik nagrinėtuose tekstuose jokios konkrečios informacijos, kaip pasiekti šį užsibrėžtą „jaunimo pritraukimo į miestą“ uždavinį, nerandama, tad ši idėja atrodo labiau deklaratyvi nei praktiškai įgyvendinama.

Kadangi jaunimui palankios darbo sąlygos yra tik vienas iš rūpimų klausimų, savivaldybės kitas užmojis yra didinti Šiaulių, kaip gyvenamosios vietos, patrauklumą vystant tiek socialinę, tiek inžinerinę infrastruktūrą: planuojami ir tiesiami dviračių ir pėsčiųjų takai, perimama kitų miestų praktika – dviračių nuoma, pergalvojama ir plečiama viešojo transporto sistema, tvarkomos žaliosios erdvės ir vaikų žaidimo aikštelės, kurios pritaikomas aktyviam šeimos laisvalaikiui, naujai statomi bei atnaujinami sporto objektai (baseinas, salės, irklavimo bazė).

Nors savivaldos atstovai didelį dėmesį skiria būtent miesto jaunimui, nagrinėtuose dokumentuose užsimenama ir apie vyresnio amžiaus miestelėnų gyvenimo kokybės gerinimą. Visų pirma, kalbama apie paslaugų ir pagalbos „į namus“ projekto įgyvendinimą bei būsto pritaikymą neįgaliesiems programą (Šiaulių miesto savivaldybė, 2018, p. 12–13). Taip pat, vietos valdžia, tikėtina, suprasdama menkstančias vyresnio amžiaus asmenų galimybes įsidarbinti įmonėse, o kartu ir skatindama miestiečių verslumą, rengia programas, kuriomis pasinaudodami penkiasdešimties ir vyresni asmenys turi galimybę įkurti smulkias ir vidutines įmones bei jų vykdomą veiklą pristatyti savivaldos organizuojamuose konkursuose. Laimėję projektai gauna savivaldybės paramą.

Kitas labai svarbus miestui akcentas, kuris, pasak vietos valdininkų, pagelbėtų Šiauliams „atsitiesti“ – verslo ir investicijų pritraukimas į miestą. Taigi, kad gyventojai, o ypač jaunimas, nepaliktų miesto, o dar geriau – ir į jį atvyktų gyventi, savivaldybė kuria strateginius planus, konstruoja idėjas, kaip pritraukti verslą, o ypač užsienio kompanijas, į Šiaulių miestą. Visų pirma, didelės investicijos iš savivaldybės biudžeto nukreiptos į LEZ ir Pramoninio parko vystymą. Didžiulėse erdvėse yra įdiegiama inžinerinė infrastruktūra: tiesiami nauji keliai, iki kiekvieno sklypo atvedama elektra, vandentiekis, kitos veiklai vystyti reikiamos komunikacijos. LEZ ir Pramoninio parko erdvės formuojamos aplink Zoknių oro uostą, taigi Šiaulių pramoninė erdvė persikėlė į kitą miesto pusę lyginant su sovietmečiu. Atitinkamai, vystant šią naują miesto pramoninę erdvę Šiaulių miesto savivaldybės administracija yra suinteresuota gerinti bei modernizuoti ir oro uosto infrastruktūrą, kuria šiuo metu naudojasi NATO pajėgos Lietuvoje. Be to, parengtose strategijose numatoma oro uosto plėtra ir išsakomos

ambicijos tapti kroviniu Lietuvos oro uostu (Šiaulių miesto savivaldybė, 2018, p. 14). Taigi, savivaldybė parengtose strategijose numato viziją Šiaulių miesto Zoknių rajoną paversti modernia pramonine erdve, patrauklia tiek Lietuvos, tiek užsienio investuotojams. Kad galėtume įvertinti vizijos realumą, teks palaukti, tačiau jau dabar lankantis Šiaulių LEZ bei Pramonės parko teritorijose matosi pagyvėjimas: stovi naujai įkurtos gamyklos, kurias juosia pilnutėlės automobilių parkavimosi aikštelės, bylojančios apie įmonių gyvybingumą. Taip pat galima matyti, kad šių pramoninių erdvių plėtra dar nebaigta, kadangi dar galima išvysti ir statybų aikštelių bei laisvų erdvių, laukiančių savų investuotojų.

Be minėtų akivaizdžių vietos savivaldos fizinių veiksmų, siekiant gerinti ekonominę Šiaulių miesto aplinką, svarbus aspektas – savivaldybės siekis užtikrinti mažesnę biurokratinį aparatą norintiems investuoti. Taip tikimasi sutaupyti verslininkų laiką ir finansus. Tam tikslui įgyvendinti savivaldybė pastaraisiais metais sukūrė ir vysto programą „Globalūs Šiauliai“ (Šiaulių miesto savivaldybė, 2019), kurios tikslas – investuotojams ir re-emigruojantiems ar naujai į miestą atsikeliantiems gyventojams suteikti kuo daugiau praktinės informacijos, pateikiant ją vienoje vietoje. Mažindama biurokratinį barjerą bei gerindama fizines sąlygas kurtis naujoms įmonėms, savivaldybė tikisi sulaukti didesnių srautų tiesioginių užsienio investicijų. Parengtuose dokumentuose samprotaujama, kad užsienio investuotojai galės pasiūlyti didesnius atlyginimus, įdarbins miesto gyventojus, tad mažės nedarbo lygis, o kartu naujai atkeliavusios įmonės bus patrauklios jaunimui, tad, atitinkamai, Šiaulių miestas pristabdys savo mažėjimo tendencijas. Žinoma, šios strategijose išsakytos idėjos ir viltys skamba patraukliai, tačiau norint įsitikinti jų veiksmingumu, teks luktelėti. Įdomu, ar naujai kuriamos įmonės „gražins“, ar „nepaleis“ jaunimo iš miesto, kaip tikimasi, o gal privilios imigrantus iš kaimyninių šalių, kurie užpildys tuščias darbo vietas sutikdami dirbti už mažesnius atlyginimus, taip vėlgi „nukonkuruodami“ pačius šiauliečius, ypač jaunimą, kurie ir toliau mieliau rinksis geresnio gyvenimo paieškas užsienyje ar didžiuosiuose šalies miestuose. Jau dabar Šiaulių LEZ'e yra kompanijų, kur gerokai didesnis santykis ukrainiečių bei baltarusių nei lietuvių. Viena iš tokių užsieniečių įdarbinančių kompanijų – pervežimo įmonė „Girteka“.

Savivaldybės administracija, suprasdama, kad vien ekonominės ir socialinės aplinkos stiprinimas miesto gyventojų nepadarys laimingais, analizuotuose dokumentuose taip pat akcentuoja, kad reikia gerinti ir psichologinę aplinką, investuoti į miesto kultūrinius ir rekreacinius objektus. Prioritetiniais darbais savivalda numachiusi viešų erdvių, ypač formuojančių „miesto veidą“ – centrinės aikštės, bulvaro, parko, saulės laikrodžio – tvarkymą, jų pritaikymą rekreacijai ir turizmui. Investuojama ir į kultūros įstaigas, remiami kultūriniai renginiai. Šiaulių miesto strategijų kūrėjai turi idėjų Šiaulius paversti patrauklesniu turizmui miestu, tad numatyta sužymėti lankytinas vietas, parengti rodyklėmis ir ženklais sužymėtas trasas. Be to, vizijoje Šiauliai matomi kaip turistinio maršruto „Baltijos kelias“ dalis (Šiaulių miesto savivaldybė, 2018, p. 13).

Šiame skyrelyje, kur kalbama apie savivaldybės atsaką į miesto mažėjimo problemą, pateikiamos tik pagrindinės nagrinėtuose dokumentuose nurodomos veiklos kryptys, kurios, galbūt, prisidėtų prie situacijos mieste gerinimo. Nagrinėti strateginiai dokumentai nurodo

tik abstrakčią kryptį, kuria miestas renkasi judėti pirmyn, o interviu su vietos gyventojais, Šiaulių miesto administracijos darbuotojais detaliau išryškina faktinius darbus (ar jų nebuvimą), kurie atliekami siekiant gerinti miesto įvaizdį, socioekonominę ir demografinę padėtį. Interviu pagrindu parengtas tekstas apie savivaldos atsaką į miesto mažėjimą pristatomas kitose publikacijose.

Apibendrinimas

Miestų mažėjimas yra natūralus reiškinys, sutinkamas daugelyje net ir ekonomiškai stipriausiomis įvardinamų valstybių (Martinez-Fernandez ir kt., 2015). Kadangi šis reiškinys nėra naujas, daugelis Vakarų pasaulio valstybių mažėjančių miestų jau yra gerai išnagrinėti, todėl pastaruoju metu vis didesnis dėmesys miestų mažėjimo tyrimuose kreipiamas į Rytus, ypač Rytų Europos valstybes (Haase ir kt., 2013). Tai regionas, kur suirus Sovietų Sąjungai įsivyravo depopuliacijos tendencijos, ypač tai akivaizdu mažesniuose miestuose ir periferijoje. Taigi, Lietuvos depopuliacija yra ne išimtis nei pasaulio, nei Europos mastu. Žinoma, reikia pastebėti, kad gyventojų skaičiaus raidos tendencijos ir mastai netolygūs skirtingose šalyse. Daugelio Rytų Europos šalių atveju, pokomunistinis kontekstas ir „užgriuvę“ iššūkiškai subyrėjęs Sovietų Sąjungai yra vienijantis motyvas, sąlygojęs buvusių stiprių industrinių miestų mažėjimą.

Šiauliai yra vienas iš pokomunistinių miestų, buvęs stiprus industrinis Lietuvos regioninis centras, perėjęs iš planinės į rinkos ekonomiką, išgyvenęs tam tikrą „šoko terapiją“ (angl. „*shock therapy*“, Bontje, 2004) ir sunkiai gebėdamas prisitaikyti prie naujų rinkos sąlygų nuo 1992 m. patiriantis depopuliaciją. Šiaulių miestas pasirinktas tyrimui, kuriuo surinktos žinios įsilieja į bendrą platesnę mažėjančių miestų pažinimo kontekstą. Šiaulių miesto tyrimas leidžia pristatyti bendrąsias Lietuvos miestų mažėjimo tendencijas, šalies situaciją lyginti ir vertinti kitų šalių atžvilgiu, ypač tai aktualu Rytų Europos šalių kontekste.

Šiaulių miesto raidos analizė rodo, kad pagrindinės priežastys, lėmusios ir vis dar lemiančios miesto mažėjimą yra pirmiausia ekonominės, kurioms didelę įtaką padarė politiniai pokyčiai, įvykę 1990. Dėl intensyviai vykusios deindustrializacijos tūkstančiai miesto gyventojų prarado darbo vietas, o tai atitinkamai išaugino emigracijos (tiek užsienio, tiek vidaus) iš miesto mastus. Kadangi emigracija buvo selektyvi, „atėmusi“ iš miesto darbingo amžiaus gyventojus, miesto gyventojų amžiaus struktūra buvo stipriai „pakoreguota“ ir Šiauliai ėmė stipriai senti gyventojų amžiaus prasme. Prie depopuliacijos prisidėjo ir įsivyravusios neigiamos natūralios kaitos tendencijos, kuomet gimusiųjų skaičius tapo ryškiai mažesnis nei mirusiųjų. Atitinkamai, sumažėjęs miesto gyventojų skaičius atsiliepė socialinei bei inžinerinei infrastruktūrai, kurią tenka išlaikyti mažesniai gyventojų skaičiui arba apskritai restruktūrizuoti ar naikinti (mokyklų ir darželių atveju). Deindustrializacija paliko ir vizualų miesto mažėjimo „palikimą“ – apleistas ir griūnančias gamyklas, stovinčias kaip „vaiduokliai“ įvairiose miesto dalyse. Tokie vaizdai nekuria pozityvaus psichologinio klimato mieste.

Miesto raida ir ateitis stipriai priklauso nuo bendrųjų šalies bei pačios savivaldos politinių užmojų ir veiksmų, tad siekiant suprasti, kaip miestas reaguoja ir atsako į vykstančius

procesus, buvo nagrinėti viešai prieinami savivaldybės dokumentai, analizuojamos strategijose išsakytos miesto raidos kryptys ir prioritetai. Akivaizdu, kad Šiaulių savivaldybės administracija bei projektų rengėjai suvokia neigiamas depopuliacijos pasekmes bei ją sąlygojusias priežastis, todėl dokumentuose, nors ir pateiktus abstrakčiai, bet galima rasti pasiūlymus, kaip stabdyti įsivyravusias gyventojų mažėjimo tendencijas. Pagrindinės miesto savivaldybės darbų kryptys nukreiptos į jaunimą bei jo išlaikymą bei „gražinimą“ į miestą skiriant įvairaus tipo finansavimą; ekonominės Šiaulių padėties stiprinimą, pritraukiant užsienio bei vietos investicijų, skatinant miestiečių verslumą; socialinės bei inžinerinės infrastruktūros gerinimą mieste, sutvarkant bei naujai įrengiant žalias miesto teritorijas, poilsio ir laisvalaikio erdves šeimai, atnaujinant kultūros objektus bei pastatus, finansuojant kultūros renginius, sutvarkant miesto gatves ir aikštes. Savivaldybė tikisi, kad šie maži žingsneliai gerins miesto atmosferą ir taps paskata gyventojams mylėti savo miestą, gal net grįžti į jį iš svetur.

Kadangi Lietuvoje regioninė politika stipriai centralizuota, neužtenka vien vietos savivaldos norų ir darbų stiprinti Šiaulių, kaip regioninio centro, potencialą, todėl labai svarbus ir centrinės valdžios požiūris į tokių miestų kaip Šiauliai ateitį, perspektyvas bei finansinių išteklių užtikrinimą. Dabartinės valdžios požiūris į periferiją, mažesnius bei regioninės svarbos Lietuvos miestus yra palankus, ką galime matyti parengtoje „Baltojoje knygoje“ (Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija, 2017) bei naujai rengiamame LR Bendrajame plane (Lietuvos Respublikos Aplinkos ministerija, 2019).

Tiek „Baltojoje knygoje“, tiek LR Bendrojo plano koncepcijoje kalbama apie tolygų Lietuvos teritorijos vystymą ir regioninių centrų, kokių šiuo atveju yra Šiauliai, stiprinimą ir vystymą. „Baltojoje knygoje“ numatyti šalies regionavimo principai, pagal kuriuos Šiauliai (kartu su Panevėžiu) turi būti vystomi kaip tarpinio dydžio centrai (Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija, 2017, p. 30), kur stiprinamas apdirbamosios pramonės sektorius. O štai LR Bendrojo plano koncepcijoje pristatomos dvi Lietuvos teritorijos raidos alternatyvos, kurių vienoje Šiauliai, kartu su kitais devyniais miestais (buvusiais apskričių centrais), yra tolygiai vystomi, užtikrinant viešųjų investicijų paskirstymą kuo tolygiau Lietuvos teritorijoje ir kiekviename regione individualiai telkiant platų spektrą pagrindinių paslaugų (Lietuvos Respublikos Aplinkos ministerija, 2019, p. 103). Antrojoje alternatyvoje, kuri remiasi miestų hierarchizavimo ir potencialų apjungimo principu, Šiauliai (vėlgi kartu su Panevėžiu) laikomi regioniniais plėtojamojo tipo centrais, susietais glaudžiais bendradarbiavimo ryšiais. Plano rengėjų manymu, tiek Šiauliai, tiek ir Panevėžys yra svarbūs Šiaurės bei Šiaurės Rytų Lietuvos regionų gyvybės palaikytojai.

Taigi matome, kad tiek centrinė, tiek vietos valdžia mato Šiaulius kaip regioninį centrą, miestą, kuris svarbus Šiaurės Lietuvos regiono gyvybės išlaikymui. Planuose ir strategijose idėjos atrodo pozityviai nuteikiančios, tačiau labiau deklaratyvios nei pateikiančios tikslesnį planą, kaip išsakytus pasiūlymus įgyvendinti realiai. Šiaulių miesto strategijoje pasididžiuojant deklaruojamas miesto šūkis „Atviras. Veržlus. Saugus“ neneša tikslingos minties, neišskiria Šiaulių iš bendro šalies konteksto, nenurodo miesto raidos krypties ir yra labiau populistinis nei nurodantis miesto savitumą. Vis tik miesto savivaldai viena pagrindinių

užduočių būtų „išsigryninti“ Šiaulių miesto viziją, iškelti raktinius žodžius, kurie išskirtų miestą iš bendro šalies konteksto. Po truputį Šiaulių miesto gyventojų skaičius stabilizuojasi, emigracijos srautai sumažėjo, tad galima šią „gerėjančią situaciją“ interpretuoti teigiant, kad vis mažiau lieka gyventojų, kurie pajėgūs palikti miestą, bet, antra vertus, galime žiūrėti ir optimistiškiau: manant, kad pasikeitus ilgametei miesto valdžiai, o naujajai įnešus „šviežių vėjų“, situacija mieste po truputėlį stabilizuojasi, pats miestas ir jį valdantys asmenys tampa draugiškesni ir supratingesni savo gyventojams.

Literatūra

- Aksomaitis S. (2012). Šiauliai atsitiesia po didžiosios įmonių griūties. *Respublika verslas*. Prieiga internete: http://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/verslas/siauliai_atsitiesia_po_didziosios_imoniu_griuties [prisijungta 2019 10 18].
- Audirac I. (2014). Shrinking Cities in the Fourth Urban Revolution? In: K. Pallagst, T. Wiechmann and C. Martinez-Fernandez, eds. *Shrinking Cities International Perspectives and Policy Implications*. New York, London: Routledge, 3-13.
- Baliutavičienė S., Baliutavičius V. (1999). *Šiaulių istorija iki 2000 metų*. Vilnius: Naujoji Rosma.
- Beauregard R (2009) Urban population loss in historical perspective: United States, 1820–2000. *Environment and Planning A* 41: 514–528.
- Bilevičius P. (1972). *Šiauliai*. Vilnius: Mintis.
- Bontje M. (2004). Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: The case of Leipzig. *GeoJournal* 61 (1): 13–21. doi: 10.1007/s10708-004-0843-7.
- Burneika D. (2012). Transformations in Lithuania – factors of change and regional patterns. In G. Gorzelak et al., eds. *Adaptability and Change: The Regional Dimensions in Central and Eastern Europe*. Drelow: Poligraf, 267-283.
- Burneika D. ir kt. (2017). *Lietuvos metropoliniai regionai. Gyventojų erdvinė diferenciacija XXI a. pradžioje*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Daugirdas V. ir kt. (2013). *Lietuvos retai apgyventos teritorijos*. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Grossmann K. ir kt. (2013). Shrinking cities: Notes for the further research agenda. *Cities* 35: 221-225.
- Haase A. ir kt. (2013). Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies* 23 (1): 86-102. Doi: 10.1177/0969776413481985.
- Haase A. ir kt. (2014). Conceptualizing urban shrinkage. *Environment and Planning* 45: 1519-1534.
- Li H., Mykhnenko V. (2018). Urban shrinkage with Chinese characteristics. *Geogr J*. 184: 398–412. Prieiga internete: <https://doi.org/10.1111/geoj.12266>.
- Lietuvos Respublikos aplinkos ministerija. (2019). *Lietuva 2030*. Internetinė svetainė, skirta susipažinti su LR Bendrojo plano koncepcija, sprendiniais bei projektais. Prieiga internete: <http://www.bendrasisplanas.lt/> [Žiūrėta 2019-10-21].
- Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija. (2017). *Lietuvos regioninės politikos Baltoji knyga darniai ir tvariai plėtrai*. Pritarta Nacionalinės regioninės plėtros tarybos posėdyje 2017 m. gruodžio 15 d. Prieiga internete: https://vrm.lrv.lt/uploads/vrm/documents/files/LT_versija/Naujienos/Regionines_politikos_baltoji_knyga_20171215.pdf [Žiūrėta 2019-10-21].
- Lietuvos statistikos departamentas. (2019). Rodiklių duomenų bazė. Prieiga internete: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize/> [Prisijungta 2019 10 12].

- LR vidaus reikalų ministras. (2016). *Įsakymas dėl Šiaulių miesto integruotos teritorijų vystymo programos patvirtinimo*, Nr. 1V-554. Vilnius.
- Martinez-Fernandez C. ir kt. (2012). Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalization. *International Journal of Urban and Regional Research* 36 (2): 213-225. Prieiga internete: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2011.01092.x>.
- Martinez-Fernandez C. ir kt. (2015). Shrinking cities in Australia, Japan, Europe and the USA: From a global process to local policy responses. *Progress in Planning* 105: 1-48. Prieiga internete: <https://doi.org/10.1016/j.progress.2014.10.001>.
- Mykhnenko V., Turok, I. (2008). East European cities—patterns of growth and decline, 1960–2005. *International Planning Studies* 13: 311–342.
- Oswalt P., Rieniets T. eds. (2006). *Atlas of Shrinking Cities*. Ostfildern: Hatje Cantz Publishers.
- Pallagst K. ir kt. red. (2009). *The Future of Shrinking Cities—Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context*. Berkeley, CA: Center for Global Metropolitan Studies, UC Berkeley.
- Pociūtė G. (2014). Periferingumo teritorinė raiška Lietuvoje. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Pociūtė-Sereikienė G., Kriaučiūnas E. (2018). The development of rural peripheral areas in Lithuania: the challenges of socio-spatial transition. *European Countryside* 10 (3): 498-515.
- Reckien D., Martinez-Fernandez C. (2011). Why Do Cities Shrink? *European Planning Studies* 19 (8): 1375-1397.
- Rink, D. ir kt. (2010). “Addressing Urban Shrinkage Across Europe –Challenges and Prospects Shrink Smart Research Brief No. 1, November 2010 on behalf of the Shrink Smart consortium. Helmholtz Centre for Environmental Research – UFZ, Leipzig. Prieiga internete: http://www.ufz.de/export/data/400/39030_D9_Research_Brief_FINAL.pdf.
- Sireika J. red. (2007). *Šiaulių miesto istorija 1940-1995 m.* Šiauliai: Saulės delta.
- Soja E.W. (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Malden, MA: Blackwell.
- Sousa S., Pinho P. (2015). Planning for Shrinkage: Paradox or Paradigm. *European Planning Studies*, 23 (1): 12-32. DOI: 10.1080/09654313.2013.820082.
- Šešelgis K. (1996). Teritorijų planavimo raida Lietuvoje. *Urbanistika ir architektūra*, 1(21): 4-19.
- Šiaulių miesto savivaldybė. (2015). *Šiaulių miesto esamos būklės analizė. II etapo ataskaita*. Šiauliai. (vykdytojas UAB „Ekonominės konsultacijos ir tyrimai“).
- Šiaulių miesto savivaldybė. (2016). *2015-2024 metų Šiaulių miesto strateginis plėtros planas*. Šiauliai. (vykdytojas UAB „Ekonominės konsultacijos ir tyrimai“).
- Šiaulių miesto savivaldybė. (2018). *Šiaulių miesto savivaldybės 2018-2020 metų strateginis veiklos planas*. Šiauliai.
- Šiaulių miesto savivaldybė. (2019). *Globalūs Šiauliai*. Šiaulių miesto savivaldybės projektas, skirtas pritraukti gyventojus į miestą. Prieiga internete: <http://globalus.siauliai.lt/> [prisijungta 2019 10 18].
- Šiaulių miesto savivaldybės administracija. (2008). *Šiaulių miesto bendrasis planas*. Šiauliai. (vykdytojas UAB „Urbanistika“).
- Ubarevičienė R. (2018). *Baltijos šalių gyvenviečių sistemų teritorinės organizacijos kaitos sociodografinė analizė Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.

- Vanagas J. ir kt. (2002). Planning urban systems in soviet times and in the era of transition: the case of Estonia, Latvia and Lithuania. *Geographia Polonica* 75(2): 75–100.
- Wiechmann T., Bontje M. (2015). Responding to Tough Times: Policy and Planning Strategies in Shrinking Cities. *European Planning Studies*, 23 (1): 1-11. DOI: 10.1080/09654313.2013.820077.
- Žičkienė S. ir kt. (2015). *Verslo sąlygų tyrimas Šiaulių mieste. Tyrimo ataskaita. Šiauliai.*

SHRINKING CITY ŠIAULIAI: DRIVERS, CONSEQUENCES AND GOVERNMENT RESPONSE

Gintarė POCIŪTĖ-SEREIKIENĖ

Institute of Human Geography and Demography of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: gintarei.pociutei@gmail.com

Summary. Lithuania is one of the countries that suffers great depopulation. The last decades depopulation tendency is especially evident in Central and Eastern European region. Depopulation is a significant challenge for non-metropolitan cities and their residents, and for decision makers. This article introduces urban shrinkage in Lithuania using a case study of the fourth biggest city and regional centre in Lithuania – Šiauliai city. This chapter is based on the same logic (drivers, consequences and governance) that is presented in the ‘heuristic model of urban shrinkage’ introduced by a group of German, UK, Poland and other countries’ scholars (Haase et al., 2014). The drivers of shrinkage of Šiauliai city fall into three main groups: political, economic and demographic. Even though the urban shrinkage of the peripheral city of Šiauliai is not an exception and it is a well-recognized fact that deindustrialization damaged most European cities, in our case, the pace and circumstances were extreme and so widespread, that only large out-migration could have solved the direct consequences of them. This, however, has caused other long-term problems such as a negative demographic structure, shrinking public service networks, brownfields, and created a negative image, low development potential, and low expectations for a prosperous future. National and Local governments are looking for ways to deal with shrinkage, but so far not very successfully. This article includes quantitative and qualitative analyses: statistics introducing the drivers and consequences of shrinkage, and qualitative information collected via analysing legal documents (strategies, plans, research papers) that the municipality of Šiauliai city presents in its official municipality data base. The analysis of the documents allows making assumptions that the local government clearly understands the current depopulation situation. However, even though the schools, faculties of university, youth institutions are being closed, and aging population compose majority of voters, the local government does not leave the idea to become the city comfortable for young families (Šiauliai city strategic... 2016). In order to accomplish this idea the local government is looking for the ways to attract investment and create working places for young specialists, the public infrastructure is being renovated, green areas redesigned, public transportation network developed. However, despite all those efforts, if the emigration will keep similar trends and immigration will remain low, the city will face the further shrinkage.

Keywords: urban shrinkage, shrinking cities, depopulation, post-communist context, regional centre, Šiauliai city.

DEMOGRAFINIŲ POKYČIŲ ĮTAKA DARBO RINKAI LIETUVOS APSKRITYSE

Arūnas POCIUS

LSTC Darbo rinkos tyrimų institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: arunas.pocius@dsti.lt

Rasa MIEŽIENĖ

LSTC Darbo rinkos tyrimų institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: rasa.zabarauskaite@dsti.lt

Laima OKUNEVIČIŪTĖ NEVERAUSKIENĖ

LSTC Darbo rinkos tyrimų institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: laima.okuneviciute@dsti.lt

Santrauka. Demografiniai pokyčiai ir jų sąlygojamas gyventojų senėjimas yra viena iš aktualiausių visuomenės problemų. Demografiniai pokyčiai kelia iššūkius visai ekonomikos sistemai, nes senstant visuomenei, sensta darbo jėga, kinta pajamų ir sutaupų lygis bei keičiasi vartotojų elgsena. Ilgesnė gyvenimo trukmė, sumažėjęs gimstamumo lygis ir migracijos procesai lemia demografinius pokyčius pasaulyje, dėl kurių atsiranda didelių teritorinių skirtumų tiek tarp atskirų valstybių, tiek tarp jų regionų ir miesto bei kaimo gyventojų. Demografiniai pokyčiai, ypač gyventojų senėjimas, turi didelės įtakos tiek darbo rinkai, tiek ir socialinei infrastruktūrai, pvz., pensijų sistemai, slaugos ir sveikatos priežiūros paslaugų teikimui. Vykstant gyventojų senėjimo procesams, šalys turi vis labiau prisiderinti prie kintančių gyventojų ir darbo rinkos poreikių.

Remiantis statistiniais duomenimis bei suformuluotomis metodinėmis autorių nuostatomis, šiame straipsnyje siekiama įvertinti demografinių pokyčių įtaką darbo rinkai atskiruose Lietuvos regionuose. Apžvelgiant demografinės struktūros kaitos ypatybes, publikacijoje atlikta analizė apima šalies apskričių gyventojų skaičiaus rodiklius pagal sustambintas amžiaus grupes. Prioritetas buvo teikiamas darbo išteklius charakterizuojančių bendrų rodiklių teritorinių skirtumų analizei, tačiau didelis dėmesys skiriamas ir jaunimo bei pagyvenusių žmonių santykinų rodiklių, nuo kurių ne tik priklauso esama situacija darbo rinkoje, bet ir jos raidos perspektyvos, kaitos stebėsenai. Teritoriniai situacijos darbo rinkoje skirtumai atskleisti nagrinėjant pagrindinius miesto ir kaimo gyventojų darbo išteklių rodiklius.

Kaip parodė tyrimas, Lietuvoje iš esmės visi šalies regionai (apskritys) susiduria su gyventojų ir darbo jėgos senėjimo problema. Šis reiškinys pasireiškia vaikų ir jaunimo lyginamojo svorio Lietuvoje mažėjimu bei pagyvenusių (55–64 metų amžiaus) ir senyvo amžiaus (65 metų ir vyresnių) gyventojų lyginamojo svorio didėjimu šalies apskrityse. Svarbu pažymėti ir tai, kad per paskutinius kelis dešimtmečius gerokai padidėjo gyventojų senėjimą charakterizuojančių rodiklių (ypač senyvo amžiaus žmonių lyginamojo svorio rodiklio) teritorinė diferenciacija, ir tai gali lemti itin didelius ekonominio vystymosi netolygumus ir dar labiau padidinti įtampą Lietuvos regionų darbo rinkose ateityje. Kaip rodo tyrimo duomenys, didžiausios neigiamos įtakos demografiniai pokyčiai turėjo Utenos, Šiaulių ir Panevėžio apskrityms.

Raktažodžiai: darbo rinka, regionai, gyventojų senėjimas, Lietuvos apskritys.

Įvadas

Nors darbo rinkos funkcionavimą daugiausiai lemia ekonominiai procesai šalyje, pastaruosius kelis dešimtmečius vis labiau pastebima demografinių pokyčių įtaka darbo rinkai. Reikia pažymėti, kad kalbant apie demografinius pokyčius daugelyje pasaulio šalių pastaruoju metu jiems vis dažniau suteikiamas neigiamas atspalvis. Daugelis mokslininkų pažymi, kad XXI a. demografinius pokyčius daugelyje pasaulio šalių charakterizuos du pagrindiniai procesai – tai gyventojų senėjimas ir gyventojų skaičiaus mažėjimas (Lisenkova ir kt., 2010; Serban, 2012). Anot Kühn ir kt. (2018), yra trys pagrindiniai būdai, kaip gyventojų senėjimas gali paveikti ekonomiką: 1) darbo jėgos mažėjimas / augimo sulėtėjimas; 2) pasikeitę taupymo ir vartojimo modeliai; ir 3) padidėjęs spaudimas viešiesiems finansams / viešosioms socialinėms išlaidoms. Gyventojų senėjimo ir gyventojų skaičiaus mažėjimo procesai yra glaudžiai tarpusavyje susiję ir itin stipriai sąlygoja darbo rinkos rodiklius. Senėjant gyventojams, didėja vyresnio amžiaus darbuotojų dalis ir mažėja jaunimo darbo rinkoje dalis. O štai gyventojų skaičiaus mažėjimas sukelia darbo jėgos mažėjimą, ypač tose šalyse, kur gyventojų dalyvavimo darbo rinkoje lygis jau yra aukštas. Prognozuojama, kad demografiniai pokyčiai turės vis didesnę poveikį darbo jėgai ir ypač jos sudėčiai ateityje.

Dėl žemo gimstamumo lygio, ilgesnės gyvenimo trukmės ir didelės išorinės migracijos, Lietuva yra viena sparčiausiai senėjančių Europos šalių. Tai lemia spartų darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus mažėjimą, kuris savo ruožtu sąlygoja ekonominius, darbo rinkos ir socialinius iššūkius. Dabartinės gyventojų skaičiaus prognozės rodo, kad darbingo (15–64 m.) amžiaus gyventojų skaičius per artimiausius kelis dešimtmečius Lietuvoje sparčiai mažės – per ateinančius 15 metų sumažėjimas gali sudaryti 34 proc., o iki 2050 metų – net 45 proc. Tuo pačiu prognozuojama, kad 65 metų ir vyresnių gyventojų dalis Lietuvoje padidės dvigubai ir 2050 m. sudarys apie 32,7 proc. visų gyventojų (Bouman ir kt., 2015).

Vis tik, kaip rodo praktika, demografiniai pokyčiai gali turėti skirtingos įtakos atskiriems šalies regionams, kadangi neigiamus natūralios pokyčius iš dalies gali atsverti migracijos procesai. Tie šalies regionai, į kuriuos imigracijos srautai yra didžiausi, dažniausiai mažiau nukenčia nuo neigiamų demografinių pokyčių pasekmių. Siekiant sukurti skirtingas reguliavimo strategijas atskiruose regionuose, tikslinga tyrinėti demografinių pokyčių įtaką juose.

Šio straipsnio tikslas – įvertinti demografinių pokyčių ir jų skirtumų įtaką šalies regionų (apskričių) darbo rinkai.

1. Pagrindinės pastarųjų dešimtmečių demografinių pokyčių charakteristikos

Kaip rodo tyrimai, ateityje demografiniai pokyčiai daugelyje pasaulio šalių vis labiau bus siejami su dviem reiškiniais – gyventojų senėjimo procesais ir gyventojų skaičiaus mažėjimu (Kuhn, 2018; Serban, 2012; Lisenkova, 2010; McKinsey Global Institute, 2016). Pastaraisiais dešimtmečiais gyventojų skaičiaus augimo tempas daugelyje pasaulio šalių palaipsniui lėtėjo. Pvz., 2010 m. Europos Sąjungos gyventojų skaičius padidėjo 13,7 milijono žmonių, įskaitant dėl grynosios migracijos (8,6 mln. žmonių) ir natūralios kaitos (5,1 mln. žmonių),

tačiau, palyginti su ankstesniais metais, abu komponentai (grynoji migracija ir natūrali kaita) mažėjo (Serban, 2012). Prognozuojama, kad iki 2030 m. pasaulio gyventojų skaičius padidės daugiau kaip 13 proc., o per ateinančius 20 metų – dar papildomai 14 proc. Numatoma, kad 2050 m. gyventojų skaičius pasaulyje viršys 9,7 mlrd. Nors šis prognozuojamas augimas atrodo įspūdingas, jis yra kur kas mažesnis nei pastarųjų kelių dešimtmečių augimo tempas. Taip pat numatoma, kad 2030 m. 65 metų ir vyresni žmonės sudarys 11,7 proc. visų gyventojų, o 2050 m. – 15,8 proc. 2017 m. šis rodiklis sudarė 9,3 proc. (Kühn ir kt., 2018).

Mokslinėje literatūroje yra išskiriami trys pagrindiniai veiksniai, kurie turi įtakos visuomenės senėjimui – tai gyventojų mirtingumas, gimstamumas ir migracija (European Commission, 2015; Hoff, 2008; Šerban ir Aceleanu, 2015). Galima teigti, kad demografinis senėjimas yra pasekmė tokių veiksnių kaip ilgėjanti gyvenimo trukmė, kuri didina vyresnių gyventojų skaičių, ir mažėjančio gimstamumo, kuris mažina jaunų gyventojų skaičių. Taip pat visuomenės senėjimo procesą dažnai pagreitina jaunų žmonių emigracija, kuri lemia jaunų žmonių skaičiaus mažėjimą šalyje.

Augant gyvenimo standartams ir gerėjant sveikatos priežiūros paslaugų kokybei bei aprėpčiai, prognozuojama, kad gyvenimo trukmė per 2025–2050 m. laikotarpį visame pasaulyje vidutiniškai padidės 3,5 metų (Bouman ir kt., 2015).

Eurostat duomenimis, 2017 m. 28-iose ES šalyse iš viso gimė 5,075 mln. vaikų. Tais metais tarp 28 šalių narių gimstamumo rodiklis (arba gyvų gimimų skaičius 1000-iui asmenų) sudarė 9,9. Pastebima šio rodiklio mažėjimo tendencija (Eurostat, 2019). Palyginimui galima paminėti, kad 2000 m. ES valstybių narių gimstamumo rodiklis sudarė 10,6; 1985 m. – 12,8; 1970 m. – 16,3. 2017 m. ES šalyse vienai moteriai teko 1,59 gimusio kūdikio. Kaip rodo skaičiavimai, pastarasis rodiklis išsivysčiusiose šalyse, siekiant išlaikyti pastovų gyventojų skaičių (neįskaitant migracijos), turėtų sudaryti bent 2,1.

Ne mažiau gyventojų skaičiaus mažėjimą lemia ir migraciniai procesai. Remiantis 2013 m. Europos Parlamento atliktu tyrimu, numatoma, kad per 2008–2030 m. laikotarpį viename iš trijų Europos regionų gyventojų skaičius sumažės. Bendrosios tendencijos rodo, kad miesto vietovėse (ypač sostinėse) gyventojų skaičius daugiausiai didėja, o kaimo vietovėse, retai apgyvendintose vietovėse gyventojų skaičius turi tendenciją mažėti. Mažėjančios pramoninės zonos bei ekonomiškai atsilikusiai regionai taip pat susiduria su didesne depopuliacijos rizika. Kaimo vietovėse, kurios yra netoli dinamiškų miesto centrų (ypač esant gerai susisiekimo infrastruktūrai), gyventojų skaičius turi tendenciją didėti (Margaras, 2019; Europos Parlamentas, 2013).

Svarbu pažymėti, kad pastaraisiais metais didėjantys migracijos srautai iš trečiųjų šalių taip pat turi įtakos demografinėi pusiausvyrai įvairiuose ES regionuose. Eurostat duomenimis, 2017 m. ne ES piliečiams iš viso išduota apie 3,1 mln. leidimų gyventi. Vienas iš penkių leidimų gyventi šalyje buvo išduotas Lenkijoje (22 proc. visų leidimų; daugiausia dėl migracijos iš Ukrainos), po to eina Vokietija (17 proc.), Jungtinė Karalystė (16 proc.), Prancūzija (8 proc.), Ispanija (7 proc.), Italija (6 proc.) ir Švedija (4 proc.). Vis dėlto migrantų atvykimas į ES gali tik laikinai palengvinti senėjimo problemą tam tikruose regionuose, nes ilgai šie migrantai patys palaipsniui tampa senėjimo problema (Europos Parlamentas, 2013; Margaras, 2019).

2. Demografinių pokyčių sąlygojamos neigiamos pasekmės

Pastarųjų metų demografiniai pokyčiai turi didelės neigiamos įtakos visai šalies ekonomikai ir ypač darbo rinkai. Anot Chawla ir kt. (2007), demografiniai pokyčiai gali turėti tiesioginės įtakos darbo rinkai per tris pagrindinius kanalus: darbo jėgos pasiūlą, darbo našumą ir darbo paklausą (dėl paklausos struktūros pokyčių). Pirmiausia, dėl darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus pokyčio ateinančiais dešimtmečiais sumažės gyventojų ekonominis aktyvumas (tuo pačiu ir pasiūla) ir padidės priklausomybės rodikliai, tokie kaip vyresnio ir darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus santykis. Dėl gyventojų senėjimo procesų labai padidės vyresnio amžiaus darbuotojų pasiūla. Antra, kadangi pagamintos produkcijos kiekis priklauso nuo darbo pasiūlos ir produktyvumo, viena iš demografinių pokyčių pasekmių, tikėtina, bus mažesnis ekonomikos augimas. Trečia, vyresnio amžiaus darbuotojų paklausa ir darbo rinkų veiksmingumas derinant pasiūlą ir paklausą, nulems vyresnio amžiaus darbuotojų užimtumo ir pajamų perspektyvas, taip pat darbo jėgos senėjimo poveikį bendram produktyvumui ir pajamų lygiui (OECD, 1998; Chawla ir kt., 2007).

Remiantis Kasnauskiene ir Andriuskaite (2017), demografinio amžiaus struktūra turi įtakos darbo rinkai ir darbo našumui trimis būdais: 1) senėjimas mažina inovacijas ir gyventojų verslumą; 2) senėjimas didina išlaidas sveikatai, pensijoms ir viešosioms investicijoms, kurios yra būtinos darbo našumui gerinti, ir tuo pačiu sumažina mokesčių pajamas; 3) senėjimas mažina žmogiškojo kapitalo vartojimą ir masto ekonomiją.

Senstant darbo jėgai, šalių ekonomikos gali susidurti su įgūdžių trūkumu, kadangi vyresnio amžiaus darbuotojai yra mažiau linkę mokytis ir tokiu būdu atnaujinti savo darbinius įgūdžius. Tai reiškia, kad darbdaviai turės panaudoti esamą darbo jėgą, įskaitant senėjančius darbuotojus (European Network, 2011).

Kaip rodo tyrimai, vyresnio amžiaus darbuotojų nedarbo trukmė yra daug ilgesnė nei jaunesnių darbuotojų (nepriklausomai nuo jų įgūdžių lygio), kadangi juos sunkiau integruoti į tvarias darbo vietas. Taigi, senstant darbo jėgai gali išaugti ilgalaikio nedarbo lygis šalyje. Be to, net ir panaikinus kliūtis ankstyvam vyresnio amžiaus darbuotojų pasitraukimui iš darbo rinkos, nemaža dalis vyresnio amžiaus darbuotojų negali dirbti dėl sveikatos problemų (European Network, 2011; OECD, 1998).

Anot McCann (2017), nacionalinė senėjimo bei gyventojų mažėjimo statistika paslepia kur kas sudėtingesnius procesus, kurie atsiranda dėl didelės regioninės diferenciacijos daugelyje pasaulio šalių. Vis didesnė populiacijos dalis pasaulyje gyvena didžiuosiuose miestuose ir ši dalis pastebimai didėja tiek ES, tiek ir EBPO šalyse. Ir tai reiškia, kad demografinės tendencijos turi ypač didelės neigiamos įtakos mažesnių miestų ir kaimo regionams. Kaip rodo tyrimai, vidutinis gyventojų amžius atskiruose šalies regionuose (miestuose) gali būti labai skirtingas, ypač tai būdinga toms šalims, kur populiacija yra didelė. Pvz., JAV tarp atskirų miestų vidutinis gyventojų amžius skiriasi 21 metais, Kinijoje – 12 metų, JK ir Prancūzijoje – 7 metais, Vokietijoje – 6 metais. Šalyse su mažesne populiacija, pvz., Švedijoje, Nyderlanduose, Belgijoje, Danijoje, šis skirtumas tarp atskirų miestų sudaro 3–4 metus (MGI, 2016) Visgi, nepaisant didesnio gyventojų sutelktumo didžiuosiuose miestuose, šioms

miestams demografiniai pokyčiai taip pat turės didelės neigiamos įtakos. Apytiksliai skaičiuojama, kad 6 proc. pasaulio didžiųjų miestų jau patyrė gyventojų sumažėjimą nuo 2000 m. Prognozuojama, kad 17 proc. didžiųjų miestų išsivysčiusiuose regionuose susidurs su gyventojų mažėjimu iki 2025 metų. Tokias tendencijas lems mažėjantis gimstamumas bei mažėjanti migracija iš kaimo į miesto regionus (MGI, 2016).

Visgi, galiausiai reikia pažymėti, kad kaip stipriai demografiniai pokyčiai palies darbo rinkas skirtingose šalyse priklausys nuo gyventojų aktyvumo lygio, migracijos politikos, darbo rinkos reguliavimo politikos ir kitų veiksnių. Politiniai sprendimai, turintys įtakos pensinio aprūpinimo ir pensijų taisyklėms, mokymo ir švietimo politika taip pat bus svarbūs veiksniai, siekiant padidinti darbo jėgos pasiūlą ir darbo našumą šalyje (Chawla ir kt., 2007).

3. Gyventojų struktūros rodiklių teritorinių skirtumų įvertinimas

3.1. Metodinės analizės nuostatos

Pagrindinis dėmesys straipsnyje skiriamas gyventojų demografinės struktūros rodiklių regionuose analizei, kadangi gyventojų amžiaus struktūros rodikliai akumuluoja tiek ilgalaikės neigiamos neto migracijos, tiek neigiamo natūralaus prieaugio poveikį darbo ištekliams. Taigi, demografinių pokyčių įtaka darbo rinkai šalies regionuose šiame straipsnyje vertinama remiantis gyventojų amžiaus struktūros rodikliais, o atskirai migracijos ir natūralios gyventojų kaitos rodikliai šioje publikacijoje nėra nagrinėjami.

Atsižvelgiant į tai, kad santykiniai gyventojų struktūros rodikliai kinta gana tolygiai ir stebimi pokyčiai per trumpą laiko tarpą yra nežymūs, analizei pasirinktas duomenų palyginimas ilgoju laikotarpiu, t. y. 2001–2018 m. Vertinant gyventojų struktūros kaitą šalies teritorijose, bus naudojami skirtingų amžiaus grupių lyginamojo svorio (procentinės dalies) rodikliai, apskaičiuoti nuo atitinkamos teritorijos bendro gyventojų skaičiaus. Pastarieji rodikliai sudaro galimybes įvertinti demografinius gyventojų struktūros pokyčius nagrinėjamos teritorijose, atsižvelgiant į jų dalyvavimo darbo rinkoje galimybes. Tai esminis santykinų rodiklių pranašumas absoliutinių rodiklių atžvilgiu teritoriniuose palyginimuose. Šiame straipsnyje pagrindinis naudojamas teritorinis vienetas palyginimams – šalies apskritys. Mūsų nuomone, analizė pagal apskritis leidžia stebėti teritorinius skirtumus šalyje, o smulkesnių regionų išskyrimas apsunkintų analizę.

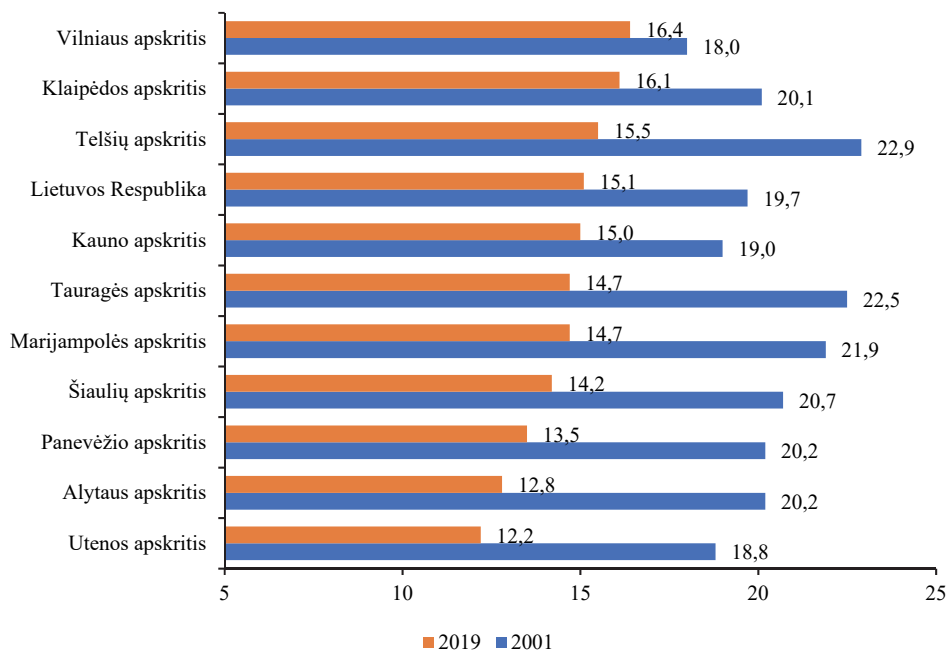
Apžvelgiant demografinės struktūros kaitos ypatybes, straipsnyje pateikta agreguotų gyventojų skaičiaus rodiklių apskrityse analizė pagal keturias sustambintas amžiaus grupes. Pirmoji grupė apima įprastinę vaikų kartos – 0–14 metų amžiaus – grupę, antroji – 15–24 jaunimo grupę, nuo kurios priklauso darbo rinkos plėtros galimybės. Trečioji – pagyvenusių (55–64 metų amžiaus) žmonių grupė, kuri, nepaisant jų vyresnio amžiaus, pasižymi itin dideliu aktyvumu darbo rinkoje. Šios amžiaus grupės asmenys yra sukaupę didelę patirtį, tačiau jų galimybės įsitraukti į intensyvesnio fizinio darbo reikalaujančias ekonomines veiklas yra gana ribotos. Ketvirtoji grupė – 65 metų ir vyresni gyventojai (senyvo amžiaus grupė), kurių dauguma yra sulaukę pensinio amžiaus ir todėl iš esmės pereina iš ekonomiškai aktyvių į

neaktyvių gyventojų grupę. Šioje amžiaus grupėje užimtųjų yra ypač nedaug. Vertinant demografinių rodiklių ryšį su darbo rinkos rodikliais, bus papildomai analizuojami darbingo amžiaus gyventojų ir darbo jėgos rodikliai.

3.2. Vaikų ir jaunimo skaičiaus santykinų rodiklių kaita

Viena iš esminių šalies regionų problemų – darbo išteklių trūkumas. Nors demografiniu požiūriu bene geriausiai darbo išteklių trūkumo problemą rodo darbingo (15–64 m.) amžiaus gyventojų skaičiaus pokyčiai, tačiau svarbu nagrinėti ir kaip keičiasi vaikų kartos lyginamasis svoris. Nuo šios amžiaus grupės pokyčių priklausys darbo rinkos papildymo galimybės skirtingose šalies teritorijose. Vaikų kartos lyginamasis svoris per 2001–2018 m. sparčiausiai mažėjo Telšių, Marijampolės, Tauragės ir Alytaus apskrityse (1 pav.). Mažiausias pokytis pastebimas Vilniaus apskrityje. Svarbu pažymėti ir tai, kad jeigu 2001 m. vaikų dalis Vilniaus apskrityje buvo mažiausia (18 proc.), tai 2019 m. pradžioje ji buvo didžiausia tarp visų šalies teritorijų (apskričių) (16,4 proc.).

1 pav. 0–14 amžiaus gyventojų lyginamojo svorio kaita 2001 m. ir 2019 m. pradžioje (proc.)

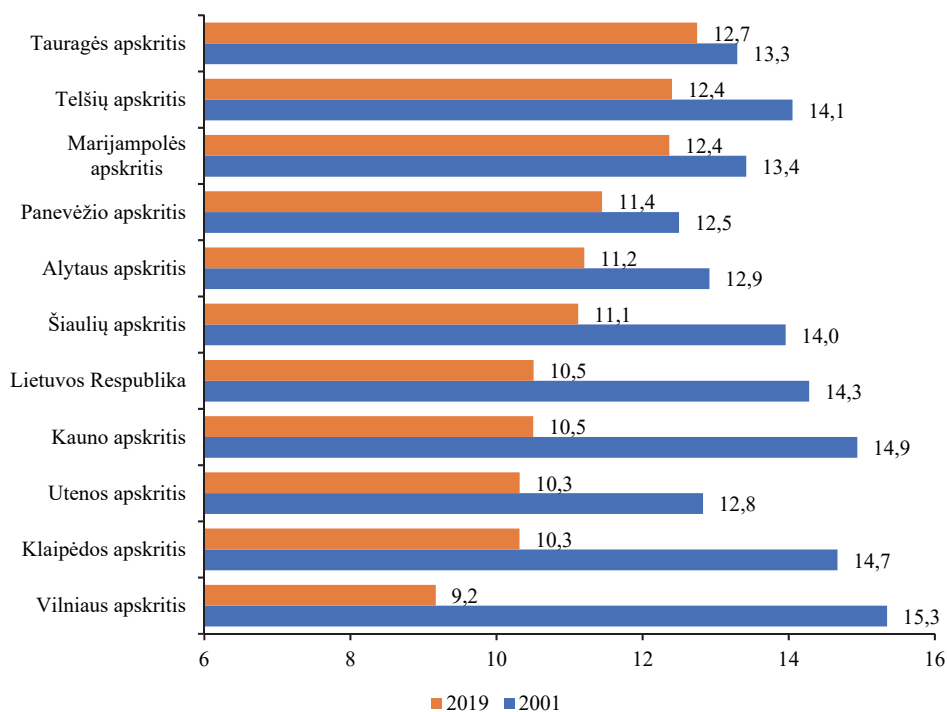
Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

Kaip rodo Lietuvos statistikos departamento (LSD) duomenys, per pastaruosius kelis dešimtmečius dėsningai mažėjo ir jaunimo lyginamasis svoris. Taip pat pastebima, kad 2018 m. metais santykinai mažiau jaunimo buvo didžiosiose šalies apskrityse, nors 2001 m. pradžioje situacija buvo priešinga (2 pav.). Galima daryti prielaidą, kad santykinai žemą jaunimo dalį didžiuosiuose miestuose apsprendžia nepalankios vaikų skaičiaus tendencijos, kitaip tariant,

jaunimo skaičius šalies apskrityse turėtų priklausyti nuo vaikų kartos gausumo jose. Tačiau kaip matėme, 0–14 metų amžiaus vaikų skaičiaus santykiniai pokyčiai buvo palankesni didžiosiose šalies apskrityse (ypač Vilniaus apskrityje). Todėl vertinant jaunimo lyginamojo svorio pagal didesnes ir mažesnes apskritis skirtumus, vaikų kartos pasiskirstymo įtaką jaunimo lyginamajam svoriui tenka atmesti.

Manome, kad jaunimo lyginamojo svorio kaita ir šio rodiklio teritoriniai skirtumai buvo glaudžiai susiję su itin intensyvia jaunų žmonių emigracija į ES ir kitas užsienio šalis. Kita vertus, nemaža dalis mažesniųjų regionų jaunimo galimai deklaruoja naują gyvenamąją vietą didžiosiose šalies apskrityse tik sėkmingai įsitvirtinę didmiesčių darbo rinkoje, t. y. prabėgus nemažam laikotarpiui po studijų baigimo.

2 pav. 15–24 amžiaus gyventojų lyginamojo svorio kaita 2001 m. ir 2019 m. pradžioje (proc.)

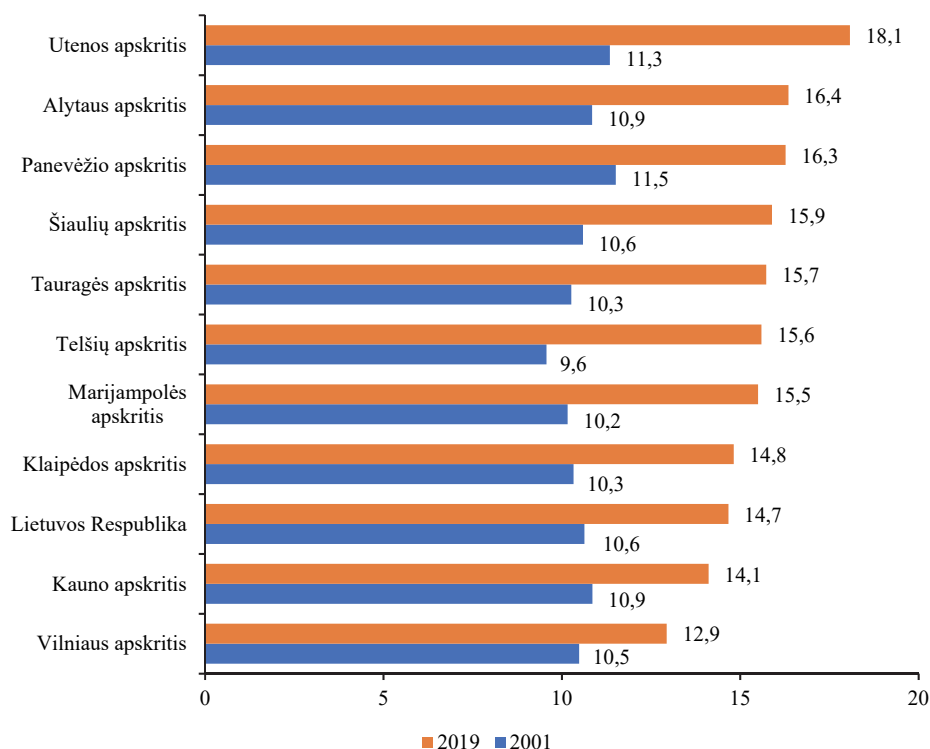
Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

3.3. Pagyvenusių ir senyvo amžiaus gyventojų skaičiaus santykinų rodiklių kaita

Senstančią visuomenę ir tuo pačiu darbo jėgą pirmiausia charakterizuoja pagyvenusių (55–64 metų amžiaus) ir senyvo amžiaus (65 metų ir vyresnių) gyventojų lyginamojo svorio didėjimas šalies apskrityse. 2001–2018 m. pagyvenusių žmonių dalis sparčiausiai augo Utenos apskrityje (padidėjo nuo 11,3 iki 18,1 proc.), lėčiausiai – Vilniaus apskrityje (nuo 10,5 iki 12,9 proc.) (3 pav.). Tačiau išaugo ne tik pagyvenusių žmonių dalis regionuose, bet ir gerokai padidėjo šio rodiklio teritorinė diferenciacija. Jeigu 2001 m. pagyvenusių žmonių dalies

rodiklio reikšmės pagal šalies teritorijas beveik nesiskyrė, tai 2019 m. pradžioje šio rodiklio variacijos mastas siekė net 5,2 procentinio punkto. Per artimiausius 5–10 metų ši skaitlinga pagyvenusių žmonių grupė sulauks pensinio amžiaus ir tai gali gana stipriai komplikuoti mažesniųjų šalies regionų situaciją darbo rinkoje, kur darbo išteklių itin trūksta.

3 pav. 55–64 amžiaus gyventojų lyginamojo svorio kaita 2001 m. ir 2019 m. pradžioje (proc.)

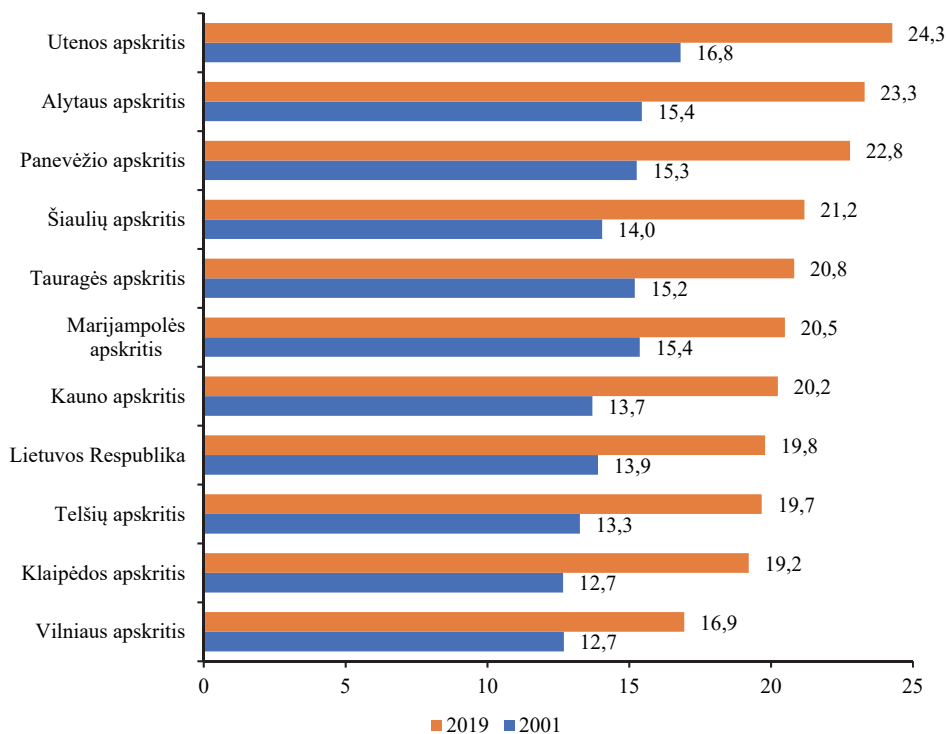
Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

Formuojant mažesnių šalies regionų socialinės-ekonominės plėtros perspektyvas, reikia turėti omenyje, kad jose gyvenantys žmonės yra gerokai vyresni už didžiųjų šalies miestų gyventojus. Pvz., LSD duomenimis, didžiausias medianinis gyventojų amžius 2018 m. buvo Visagino sav. (51 m.), kiek mažesnis šis rodiklis buvo Anykščių, Ignalinos ir Birštono r. sav. (po 50 m.), mažiausias (38 m.) išliko Vilniaus m. sav.

Dar sparčiau nei pagyvenusių žmonių dalis šalies apskrityse auga senyvo amžiaus žmonių lyginamasis svoris. Šie pokyčiai pakankamai ryškūs ir trijose didžiausiose šalies apskrityse, nors mažesnėse apskrityse jie vyksta gerokai sparčiau (4 pav.). 2019 m. pradžioje daugiausiai senyvo amžiaus žmonių buvo Utenos apskrityje (apytiksliai kas ketvirtas gyventojas), mažiausiai – Vilniaus (apytiksliai kas šeštas gyventojas). Senyvo amžiaus žmonių dalis sparčiai didėja netgi Vilniaus apskrityje, kur gyventojų kontingentas kasmet papildomas jaunesniais darbingo amžiaus asmenimis, atvykusiais dirbti iš kitų šalies regionų. Palyginti

su kitais nagrinėtais gyventojų struktūros rodikliais, senyvo amžiaus žmonių lyginamojo svorio rodiklio pasiskirstymas pagal apskritis pasižymi itin aukštu diferenciacijos laipsniu (skirtumas tarp didžiausios ir mažiausios reikšmės 2019 m. pradžioje siekė net 7,4 procentinio punkto). *Galima sakyti, jog gyventojų pasiskirstymo pagal amžių įvairovė pagal apskritis per kelis pastaruosius dešimtmečius gerokai išaugo. Tai gali padidinti įtampą regionų darbo rinkose, nes dar 2001 m. jų struktūra pagal amžių buvo daugmaž panaši.*

4 pav. 65+ metų amžiaus gyventojų lyginamojo svorio kaita 2001 m. ir 2019 m. pradžioje (proc.)

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

Demografiniai regionų skirtumai gali gerokai išryškinti atskirų profesijų darbuotojų trūkumą sparčiau senstančiuose šalies regionuose, nes vyresnio amžiaus darbuotojai yra mažiau imlūs informacinių technologijų žinioms, kurios tampa vis svarbesnės šiuolaikinėje darbo rinkoje.

3.4. Gyventojų struktūros kaita darbo išteklių raidos požiūriu

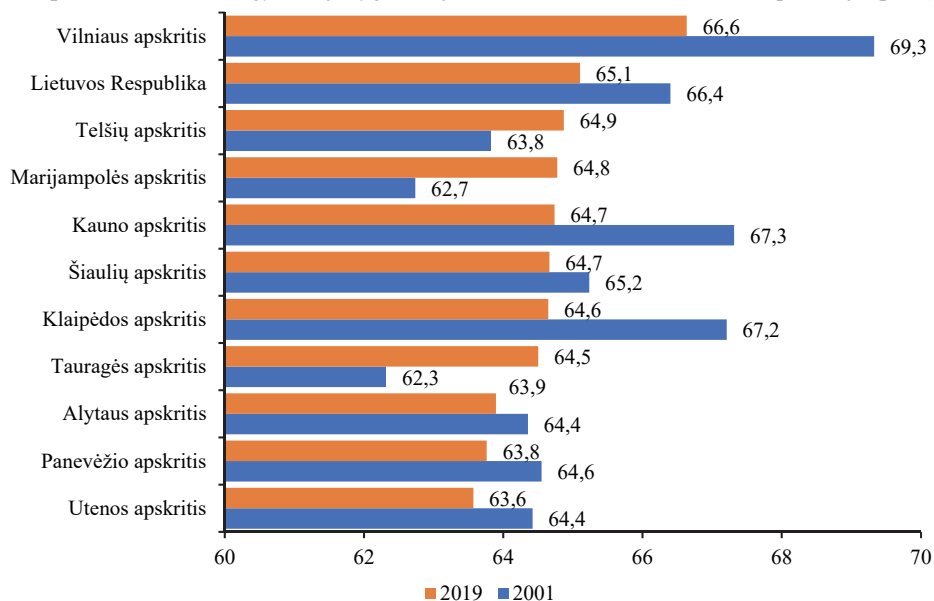
Darbo rinkos plėtros galimybių požiūriu, itin svarbūs darbingo amžiaus gyventojų dalies pokyčiai skirtingose šalies teritorijose. Mažėjant bendram gyventojų skaičiui šalies apskrityse, mažėja ir darbingo amžiaus gyventojų skaičius. LSD duomenimis, per 2001–2018 m. bendras gyventojų skaičius Lietuvoje sumažėjo nuo 3,4 mln. iki 2,8 mln., o darbingo amžiaus gyventojų skaičius – nuo 2,025 iki 1,73 mln. Absoliutūs šio rodiklio pokyčiai apsprendžia

reikšmingus gyventojų struktūros pasikeitimus, todėl galima teigti, jog dėl neigiamo šio rodiklio pokyčio šalies regionų darbo rinka kasmet praranda dalį savo darbo išteklių.

Per 2001–2018 m. laikotarpį daugumoje šalies apskričių darbingo (15–64 metų) amžiaus gyventojų lyginamasis svoris sumažėjo, tačiau šis sumažėjimas nėra toks ryškus kaip jaunimo ir vaikų kartos atveju. Remiantis oficialiais statistiniais duomenimis galima teigti, kad sparčiausiai darbingo amžiaus gyventojų skaičius 2001–2018 m. mažėjo Utenos ir Šiaulių bei Panevėžio apskrityse, lėčiausiai – Vilniaus apskrityje. Dar didesni darbingo amžiaus gyventojų kaitos skirtumai egzistuoja šalies savivaldybėse. Tačiau santykinų rodiklių tendencijos (5 pav.) skiriasi nuo absoliutinio darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus pokyčių. Dideli skirtingų šalies regionų demografinės raidos netolygumai iššaukia dar didesnius jų socialinės ekonominės raidos netolygumus bei komplikuoja blogesnėje situacijoje esančių regionų darbo rinkos plėtros galimybes, kadangi pritraukti papildomus kvalifikuotus darbo išteklius, esant dideliame žmogiškųjų išteklių „deficitui“, tampa vis sunkiau. Todėl atskirų regionų socialinė ekonominė raida gali sulėtėti.

Svarbu pastebėti, kad Telšių, Marijampolės ir Tauragės apskrityse darbingo amžiaus gyventojų dalis per paskutinius beveik du dešimtmečius netgi padidėjo. Jeigu atkreipsime dėmesį, 1 pav. matyti, kad kaip tik šiose trijose apskrityse 2001 m. vaikų iki 14 metų dalis buvo pati didžiausia Lietuvoje ir per paskutinius beveik du dešimtmečius ši dalis gerokai sumažėjo. Galima teigti, kad didelė dalis asmenų iš 0–14 metų kohortos per 2001–2019 m. laikotarpį perėjo į darbingo amžiaus kohortą, ir tai sąlygojo darbingo amžiaus gyventojų dalies padidėjimą minėtose apskrityse.

5 pav. 15–64 amžiaus gyventojų lyginamojo svorio kaita 2001 m. ir 2019 m. pradžioje (proc.)

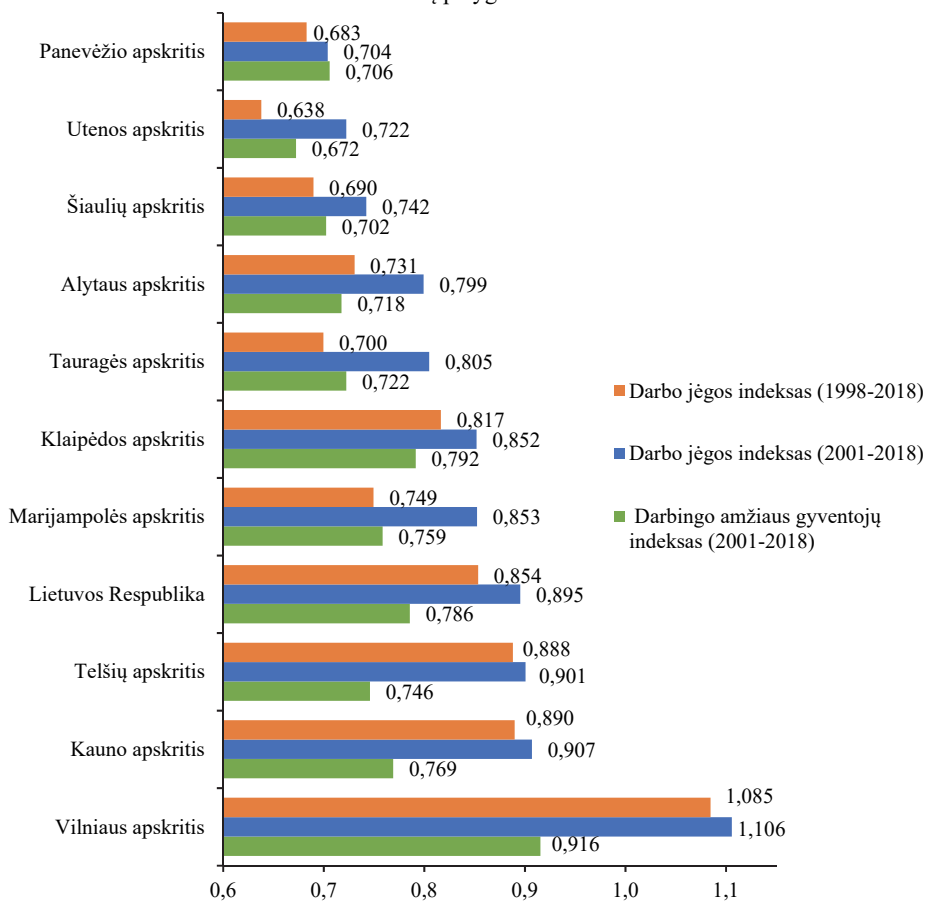

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

Toliau analizėje naudojami darbo jėgos ir darbingo amžiaus gyventojų dinamikos indeksai. Tam tikro rodiklio dinamikos indeksas parodo, kiek kartų pasikeitė atitinkamo rodiklio reikšmė per nagrinėjamą laikotarpį. Žemesnės nei vienetą indeksų reikšmės rodo, kad darbo jėgos ir darbingo gyventojų skaičiaus reikšmės per nagrinėjamą laikotarpį apskrityse mažėjo.

Analizės rezultatai rodo, kad santykinai daugiausia darbo jėgos šalyje per 2001–2018 m. laikotarpį buvo prarandama Utenos, Panevėžio, Šiaulių ir Alytaus apskrityse. Kitose teritorijose darbo jėgos skaičius mažėjo lėčiau. Išimtį sudaro tik Vilniaus apskritis, kur darbo jėgos skaičius per 2001–2018 m. laikotarpį padidėjo (dinamikos indeksas buvo didesnis nei vienetą). Tokiu būdu darbo jėgos koncentracija per ilgesnį laikotarpį padidėjo tik Vilniaus apskrityje, kitose šalies regionuose ji sumažėjo (6 pav.).

6 pav. Darbingo amžiaus (15–64 m.) gyventojų skaičiaus ir darbo jėgos dinamikos indeksų palyginimas⁶

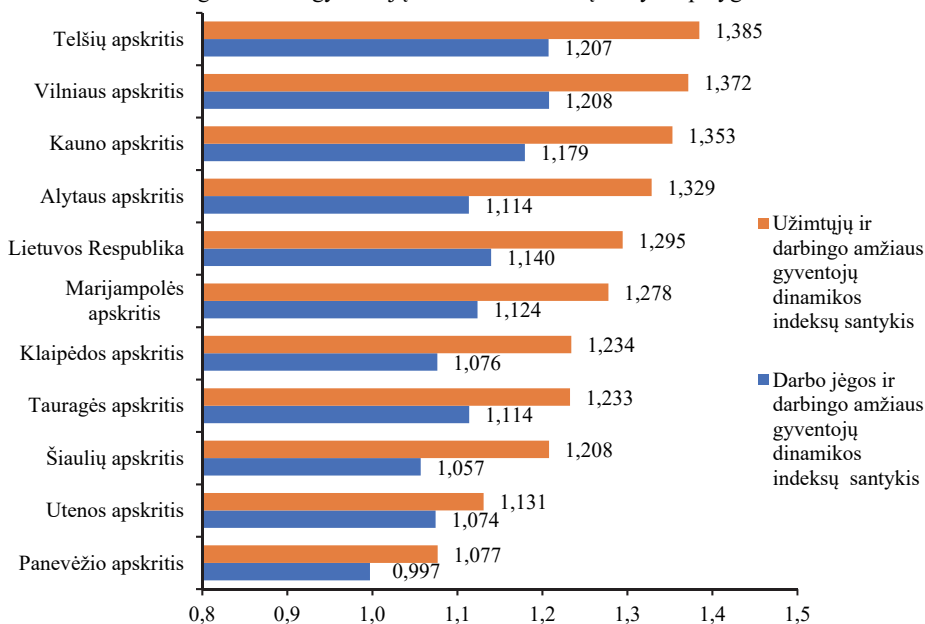
Šaltinis: apskaičiuota autorių, remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis.

⁶ Dinamikos indeksas apskaičiuotas lyginant 2018 ir 2001 m. bei 2018 ir 1998 m. darbo jėgos rodiklius, taip pat 2018 m. ir 2001 m. darbingo amžiaus gyventojų rodiklius.

Tolimesnėje analizėje buvo apskaičiuota keletas papildomų rodiklių. Vienas iš jų išreiškia darbo jėgos ir darbingo amžiaus gyventojų dinamikos indeksų santykį, kitas – užimtųjų ir darbingo amžiaus gyventojų dinamikos indeksų santykį per nagrinėjamą laikotarpį. Darbo jėgos (arba užimtųjų) ir darbingo amžiaus gyventojų indeksų per 2001–2018 m. laikotarpį santykis parodo, kiek kartų darbo jėga (arba užimtųjų skaičius) per minėtą laikotarpį kito sparčiau nei darbingo amžiaus gyventojų skaičius.

Kuo didesnė užimtųjų (arba darbo jėgos) ir darbingo amžiaus gyventojų indeksų santykio reikšmė, tuo palankesnė situacija regionų darbo rinkoje nagrinėjamu laikotarpiu. Vertinant situaciją pagal nagrinėjamų dinamikos rodiklių reikšmes, geriausiai 2001–2018 m. laikotarpiu į darbo rinką buvo įtraukiami Telšių, Vilniaus ir Kauno apskričių darbingo amžiaus gyventojai, kur kas mažesnis įtraukimas – Šiaulių, Utenos ir Panevėžio regionų gyventojų (7 pav.). Kaip matyti, užimtųjų skaičius kito sparčiau nei darbo jėga dėl žymaus užimtumo lygio padidėjimo per ilgesnį laikotarpį. Todėl atitinkamai užimtųjų skaičiaus ir darbingo amžiaus gyventojų dinamikos indeksų santykio reikšmės yra didesnės nei darbo jėgos ir darbingo amžiaus gyventojų indeksų santykio reikšmės. Svarbu pastebėti, kad indeksų metodo taikymas remiasi dinaminio situacijos vertinimu. Taikant jį, buvo išsiaiškinta, kuriose šalies apskrityse stebimi pokyčiai buvo santykinai palankesni, o kuriose situacijos kaita buvo labiau komplikauta.

7 pav. Darbo jėgos ir darbingo amžiaus gyventojų dinamikos indeksų santykio bei užimtųjų ir darbingo amžiaus gyventojų dinamikos indeksų santykio palyginimas⁷

Šaltinis: apskaičiuota autorių, remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis.

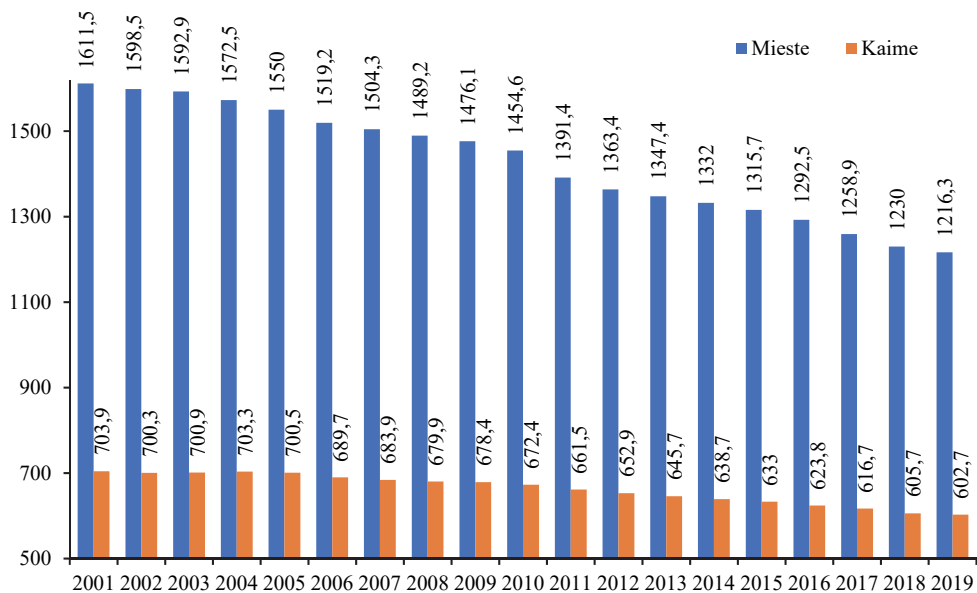
⁷ Dinamikos indeksai apskaičiuoti lyginant 2018 m. ir 2001 m. duomenis.

Darbo išteklių trūkumą ilguoju laikotarpiu (2001–2018 m.) šalies regionuose iš esmės atsvėrė augantis užimtumo lygis. Pritraukti į darbo rinką papildomų darbo išteklių per ilgesnį laikotarpį sugebėjo tik vienintelis Vilniaus apskrities regionas. Spartus darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus mažėjimas verčia gerokai efektyviau išnaudoti šalies regionuose esančius darbo išteklius.

3.5. Darbo išteklius charakterizuojančių rodiklių skirtumai kaime ir mieste

Kaip rodo LSD duomenys, darbingo amžiaus gyventojų skaičius mažėja tiek miestuose, tiek ir kaimuose (8 pav.). Vis tik, per 2001–2018 m. laikotarpį darbingo amžiaus gyventojų skaičius mieste mažėjo sparčiau nei kaime (atitinkamai sumažėjo 24,5 ir 14,3 proc.).

8 pav. Darbingo (15–64 m.) amžiaus gyventojų skaičius kaime ir mieste Lietuvoje pagal amžiaus grupes 2001–2018 m. (tūkst.)

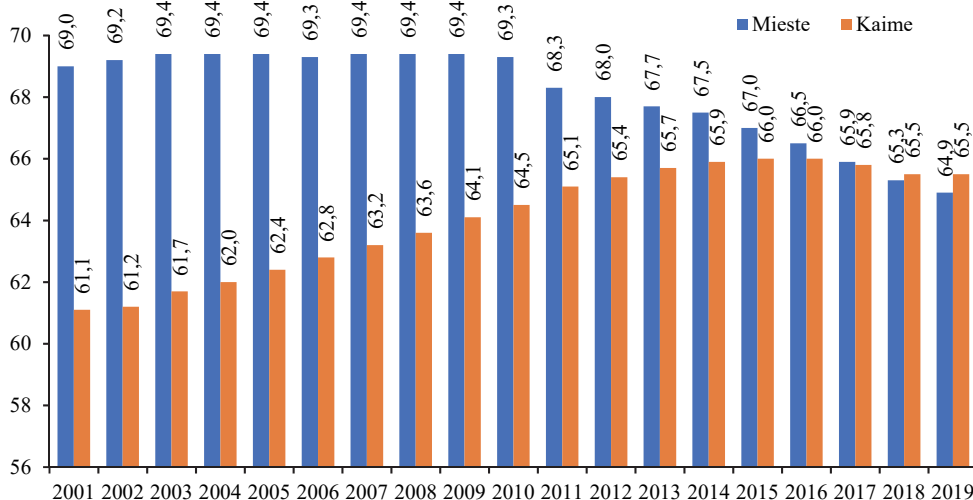
Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

Iš pirmo žvilgsnio gana prieštaringą tendenciją įvertinti nėra paprasta. Darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus pokyčių skirtumus galima paaiškinti gerokai aukštesniu miesto gyventojų mobilumu praeitame dešimtmetyje, kuris išaugo plačiau atsivėrus ES šalių darbo rinkoms. Miesto darbingo amžiaus gyventojų skaičius sparčiau pradėjo mažėti kaip tik Lietuvai įstojus į ES (nuo 2004 m.). O štai darbingo amžiaus gyventojų skaičius kaime pradėjo mažėti kur kas vėliau. Kita vertus, kaimo darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus mažėjimą sulėtino didžiųjų šalies miestų jaunesnių ir vidutinio amžiaus gyventojų migracija į šalia esančius rajonus, kuri vyko šalia didžiausių darbo vietų traukos centų (Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos).

Jeigu analizuosime santykinis rodiklius, matysime, kad per 2001–2018 m. laikotarpį darbingo amžiaus gyventojų lyginamasis svoris mieste gana stipriai sumažėjo, o kaime –

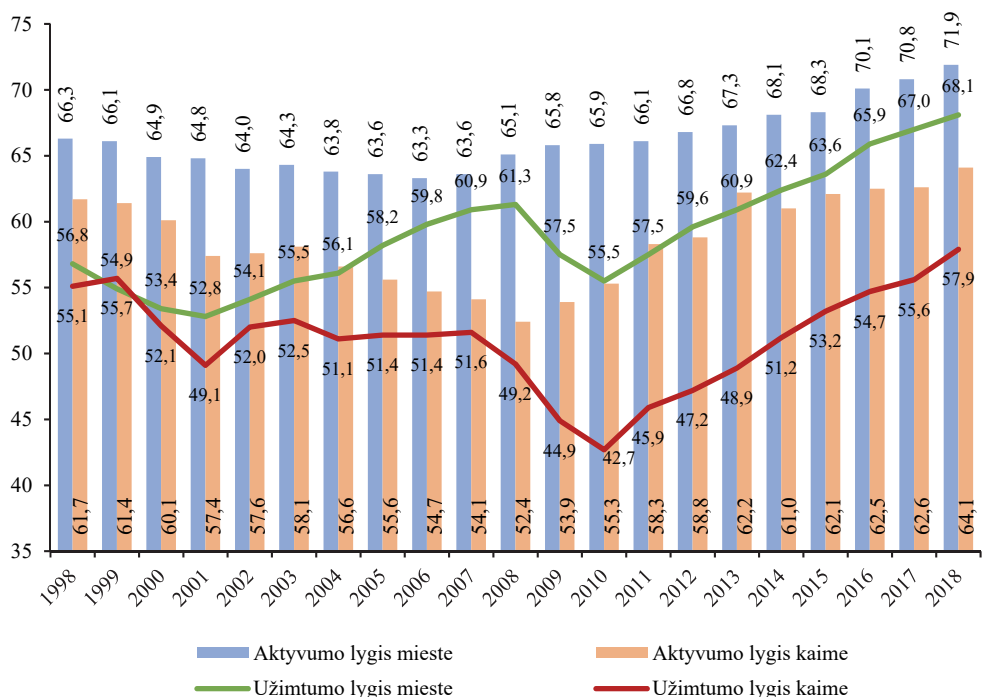
padidėjo (9 pav.). Ši darbingo amžiaus santykinio rodiklio padidėjimą kaime gali lemti tai, kad vaikų amžiaus grupės lyginamasis svoris kaime mažėjo gerokai sparčiau nei augo senų žmonių dalis. Kitaip tariant, kaime didesnė dalis vaikų per 2001–2018 m. laikotarpį perėjo į darbingo amžiaus kohortą. Per minėtą laikotarpį 0–14 metų amžiaus gyventojų dalis bendra- me kaimo gyventojų skaičiuje sumažėjo nuo 21,3 iki 16,4 proc. Tačiau toks teigiamas gyven- tojų struktūros pasiskirstymo poveikis kaimo darbingo amžiaus gyventojų dalies kaitai netu- rėtų būti ilgalaikis, kadangi antroje šio dešimtmečio pusėje vaikų amžiaus grupės dalis stabi- lizavosi, o senyvo amžiaus gyventojų dalis didėjo toliau. Ilguoju laikotarpiu vaikų dalies su- mažėjimas neigiamai veikia gyventojų struktūrą, nes gerokai sumažėja darbingo amžiaus grupę papildančių jaunų žmonių.

9 pav. Darbingo (15–64 m.) amžiaus gyventojų lyginamasis svoris kaime ir mieste Lietuvoje 2001–2018 m. (proc.)

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

Toliau panagrinėkime minėtų rodiklių dinamiką Lietuvos kaimo ir miesto regionuose. Kaip matyti iš 10 pav., sumažėjus darbo vietų skaičiui žemės ūkyje, kaimo gyventojų įsidarbinimo galimybės gerokai sumažėjo lyginant su miesto gyventojais. Labiausiai miesto ir kaimo gyventojų užimtumo kreivės išsiskyrė praeitame dešimtmetyje, kai stipriai padidėjo atotrūkis tarp šių rodiklių reikšmių (ypač 2008–2009 m. ekonominės krizės metu). Užimtumo skirtumai šiek tiek sumažėjo šiame dešimtmetyje, tačiau vis dar išliko itin akivaizdūs, aktyvumo lygio rodiklio atotrūkis – sumažėjo (10 pav.). Aktyvumo lygio augimas ekonominio pakilimo metu užtikrino geresnes darbo išteklių įtraukimo galimybes į šalies darbo rinką. Ypač didelis užimtumo galimybių didinimo proveržis šiame dešimtmetyje galėjo būti stebimas dėl kaimo gyventojų aktyvumo padidėjimo, tačiau efektyviau šias galimybes išnaudoti trukdo nemažos kaimo žmonių dalies kvalifikacijos stoka. Užimtumo lygis mieste 2018 m. buvo apie 10 procentinių punktų aukštesnis nei kaime (mieste siekė 68,1 proc., kaime – 57,9 proc.).

10 pav. Šalies gyventojų aktyvumo ir užimtumo lygio (15–74 m.) dinamika mieste ir kaime (proc.)

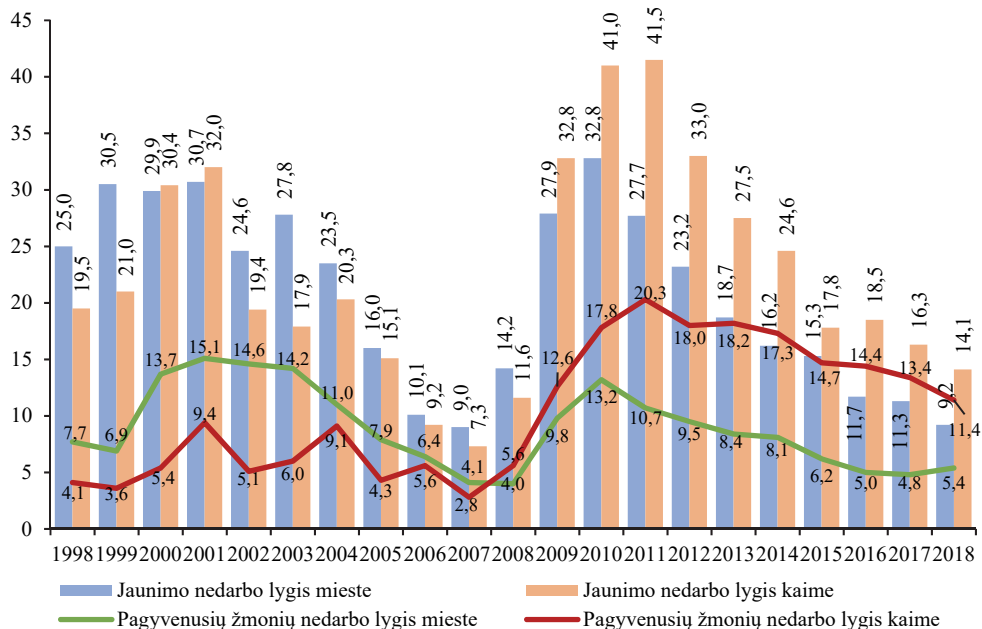
Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

Miesto ir kaimo gyventojų užimtumo didėjimas šiame dešimtmetyje sąlygojo tikslinių gyventojų grupių nedarbo sumažėjimą. Nepaisant to, kad nedarbo lygis mažėjo abiejose amžiaus grupėse, santykiniai skirtumai išliko pakankamai dideli (11 pav.).

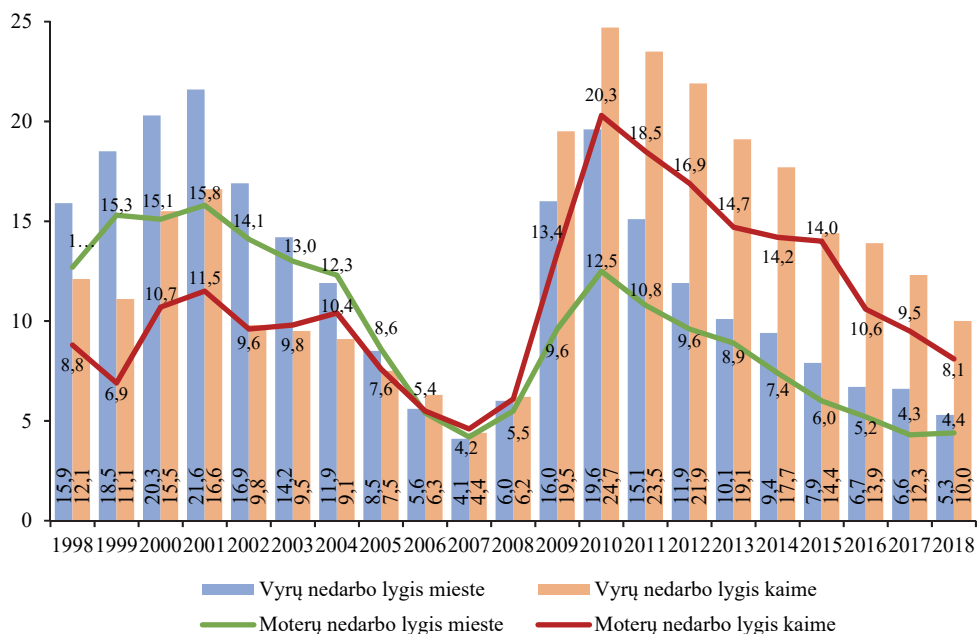
Antai pagyvenusių žmonių nedarbo lygis kaime 2018 m. buvo gerokai aukštesnis nei mieste (net 2,1 karto), nors šių rodiklių atotrūkis per beveik visą šį dešimtmetį gerokai sumažėjo. Jaunimo nedarbo problema kaime šiame dešimtmetyje labiausiai išryškėjo dėl ankstesnės ekonominės krizės poveikio. Nepaisant spartaus jaunimo nedarbo mažėjimo, skirtumas tarp kaimo ir miesto jaunų žmonių nedarbo išliko pakankamai aukštas.

Dėl 2009 m. prasidėjusios ekonominės krizės pagyvenusių žmonių ir jaunimo nedarbas kaime augo gerokai sparčiau nei mieste. Be to, nedarbo augimas kaime užsitęsė ilgesnį laikotarpį nei mieste. 2011 m. pagyvenusių kaimo žmonių nedarbas siekė net penktadalį visos darbo jėgos, o jaunimo – net keturis dešimtadalius ekonomiškai aktyvių šios amžiaus grupės gyventojų. Statistiniai duomenys rodo, kad esant cikliniams svyravimams, ekonominio nuosmukio atveju, vis dar egzistuoja didelė tikslinių kaimo gyventojų grupių nedarbo augimo rizika.

Nagrinėjant miesto ir kaimo gyventojų nedarbo lygio skirtumus pagal lytį šiame dešimtmetyje, svarbu pastebėti, jog nedarbo lygis yra aukštesnis tarp vyrų (2018 m. kaime pastarasis rodiklis sudarė 10 proc., mieste – 5,3 proc.) (12 pav.).

11 pav. Jaunimo (15–24 m.) ir pagyvenusių žmonių (55–64 m.) nedarbo lygio dinamika mieste ir kaime (proc.)

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

12 pav. Vyrų ir moterų nedarbo lygio dinamika mieste ir kaime (proc.)

Šaltinis: Lietuvos statistikos departamentas, 2019.

Santykinai aukštas kaimo vyrų nedarbas netiesiogiai rodo, kad vykstant technologinei pažangai mažesniųjų šalies regionų kaimo gyventojai prarado daug darbo vietų žemės ūkio sektoriuje. Galima pažymėti, jog kaimiškuose šalies regionuose yra silpnai išvystytas paslaugų sektorius. Todėl kaimo žmonių (tiek moterų, tiek vyrų) įsidarbinimo galimybės yra gerokai menkesnės nei miesto.

Išvados

Kaip rodo tyrimai, ateityje demografiniai pokyčiai daugelyje pasaulio šalių vis labiau bus siejami su dviem reiškiniais – gyventojų senėjimo procesais ir gyventojų skaičiaus mažėjimu. Galima teigti, kad demografinis senėjimas yra pasekmė tokių veiksnių, kaip ilgėjanti gyvenimo trukmė, kuri didina vyresnio amžiaus gyventojų skaičių, ir mažėjančio gimstamumo, kuris mažina vaikų skaičių. Taip pat visuomenės senėjimo procesą pagreitina tarptautinė emigracija, kuri lemia darbingo amžiaus žmonių skaičiaus mažėjimą šalyje.

Kaip parodė tyrimas, Lietuvoje iš esmės visi šalies regionai (apskritis) susiduria su gyventojų ir darbo jėgos senėjimo problema. Šis reiškinys pasireiškia vaikų ir jaunimo lyginamojo svorio Lietuvoje mažėjimu (per 2001–2018 m. laikotarpį išskirti rodikliai sumažėjo atitinkamai nuo 19,7 iki 15,1 proc. ir nuo 14,3 iki 10,5 proc.) bei pagyvenusių (55–64 metų amžiaus) ir senyvo amžiaus (65 metų ir vyresnių) gyventojų lyginamojo svorio didėjimu šalies apskrityse (nagrinėjami rodikliai padidėjo atitinkamai nuo 10,6 iki 14,7 proc. ir nuo 13,9 iki 19,8 proc.). Svarbu pažymėti ir tai, kad per paskutinius kelis dešimtmečius gerokai padidėjo gyventojų senėjimą charakterizuojančių rodiklių (ypač senyvo amžiaus žmonių lyginamojo svorio rodiklio) teritorinė diferenciacija, ir tai gali lemti itin didelius ekonominio vystymosi netolygumus ir padidinti įtampą Lietuvos regionų darbo rinkose ateityje.

Vaikų kartos lyginamasis svoris per 2001–2018 m. laikotarpį sparčiausiai mažėjo mažesnėse šalies apskrityse – Telšių, Marijampolės, Tauragės, Alytaus. O štai jaunimo lyginamasis svoris labiausiai mažėjo didžiosiose šalies apskrityse – Vilniaus, Kauno, Klaipėdos. Tikėtina, kad vaikų ir jaunimo lyginamojo svorio kaita ir šio rodiklio teritoriniai skirtumai buvo glaudžiai susiję su mažėjančiu gimstamumu ir itin intensyvia jaunų žmonių emigracija į ES ir kitas užsienio šalis. Prie tokių tendencijų galėjo prisidėti ir tai, kad nemaža dalis mažesniųjų regionų jaunimo galimai deklaruoja naują gyvenamąją vietą didžiosiose šalies apskrityse tik sėkmingai įsitvirtinę didmiesčių darbo rinkoje. Per 2001–2018 m. laikotarpį sparčiausiai pagyvenusių žmonių dalis augo Utenos, Telšių, Alytaus apskrityse, senyvo amžiaus žmonių – Utenos, Panevėžio, Šiaulių apskrityse.

Darbo rinkos plėtos galimybių požiūriu, itin svarbūs darbingo amžiaus gyventojų dalies pokyčiai skirtingose šalies teritorijose. Mažėjant bendram gyventojų skaičiui šalies apskrityse, mažėja ir darbingo amžiaus gyventojų skaičius. LSD duomenimis, per 2001–2018 m. bendras gyventojų skaičius Lietuvoje sumažėjo nuo 3,4 mln. iki 2,8 mln., o darbingo amžiaus gyventojų skaičius – nuo 2,025 iki 1,731 mln. Per minėtą laikotarpį daugumoje šalies apskričių darbingo (15–64 metų) amžiaus gyventojų lyginamasis svoris sumažėjo, tačiau šis sumažėjimas nėra toks ryškus kaip jaunimo ir vaikų kartos atveju. Sparčiausiai darbingo

amžiaus gyventojų skaičius 2001–2018 m. mažėjo Utenos ir Šiaulių bei Panevėžio apskrityse. Svarbu pažymėti ir tai, kad darbingo amžiaus gyventojų skaičius mieste mažėjo sparčiau nei kaime.

Darbo jėgos ir darbingo amžiaus gyventojų dinamikos indeksų analizė parodė, kad santykinai daugiausia darbo jėgos šalyje per 2001–2018 m. laikotarpį buvo prarandama Utenos, Panevėžio, Šiaulių ir Alytaus apskrityse. Kitose teritorijose darbo jėgos skaičius mažėjo lėčiau. Išimtį sudaro tik Vilniaus apskritis, kur darbo jėgos skaičius per 2001–2018 m. laikotarpį padidėjo. Taip pat analizė parodė, kad geriausiai 2001–2018 m. laikotarpiu į darbo rinką buvo įtraukiami Telšių, Vilniaus ir Kauno apskričių darbingo amžiaus gyventojai, kur kas mažesnis įtraukimas – Šiaulių, Utenos ir Panevėžio regionų gyventojų.

Tyrimo duomenys rodo, kad per pastaruosius du dešimtmečius tiek miesto, tiek kaimo gyventojų aktyvumo bei užimtumo lygis Lietuvoje padidėjo (nors pastebimi gana ryškūs svyravimai, susiję su ekonominiais ciklais). Nepaisant darbo jėgos senėjimo tendencijų, galima teigti, kad darbo išteklių trūkumą ilguoju (2001–2018 m.) laikotarpiu šalies regionuose iš esmės atsverė augantis užimtumo lygis. Spartus darbingo amžiaus gyventojų skaičiaus mažėjimas verčia gerokai efektyviau išnaudoti šalies regionuose esančius darbo išteklius. Vis tik, reikia pabrėžti, kad darbo jėgos senėjimas gali tapti itin opia problema, kai šalyje bus pasiektas jau pakankamai aukštas gyventojų dalyvavimo darbo rinkoje lygis.

Literatūra

- Bouman R., Horne R., Milasi S., Prasad N. (2015). Ageing and labour market implications for Lithuania. ILO, 24 p.
- Chawla M., Betcherman G., Banerji A. (2007). From Red to Gray – the "Third Transition" of Aging Populations in Eastern Europe and the Former Soviet Union. The World Bank. 273 p.
- European Commission. (2015). The 2015 Ageing Report. Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States.
- European Network of Heads of PES. (2011). Meeting the Challenge of Europe's Aging Workforce. The Public Employment Service Response. Issues Paper of the European network of HoPES.
- European Parliament. (2013). How can regional and cohesion policies tackle demographic challenges? European Union.
- Eurostat. (2019). Fertility statistics. Prieiga internete: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Fertility_statistics.
- Hoff A. (2008). Population Ageing in Central and Eastern Europe as an Outcome of the Socio-economic Transition to Capitalism // *Socialinis Darbas* 7(2): 14–25.
- Kasnauskienė G., Andriuškaitė M. (2017). Economic implications of ageing Lithuanian population. *Organizations and Markets in Emerging Economies* 8 (1): 44–62.
- Kühn S., Milasi S., Yoon S. (2018). Population ageing and future labour market challenges. *International Labour Organization*.
- Lisenkova K., Mc Quaid R. W., Wright R. E. (2010). Demographic change and labour markets. *Twenty-First Century Society*. 5(3): 243–259.
- Margaras V. (2019). Demographic trends in EU regions. Briefing. European Parliament.

- McCann P. Cities, Regions and Population Decline. In Martinez C., Weyman T., van Dijk J. (2017). Demographic Transition, Labour Markets and Regional Resilience. Springer International Publishing.
- McKinsey Global Institute (MGI). (2016). Urban world: meeting the demographic challenge. 48 p.
- Serban A. (2012). Aging population and effects on labour market. *Procedia Economics and Finance* 1: 356–364.
- Șerban A. C., Aceleanu M. I. (2015). Current Demographic Trends – A New Challenge for the Labour Market *Theoretical and Applied Economics* Volume XXII No. 4(605): 309–320.

THE IMPACT OF DEMOGRAPHIC CHANGES ON THE LABOUR MARKET IN LITHUANIAN COUNTIES

Arūnas POCIUS

Labour Market Research Institute of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: arunas.pocius@dsti.lt

Rasa MIEŽIENĖ

Labour Market Research Institute of LSRC

A. Goštauto st. 9., LT-01108 Vilnius

E-mail: rasa.zabarauskaite@dsti.lt

Laima OKUNEVIČIŪTĖ NEVERAUSKIENĖ

Labour Market Research Institute of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: laima.okuneviciute@dsti.lt

Summary. Demographic change and ageing population is one of the most pressing issues that the society is currently facing in most countries over the world. Demographic change poses challenges for the whole economic system as the workforce ages, income and levels of savings change, and consumer behaviour changes.

This article aims to assess the impact of demographic change on the labour market in different regions of Lithuania. The article focuses on the analysis of demographic structure of the population in the regions (counties), as the age structure of the population accumulates both – the effects of long-term negative net migration and negative natural growth on labour resources. Thus, the indicators of migration and natural population change are not analysed separately in this article.

When analysing the changes in demographic structure, the article focuses on aggregate population indicators in different Lithuanian counties in four age groups. The first group includes the generation of children aged 0–14, and the second – people aged 15–24, who determine the opportunities for the development of labour market in the future. The third group includes the elderly (aged 55–64), who, despite their older age, have a particularly high labour market participation rate. The fourth group is the population aged 65 and over (the older age group), most of whom are of retirement age and are therefore in principle moving from economically active to inactive population group.

The relative weight (percentage) of different age groups, calculated from the total population of the respective territory, is used to assess the population structure change in the territories of the country.

According to research, demographic change in most of the countries of the world will increasingly be linked to two phenomena: ageing society and shrinking populations. We can say that demographic ageing is a consequence of such factors as increasing life expectancy, which increases the ageing population, and declining fertility, which reduces the number of children. Also, the process of ageing is accelerated by international emigration, which leads to a decline in the working-age population in the country.

As the study has shown, in Lithuania, basically all regions (counties) of the country face the problem of ageing population and labour force. This phenomenon manifests itself in the decrease of the relative weight (percentage) of children (aged 0–14) and

young people (aged 15–24) in Lithuania (during the period of 2001–2018 the indicators dropped from 19.7% to 15.1% and from 14.3% to 10.5% respectively) as well as increase of the relative weight (percentage) of the elderly (aged 55–64) and those aged 65 and over (the indicators increased from 10.6% to 14.7% and from 13.9% to 19.8% respectively).

It is also important to note that the territorial differentiation of population ageing indicators (especially the relative weight of the elderly) has increased significantly over the last few decades in Lithuania, which may lead to extreme disparities in economic development and increase tension in the regional labour markets. The relative weight of the children generation decreased most rapidly in the smaller counties of the country – Telšiai, Marijampolė, Tauragė, Alytus. Meanwhile, the relative weight of young people decreased most in the largest counties of the country – Vilnius, Kaunas, Klaipėda. It is likely that the change in the relative weight of children and young people and the territorial disparities in this indicator were closely related to falling birth rates and particularly high levels of emigration of young people to the EU and other countries. The fact that a significant number of young people coming from smaller regions are likely to declare their new place of residence in the bigger counties only after successfully establishing themselves in the metropolitan labour market may have contributed to this trend as well. During the period of 2001–2018, the share of the elderly people increased most rapidly in Utena, Telšiai, Alytus counties, and those aged 65 and over – in Utena, Panevėžys, Šiauliai counties.

Changes in the share of the working age population in different areas of the country are particularly important in terms of labour market development. As the total population in the counties of the country decreases, the working age population also decreases. According to Lithuanian Statistics, in 2001–2018, the total population in Lithuania decreased from 3.4 million to 2.8 million and the working age population from 2.025 to 1.731 million. The relative weight of the working-age population (aged 15–64) has declined in most counties over the period, but this decline is not as pronounced as for the younger generation and children. In 2001–2018, the number of working age population decreased most rapidly in Utena, Šiauliai and Panevėžys counties. It is also important to note that the working-age population in urban regions has been declining faster than in the rural regions. Analysis of the indices of labour force and working-age population dynamics has showed that in the period of 2001–2018, the largest number of labour force in the country was lost in Utena, Panevėžys, Šiauliai and Alytus counties. In other areas, the decline in the workforce was slower. The only exception is Vilnius county, where the labour force increased during the period 2001–2018. The analysis also showed that during the period of 2001–2018, the highest share of working age population was included in the labour market in Telšiai, Vilnius and Kaunas counties, while the lowest share in Šiauliai, Utena and Panevėžys counties.

The analysis carried out in the article shows that the activity and employment rates of both urban and rural populations in Lithuania increased over the past two decades (although significant fluctuations related to economic cycles are noticeable).

Despite the ageing workforce, it can be argued that labour shortages in the regions of the country over the long term (2001–2018) were largely offset by rising employment rates. The rapid decline in the working-age population calls for a much more efficient use of labour resources in the regions of the country. However, it should be noticed that the ageing of the workforce may become a particularly huge problem once the country has reached a sufficiently high level of labour force participation.

Keywords: labour market, regions, population ageing, counties of Lithuania.

DARBAS AR ŠEIMA? IKIMOKYKLINIO AMŽIAUS VAIKŲ AUGINIMO IŠŠŪKIAI

Snieguolė GRIGUŽAUSKAITĖ
LSTC Socialinės gerovės institutas
A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius
El. paštas: snieguole.griguzauskaite@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas ikimokyklinio amžiaus vaikus auginančių šeimų darbo – šeimos įsipareigojimų derinimas ir šeimos–darbo konflikto formavimasis skirtingo urbanizacijos lygio teritorijose. Remiantis centrų–periferijų teorija, išskirtos trijų tipų teritorijos: centrai (didmiesčiai), periferijos (kaimo vietovės) ir periferijų centrai (miestai). Tyrimas atliktas kokybinių duomenų pagrindu, kurie gauti apklausiant visuose minėtuose teritorijų tipuose gyvenančias šeimas interviu būdu, o gauta informacija buvo analizuojama turinio analizės metodu. Tyrimo rezultatai atskleidė, jog gyvenimas skirtingo urbanizacijos lygio teritorijos turi tiesioginės įtakos šeimos–darbo įsipareigojimų derinimui ir šeimos–darbo konflikto formavimuisi. Daugiausiai kliūčių dėl teritorijos urbanizacijos lygio kyla gyvenantiems periferijoje (kaimo vietovėse) bei centruose (didmiesčiuose). Mažiausiai kliūčių nustatyta periferijų centruose (miestuose), kurie, pasak apklaustų šeimų, yra vertinami itin palankiai šeimos–darbo derinimo atžvilgiu.

Raktažodžiai: šeima, darbas, derinimas, konfliktas, centras, periferija.

Įvadas

Šeima ir darbas yra vieni esminių žmogaus gyvenimo komponentų, kurie leidžia jaustis visavertiškai visuomenėje. Kiekvienas asmuo tiek šeimai, tiek darbui turi tam tikrus įsipareigojimus, kurių įgyvendinimui reikalingas kartais daug iššūkių keliantis resursų paskirstymas. Tiek vyrai, tiek moterys aktyviai dalyvauja darbo rinkoje, kuriai būdingas didelis intensyvumas, apibrėžtų darbo valandų nebuvimas, įtampa, siekiant kuo didesnių asmeninio tobulėjimo ir įmonės rezultatų patenkinimo, o šeimyninis gyvenimas, ypač turint mažamečių vaikų, taip pat reikalauja daug laiko, rūpesčio, namų ruošos ir vaikų priežiūros darbų atlikimo, todėl daugelis susiduria su klausimu – kaip suderinti šias, tiek daug atsakomybės ir laiko reikalaujančias, sritis.

Šeimos–darbo įsipareigojimų derinimas tampa nuolatiniu iššūkiu, kadangi abi sritys nėra stabilios laiko atžvilgiu, o tai reiškia įsipareigojimų ir problemų susikirtimą bei persidengimą, kai asmuo, įgyvendinantis darbuotojo ir tėvo vaidmenis, turi spręsti, kaip laiku viską atlikti. Tokie įsipareigojimų susikirtimai ir persidengimai gali kelti įtampą bei stresą ne tik asmeniui, bandančiam viską suderinti, bet ir jo šeimos nariams, todėl tai galima įvardinti kaip šeimos ir darbo vaidmenų konfliktą žmogaus gyvenime. Svarbu tai, jog profesinio gyvenimo ir šeiminių įsipareigojimų derinimo konfliktas formuojasi ir kyla ne tik iš darbo / šeimos pusės, tačiau jį tiesiogiai veikia ir aplinkos veiksniai, pvz., gyvenamosios aplinkos sąlygos. Tokie kriterijai, kaip šeimos nariams svarbių objektų pasiekiamumas, ugdymo ir susisiekimą

infrastruktūra ir pan., kurie atspinti gyvenimo kokybę, gali daryti įtaką ir derinant šeimos bei darbo įsipareigojimus. Šeimos ir darbo derinimo galimybės ir problemos nagrinėtos įvairiais pjūviais, tačiau tyrimų, nagrinėjančių, kaip gyvenamosios teritorijos privalumus ir trūkumus vertina pačios šeimos jų šeimos–darbo įsipareigojimų derinimo kontekste, nėra atlikta. Vertinant teritoriniu aspektu, svarbu atsakyti į kol kas mažai analizuotus klausimus, t. y., ar egzistuoja tiesioginiai regioniniai (didmiesčių, miestų, kaimo vietovių) skirtumai, lemiantys šeimos–darbo įsipareigojimų derinimą; ar Lietuvos didmiesčiuose šeimos–darbo įsipareigojimų derinimo sąlygos lengviausios, o kaimo teritorijose – sudėtingiausios; jeigu yra kliūčių dėl gyvenamosios vietovės specifikos derinant šeimos–darbo įsipareigojimus, tai kokios jos ir kaip šeimos su jomis tvarkosi? Itin svarbu atsakyti į šiuos klausimus, kadangi atsakymai gali padėti (tiek mikro – šeimų – lygmenyje, tiek makro – šeimos ir darbo politikos formavimo – lygmenyje) pasirinkti efektyvesnes priemones ir spręsti problemas.

Šiame straipsnyje siekiama atsakyti į minėtus klausimus, todėl to pagrindu suformuotas straipsnio tikslas – atskleisti ikimokyklinio amžiaus vaikus auginančių skirtingo urbanizacijos lygio teritorijoje gyvenančių šeimų darbo ir šeimos derinimo problemas. Tikslui įgyvendinti išsikelti šie uždaviniai:

1. nustatyti, su kokiomis šeimos–darbo derinimo problemomis susiduria šeimos gyvenančios skirtingo urbanizacijos lygio teritorijoje;
2. išnagrinėti, kokiomis priemonėmis šeimos sprendžia nustatytas problemas.

1. Šeimos ir darbo konflikto teoriniai aspektai

Šeimos ir darbo derinimas – tai optimalus šeimos ir darbo vaidmenų, kurie turi įgyvendinti tam tikrus įsipareigojimus, veiklų paskirstymas laike. Sėkmingu vaidmenims būdingų veiklų atlikimo paskirstymu laike laikomas vaidmeniui būdingų veiklų atlikimas nedubliuojant ir neperdengiant jų konkrečiame laiko momente. Nesėkmingu vaidmenų atlikimu laikomas skirtingų vaidmenų veiklos persidengimas laike šeimos nariui prisiiimant per daug atsakomybių darbe ar namuose (Greenhaus, Beutell, 1985). Remiantis vaidmenų teorija (Kamerman ir kt., 1964), taip kyla konfliktas tarp vaidmenų, t. y., kai šeimos–darbo vaidmenų įsipareigojimai ir lūkesčiai yra nepatenkinami (Grandey, Cropanzano, 1999). Konfliktas gali kilti tiek iš darbo pusės (šeimos dėl darbo konfliktas), tiek iš šeimos pusės (darbo dėl šeimos konfliktas), o galimas ir abipusis konfliktas. Itin didelę įtaką konfliktams kilti ir vystytis daro išoriniai faktoriai, pvz., gyvenamoji aplinka. Aplinka, kur gyvenama, lemia šeimos ir darbo įsipareigojimų derinimui reikalingas sąlygas, pvz., patogi infrastruktūra (susisiekimas), paslaugų pasiekiamumas, darbovietės pasirinkimas ir t. t. Šios sąlygos nėra vienodos, kadangi priklauso nuo urbanizacijos lygio teritorijoje. Gyvenant aukštesnio urbanizacijos lygio teritorijoje, sąlygų kilti konfliktams tarp šeimos–darbo įsipareigojimų įgyvendinimo gali būti mažiau.

Darbo ir šeimos konfliktas yra svarbus, visų pirma, dėl savo neigiamo poveikio asmeniui, ir kenkia tiek jo kaip šeimos nario, tiek kaip darbuotojo vaidmeniui. Remiantis atliktais tyrimais, darbo ir šeimos konfliktas mažina darbuotojo gerovę (Grant–Vallone, Donaldson, 2001), prastina sveikatą (Zhang ir kt., 2012), mažina pasitenkinimą darbu (Adomynienė,

Gustainienė, 2001) ir šeiminiu gyvenimu (Warner, Hausdorf, 2009), todėl itin svarbu ieškoti konfliktų atsiradimo priežasčių ir padėti šeimoms jas šalinti. Šeimos, siekdamos pačios mažinti šeimos–darbo konfliktus bei spręsti jau kilusias problemas, pirmiausia turi įvertinti, kurio vaidmens (kaip darbuotojo ar kaip tėvo) įsipareigojimai yra aukštesnio prioriteto, t. y. kieno naudai (šeimos ar darbo gerovei) veikti toliau, o galbūt ieškoti būdų, kaip viską išspręsti maksimaliai patenkinant abi puses.

2. Tyrimo metodika

Siekiant įgyvendinti tyrimo tikslą, buvo atlikta dokumentų analizė (Lietuvos Respublikos Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas, Lietuvos Respublikos Darbo kodeksas) bei kokybinių duomenų analizė. Kokybiniai duomenys buvo rinkti 2018 m. balandžio–spalio mėnesiais vykdant šeimos–darbo derinimo problemų tyrimą. Tyrimo metu buvo vykdomi pusiau struktūrizuoti interviu su 30 šeimų (kurias sudaro du kartu gyvenantys partneriai; 55 iš jų interviu ėmimo metu – dirbantys asmenys ir 5 – nedirbantys (vaiko priežiūros atostogose)). Interviu metu buvo siekiama nustatyti su kokiomis šeimos–darbo derinimo problemomis susiduria informantai, kokias priemones jie naudoja problemoms spręsti, koks vaidmuo problemų kilmėje ir sprendime yra jų darbdavių bei vykdomos darbo politikos.

Šeimos atrinktos kombinuojant mišrius imties atrankos metodus: kriterinės atrankos, patogiosios atrankos ir „sniego gniūžtės“ atrankos. Kriterinė šeimų atranka vykdyta laikantis tyrimui naudingų kriterijų, t. y. šeimos turi būti gyvenančios Lietuvoje ir turėti bent vieną vaiką iki 7 metų amžiaus. Įtraukti partneriai, gyvenantys tiek santuokoje, tiek kohabitacijoje.

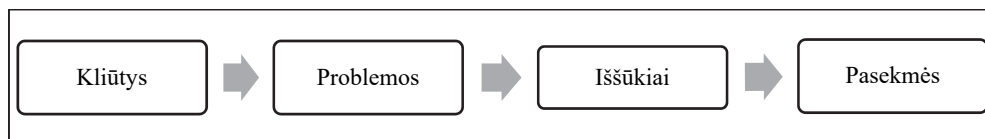
Organizuojant atranką, taip pat buvo remtasi A. Losch iškristalizuota centrų–periferijų teorija (Losch, 1940). Remiantis centrų–periferijų teorija, vietovės pagal tam tikrus kokybinius kriterijus (ekonominius, kultūrinius, socialinius) skaidomos į centrų ir periferijų teritorijas, kur centru įvardijama teritorija, kurioje gyventojų gyvenimo kokybę lemiantys faktoriai yra aukščiausi, o periferija – kur faktoriai žemiausi. J. Galtung tobulindamas teoriją išskyrė, jog egzistuoja ne tik centras ir periferija – tačiau ir daugiau pereinamųjų teritorinių elementų. J. Galtung išskyrė šias tarpines dalis – „centro periferiją“ ir „periferijos centras“ (Galtung, 1971). Remiantis J. Galtung suformuotu centrų – periferijų modeliu, šiame straipsnyje išskirtos trijų tipų teritorijos: centrai, periferijos, periferijų centrai. Siekiant nustatyti problemas visuose urbanizacijos vietovių lygiuose, t. y. atspindinčiuose centrus, periferijas ir periferijų centrus, atliekant tyrimą buvo apklausiami informantai, gyvenantys: 1) centre – kompaktiškai užstatytoje gyvenamojoje vietovėje, kur gyvena daugiau negu 100 tūkstančių gyventojų (2018 m. statistikos duomenimis) ir kuri straipsnyje vadinama didmiesčiu (pvz., Vilnius, Kaunas, Klaipėda, Šiauliai); 2) periferijos centre – kompaktiškai užstatytoje gyvenamojoje vietovėje, turinčioje daugiau kaip 3000 gyventojų, tačiau mažiau kaip 100 tūkstančių ir šiame straipsnyje vadinama miestu (pvz., Utena, Alytus, Marijampolė); 3) periferijoje – gyvenvietėje, mažesnėje už miestą ir turinčioje mažiau kaip 1000 gyventojų, kuri straipsnyje vadinama kaimo vietove (pvz., Šventežeris, Luksnėnai, Karklė). Informantai (jų šeimos) buvo atrenkami atsižvelgiant į tai, kad būtų tolygus imties pasidalinimas didmiesčiuose (centruose), miestuose (periferijos centruose) bei kaimo vietovėse (periferijose).

Interviu metu gauti duomenys buvo analizuojami su MAXQDA programa, naudojant turinio analizės metodą šiais žingsniais: 1) teksto skaitymas pagal temas ir pagrindinių aspektų (frazių, sakinių, žodžių ir kt.) bei kategorijų išskyrimas; 2) kategorijų skaidymas į elementus; 3) prasminių elementų skaidymas į subkategorijas; 4) kategorijų įtraukimas į tiriamojo reiškinių kontekstą.

3. Šeimos–darbo įsipareigojimų derinimo problemos

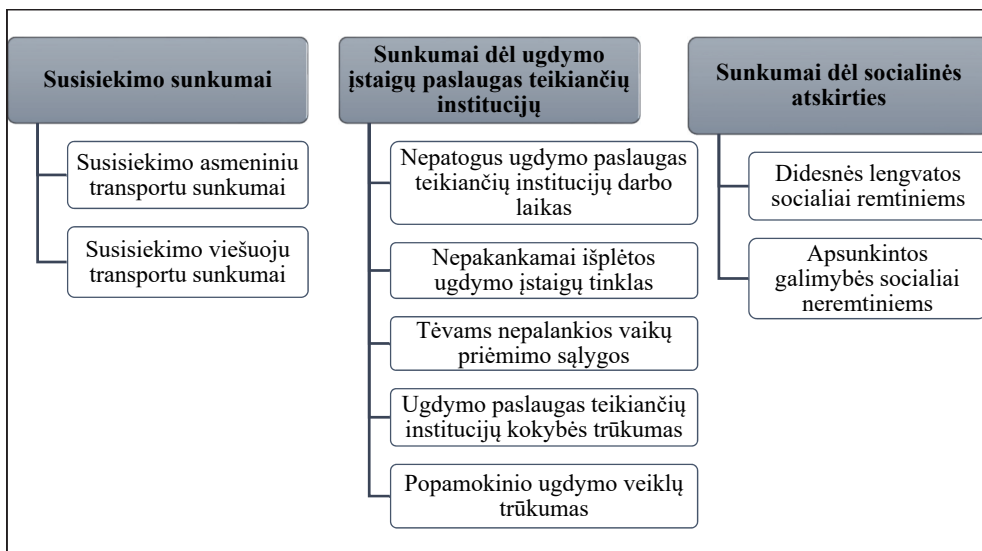
Tyrimo rezultatai atskleidė, jog informantai, kurie yra atsakingi už šeimos–darbo derinimą, iš tiesų susiduria su tam tikromis kliūtimis dėl jų gyvenamosios teritorijos urbanizacijos lygio. Šios kliūtys tampa problemomis, kurių sprendimas dažnu atveju gali būti iššūkiu tėvams, kadangi jų neišsprendus galimas konflikto aštrėjimas šeimos–darbo derinimo kontekste, kuris reiškia neigiamas pasekmes tiek šeimyniniame, tiek darbiniam gyvenime (1 pav.).

1 pav. Šeimos–darbo įgyvendinime atsirandančių kliūčių įtaka (sudaryta autorės)

Tyrimo metu nustatytos kliūtys, keliančios iššūkius siekiant sėkmingai suderinti darbo ir šeimos įsipareigojimus, analizuojamos teritoriniu lygmeniu, t. y. atskleidžiant, kokios kliūtys kyla konkretaus tipo (centro, periferijos, periferijos centro) gyvenamojoje vietovėje. Nustatytos kliūtys pagal priežastį sugrupuotos į kategorijas ir subkategorijas (2 pav.).

2 pav. Šeimos–darbo derinimo kliūčių, atsirandančių dėl gyvenamosios teritorijos savybių, kategorijos ir subkategorijos (sudaryta autorės)

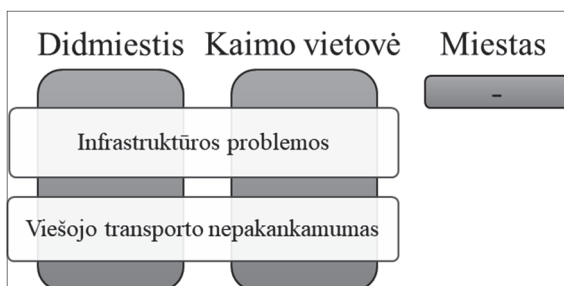

3.1. Susisiekimo sunkumai

Susisiekimas yra itin svarbus bet kuriam asmeniui, kadangi jis užtikrina paslaugų pasiekiamumą / prieinamumą. Susisiekimo galimybės skirtos laisvai judėti tarp darbo vietos ir namų, taip pat užtikrinti darbuotojo ir kitų jo šeimos narių galimybę pasiekti ugdymo, sveikatos, poilsio įstaigas ir kitas reikalingas paslaugų teikimo vietas.

Interviu metu, apklausus tyrimo dalyvius, gyvenančius Lietuvos didmiesčiuose, miestuose ir kaimo vietovėse, buvo nustatyta, kad būtent prastas susisiekimas yra viena iš dažniausių kliūčių, trukdančių informantams sėkmingai derinti šeimos ir darbo įsipareigojimus. Šis trukdis interviu metu buvo įvardintas didmiesčiuose ir kaimo vietovėse gyvenančių informantų, o miestuose gyvenantys informantai, nurodydami šeimos ir darbo įsipareigojimų įgyvendinimą apsunkinančius faktorius, nepaminėjo susisiekimo kaip priežasties (3 pav.).

3 pav. Šeimos–darbo derinimo sunkumai dėl susisiekimo ir jų nustatymas teritoriniu lygmeniu (sudaryta autorės)

Susisiekimas tampa kliūtimi dažnu atveju dėl laiko, kurį reikia skirti kelionėms arba dėl veiklų apribojimo, negalint greitai ir paprastai pasiekti reikiamų objektų. Paprastai susisiekimas galimas asmeniniu arba viešuoju transportu, tad atsižvelgiant į tai, išskirtos dvi pagrindinės grupės: infrastruktūros problemos ir viešojo transporto nepakankamumas.

Infrastruktūros problemos. Galimybė naudotis asmeniniu transportu norint pasiekti reikiamus objektus yra itin svarbi daugeliui gyventojų, tačiau dalis informantų teigė, jog siekdami suderinti darbo ir šeimos įsipareigojimus susiduria su kliūtimis, kurias kelia apsunkintos laisvo judėjimo galimybės. Kliūtys, kurios bus aptartos toliau šiame skyriuje, buvo nurodytos tiek didmiesčiuose, tiek kaimiškose vietovėse gyvenančių informantų.

Didmiesčiuose susisiekimo problemos kyla dėl didelio gyventojų ir tuo pačiu automobilių skaičiaus sąlyginai nedideliame plote bei gana nemažo atstumo tarp objektų. Dėl šių priežasčių, informantai, gyvenantys didmiesčiuose, susiduria su spūstimis, kai turi nuvežti vaiką ar vaikus į ugdymo įstaigas. Siekiant nuvežti vaikus į darželį / mokyklą, vykimo į darbą metu, dažnu atveju pailgėja kelionės maršrutas, atsiranda papildomų spūsčių rizika ir taip padidėja kelionės trukmė, ko rezultatas – vaiko bei pačių informantų vėlavimas, prarastas laikas ir pan. Informantai, siekdami susitvarkyti su šia problema, ieško sprendimo būdų, pvz., perplauoja laiką ir išeina iš namų anksčiau, kooperuojasi su kitais tėvais vežti vaikus į ugdymo įstaigas, keičia darbo grafiką derindami jį prie vaiko grafiko.

Nustatyta atveju, kai siekiant suderinti šeimos–darbo įsipareigojimus vienam iš informantų teko nutraukti darbo santykius (papildomą pajamų šaltinį, savirealizacijos galimybes), kad galėtų užtikrinti vaikų gerovę ir juos laiku nuvežti į / pasiimti iš ugdymo įstaigos neturėdamas problemų su darbdaviu.

A1: „mes fiziškai negalim vaikų vežti kažkur kitur... Negalim vežti, nes tada turi tikrai vienas nedirbt. Nes atstumai dideli, kamščiai yra, ir tada turėtų vienas dirbt taksistu... Bent jau Vilniuj“

Kaimiškose vietovėse, kur ugdymo įstaigų paplitimas gana retas, vaikai vežiojami į mokyklą ir būrelius, esančius gretimuose miestuose, todėl čia gyvenantiems informantams taip pat atsiranda iššūkis laiku nuvežti vaiką į mokyklą bei užtikrinti vaiko saugų grįžimą namo po pamokų, kadangi pamokos baigiasi anksčiau negu standartinė informanto darbo diena. Dažnu atveju, vaiko (vaikų) ugdymo įstaiga ir informanto darbo vieta yra pakankamai toli viena nuo kitos, tad iškyla sunkumų net tik dėl nuvežimo / paėmimo, tačiau ir dėl atsitikimų, nutinkančių darbo metu, pvz., prireikus nuvažiuoti su vaiku pas gydytoją. Minėtu atveju, sugaištas laikas gali būti kelis kartus ilgesnis vien dėl atstumo tarp objektų.

Nors minėtosios teritorijos urbanizacijos intensyvumo požiūriu yra visiškos priešingybės, svarbu paminėti, kad jų gyventojai susiduria su ta pačia – susisiekimo, – t. y. greito objektų pasiekiamumo, problema. Susiduriant su šia problema, galimos tiesioginės (nesutariamai su darbdaviu dėl vėlavimo, papildomas aiškinimasis vadovams, darbų kokybės supaprastėjimas) ir netiesioginės (stresas, nuovargis) pasekmės, kurias gali jausti visi šeimos nariai.

Viešojo transporto nepakankamumas. Viešasis transportas – asmenų pervežimo būdas, kai naudojamos transporto priemonės, galinčios pervežti didelį kiekį žmonių per trumpą laiką ir kurį Lietuvoje dažniausiai sudaro autobusai, mikro-autobusai, troleibusai. Juo dažniausiai naudojasi asmenys, negalintys naudotis asmeniniu transportu, pvz., informantų vaikai, kurie viešuoju transportu gali pasiekti reikiamas paslaugų teikimo įstaigas. Didmiesčiuose, kur viešojo transporto tinklas didžiausias, t. y. gana didelis viešojo transporto priemonių kiekis bei daugiau maršrutų negu miestuose ir kaimo vietovėse, apimančių net ir priemiestines zonas, tyrimo dalyviai įvardino, jog tikrai susiduria su tam tikrais sunkumais. Esminiai didmiesčiams būdingi informantų įvardinti trūkumai – viešojo transporto nekokybiškumas, reikiamų maršrutų trūkumas, ilga kelionių trukmė. Dėl viešojo transporto kokybės trūkumo, t. y. higienos, temperatūrų laikymosi ir pan., taip pat dėl patogių ir reikalingų maršrutų trūkumo ar esamų maršrutų nepraktiškumo, nemaža dalis informantų nenoriai leidžia savo vaikams keliauti šiuo transportu ir ieško kitų būdų, tinkamų mokslo įstaigoms ir kitiems objektams pasiekti. Minėti trūkumai apsunkina šeimos–darbo įsipareigojimų derinimą, kadangi tyrimo dalyviai, vengdami mažamečius vaikus išleisti vykti viešuoju transportu, renkasi kitus būdus, galinčius labiau užtikrinti atžalų gerovę ir saugumą, pvz., veža vaikus patys. Šis pasirinkimas įpareigoja informantus perplanuoti savo laiką ir prisiderinti prie vaikų grafiko, kas dažnu atveju reiškia, jog vienas iš informantų turės vaiką ar vaikus laiku nuvežti į mokyklą ir pasiimti iš jos, nepriklausomai nuo to, kokios yra jo paties darbo valandos. Susiderinti vaiko (vaikų) grafiką ir darbo grafiką yra sudėtinga, kai: informantai dirba pagal standartinį (8–17 val.) darbo

laiką, vaikų ugdymo įstaigos yra nutolusios nuo gyvenamosios ir darbo vietovės tiek, kad reikalingas reikšmingas maršruto prailginimas. Dauguma tyrimo dalyvių, gyvenančių didmiesčiuose, sprendžia tokius iššūkius, kaip: vaikų pristatymas laiku į mokyklą tuo pačiu neveluojant į darbą, vaiko pasiėmimas po pamokų neatsiprašinėjant anksčiau iš darbo arba neverčiant vaiko ilgai laukti. Su šiais iššūkiais informantai tvarkosi gana sunkiai, kadangi dažniausiai tenka rinktis vieną ar kitą pusę, t. y. darbą arba vaikus, o to rezultatas – nuolatinis skubėjimas, įtampa, nemalonios situacijos su darbdaviu, nukentėję šeimos interesai.

Remiantis tuo, ką įvardijo tyrimo dalyviai, kliūčių, susijusių su viešuoju transportu ir traukiančių sklaidžiai derinti šeimos ir darbo įsipareigojimus, nustatyta ir kaimo vietovėse, tačiau čia kliūtys kiek kitokio pobūdžio. Pagrindinės įvardintos kliūtys – sunkiai pasiekiamos ir dažniausiai tik prie aukštesnės kategorijos kelių esančios viešojo transporto sustojimo stotelės, nepatogus viešojo transporto grafikas, maršrutų trūkumas arba jų nebuvimas palankiu spinduliu. Tyrimo dalyviams, susiduriantiems su šiomis kliūtimis, panašiai kaip ir informantams didmiesčiuose, tenka patiems ieškoti išeičių.

A2: „mes gyvenam ne mieste, o mūsų vaikai mokosi mieste, tai mūsų garbinga valdžia rajono suorganizavus buvo, kad apskritai buvo gal 4 autobusai, o dabar beliko du. Nubraukė dar autobusų, ta prasme, susisiekti su miestu galimybė, tai yra apgailėtina. Vaikai ryte į mokyklą nenuvažiuos, jei tėvai nenuveš, tai nuvažiuos nebent į antrą pamoką, nes nėra, kas nuvežtų“

A3: „čia nėra autobusiuko ir pas mus mokykla neturi autobusiuko, plius, čia nevažiuoja joks autobusas, kuris nuvežtų vaiką laiku į mokyklą. Važinėja tarpmiestinis, bet jo grafikas toks... Grafikas toks, kad jis nenuvažiuos...“

Gyvenant kaimo vietovėse, tėvų darbovietės neretai yra stipriai nutolę nuo namų, taip pat gali būti nutolę ir nuo reikalingų ugdymo įstaigų, todėl sprendimo būdas patiems vežioti vaikus į mokyklą sukelia sunkumų, kurie gali lemti tas pačias problemas, kurios kyla ir didmiesčiuose gyvenantiems informantams derinant šeimos ir darbo įsipareigojimus – nuolatinis skubėjimas, įtampa, nemalonios situacijos su darbdaviu, nukentėję šeimos interesai.

3.2. Sunkumai dėl ugdymo paslaugas teikiančių įstaigų

Dirbantiems ir vaikus turintiems asmenims itin svarbus objektas – tiek formalias, tiek neformalias ugdymo paslaugas teikiančios įstaigos. Interviu metu, informantai, įvardindami kliūtis įgyvendinant šeimos–darbo įsipareigojimus, kaip vieną iš esminių faktorių nurodė ugdymo įstaigas, tačiau išskyrė netgi keletą skirtingų kliūčių grupių. Informantai nurodė, jog susiduria su šiais sunkumais: nepalankios vaikų priėmimo sąlygos, kokybės trūkumas, neformalaus ugdymo veiklų trūkumas, nepatogus ugdymo paslaugas teikiančių institucijų darbo laikas, nepakankamas ugdymo įstaigų tinklas arba jo išdėstymas.

Nepatogus ugdymo paslaugas teikiančių institucijų darbo laikas. Ugdymo paslaugas teikiančių institucijų darbo laikas yra gana įvairus ir vidutiniškai trunka darbo dienomis nuo 7 val. ryto iki 18 val. vakaro. Visgi, darbo laikas yra nustatomas individualiai kiekvienos įstaigos vadovybės, todėl gali skirtis. Tyrimo metu nustatyta, jog tiek didmiesčiuose, tiek kaimo vietovėse gyvenantys tyrimo dalyviai susiduria su šeimos–darbo įsipareigojimų derinimo sunkumais, kylančiais dėl minėtų institucijų darbo laiko. Kaip jau minėta, laiko

matmuo šiandieniniame gyvenime tapo ypač svarbus, o darbo ir šeimos įsipareigojimų įgyvendinimas tiesiogiai priklauso nuo laiko valdymo. Informantai susiduria su laiko paskirstymo iššūkiais tokiais atvejais, kai pvz., jų darbo laikas ir vaikų ugdymo įstaigų darbo laikas persidengia. Pasak informantų, net ir įstaigoms dirbant nuo 7 iki 18 val., jiems dažnai sunku prisiderinti prie tokio grafiko, ypač kai darbo vietas ir ugdymo įstaigas skiria didesnis atstumas. Informantui, gyvenančiam didmiestyje, baigus darbą 17 val. (eismo spūsčių metu), kelionė nuo darbo iki vaikų ugdymo įstaigos gali būti net keliskart ilgesnė negu įprastai. Nors kaimo vietovėse nėra tokių spūsčių kaip didmiesčiuose, tačiau dėl retesnio objektų išsidėstymo padidėja atstumas, kuriam įveikti reikalingas ilgesnis laikotarpis, todėl informantai kartais sunkiai spėja atvykti laiku iki ugdymo įstaigos darbo laiko pabaigos. Dar didesnė problema tiems, kurie dirba nestandartiniu grafiku, pvz., baigia darbą vėlai vakare arba dirba pamainomis. Remiantis tyrimo dalyvių suteikta informacija, neretas atvejis, kai ugdymo įstaiga numato savo darbo laiką trumpesnį negu standartinė darbo diena ir informantams vaiką reikia pasiimti valanda ar dviem anksčiau negu baigiasi jų pačių darbo laikas.

4 pav. Šeimos–darbo derinimo sunkumai dėl ugdymo paslaugas teikiančių įstaigų ir jų nustatymas teritoriniu lygmeniu (sudaryta autorės)

Minėtais atvejais tėvams reikia ieškoti kitų būdų, kaip suderinti darbą ir šeiminių gyvenimą, t. y. susiduriama su iššūkiu ne tik kas ir kaip paims vaiką, tačiau ir su kuo ir kur jis bus iki tėvų darbo dienos pabaigos.

A4: „o vakare irgi analogiškai – darželis dirba iki 6, tai aš turiu griežtai vėliausiai be 15 šešios pakilt nuo darbo stalo. Jeigu kažkiek ten darbų kažkokių nusikelia, sakykim, nesutalpinu į tą vieną dieną ir man reikia tą dieną juos pasibaigt, tai tiesiog pasiimu *laptopą* ir pasibaigiu tuos darbus.“

Nepakankamai išplėtotas ugdymo įstaigų tinklas. Nepakankamas ugdymo įstaigų tinklas informantų įvardijamas kaip dalis kompleksinės problemos, kuri susiformuoja priklausomai

nuo esamos susisiekimo infrastruktūros. Informantai, gyvenantys didmiesčiuose, mano, jog ugdymo įstaigų trūkumas yra viena iš eismo spūsčių susidarymo priežasčių. Tyrimo dalyviai įvardija, jog jų vaikams negavus vietos artimiausioje (sulisiekimo atžvilgiu) ikimokyklinio ugdymo įstaigoje, o dažnu atveju, gavus vietą geografiškai gana nemažai nutolusioje arba sunkiau pasiekiamoje vietoje, stipriai pailgėja informanto maršrutas namai–darbas, kadangi reikia įtraukti papildomus, ne optimaliame maršrute esančius, sustojimo taškus. Su situacija, kurią nurodė tyrimo dalyviai, susiduria nemažai kitų gyventojų iš didmiesčių, kadangi sparčiai augant gyventojų skaičiui ir plečiantis didmiesčiams jaučiamas ikimokyklinio (ir mokyklinio) ugdymo įstaigų trūkumas. Tyrimo dalyviai taip pat nurodė, jog kaimo vietovėse irgi susiduriama su sunkumais dėl esamo ikimokyklinio ugdymo įstaigų tinklo, kuris yra sąlyginai gana retas, t. y. vaikai savarankiškai negali pasiekti ugdymo įstaigų, kurios paprastai nutolusios nuo gyvenamosios vietos daugiau negu kelis kilometrus.

Didmiesčiuose minėta problema sprendžiama itin pasyviai, o toliau plečiantis gyvenamiesiems didmiesčių mikrorajonams, nėra užtikrinama lygiagreti ugdymo įstaigų plėtra. Kaimo vietovėse, dėl ilgus metus regionuose mažėjančio gyventojų skaičiaus didelė dalis ugdymo įstaigų buvo uždarytos, o vis dar veikiančių bei paslaugas teikiančių įstaigų yra tik didesniuose miesteliuose. Viena vertus, žvelgiant per ekonominę valstybės biudžeto paskirstymo prizmę, tankesnis įstaigų tinklas reikštų daug didesnes išlaidas pastatų, infrastruktūros bei darbuotojų išlaikymui, o pačios įstaigos būtų pustuštės. Žvelgiant per tėvų šeimos–darbo įsipareigojimų derinimo prizmę, retas įstaigų tinklas kuria didesnius iššūkius darbuotojams, kuriems reikia tuo pat metu pasirūpinti vaikais bei jų mobilumu.

A5: „nėra. Nėra darželio. Pas mus mokyklėlė. Mokykla. Ir tai direktoriaus nuopelnas, kad nuo 3 metų vaikai priimami, iki 12 valandos jie ten gali būt. Tokia grupė yra, tai va. Mes tik tokią galimybę turim.“

Tiek didmiesčiuose, tiek kaimo vietovėse gyvenančių informantų teigimu, nepakankamai išplėtotas valstybinių lopšelių–darželių tinklas, kur priimtų vaikus, jaunesnius kaip dviejų metų amžiaus. Dėl šių įstaigų motinos galėtų anksčiau grįžti į darbo rinką, tačiau tam nėra sudaryta pakankamai sąlygų. Norint grįžti į darbo rinką anksčiau negu vaikui sueina dveji metai, dažnu atveju tenka ieškoti kitų priemonių, pvz., samdyti auklę arba prašyti šeimos narių pagalbos, kadangi rasti vietą ikimokyklinio ugdymo įstaigoje itin sudėtinga. Pasirinkti visgi grįžti į darbą, o kūdikį patikėti auklei, reiškia papildomas nemažas finansines išlaidas, kurios, tikėtina, sudarys didelę dalį (arba visą) gaunamo atlyginimo. Įvertinusios tai, tyrimo dalyvės renkasi likti pačios su vaiku namuose, kol šis gaus vietą darželyje (greičiausiai tai bus, kai jam sueis 2 metai), taip paaukodamos savirealizacijos galimybes. Ankstesnis grįžimas į darbą, kaip nurodė tyrimo dalyvės, yra itin svarbus momentas siekiant neprarasti darbo įgūdžių, kurie reikalingi greičiau įsilieti į darbo rinką ir neprarasti kvalifikacijos.

Tyrimo metu gauta informacija atskleidžia, kad nors Lietuvoje motinoms suteikiama galimybė būti nebe ilgiausiose motinystės atostogose visoje Europoje bei tuo pat metu dirbti, tačiau dažnai ta galimybė itin sunku pasinaudoti. Motinoms, norinčioms grįžti į darbo rinką anksčiau negu vaikui sukaks dveji metai, tenka spręsti šią situaciją, o tai gali padaryti tik

šeimos, turinčios didesnes (pakankamas) pajamas samdyti auklei arba turinčios giminaičių ar kitų artimųjų, galinčių padėti.

A6: „reikalingi, aš manau, nes dabar tos padarytos grupės daugiausia tik nuo 2 metų. Tai tėvams yra sunku.“

A7: „ne, nesukurta grupės ir jie mano, kad jų nereikia. Ir nekuria grupės tokios, nuo 2 metų. Nežinau, ten įstatymai leidžia ar liepia... Nesigilinam mes į tai.“

Tėvams nepalankios vaikų priėmimo į ikimokyklinio ugdymo įstaigas sąlygos. Vaikų priėmimo į ikimokyklinio ugdymo įstaigą kriterijus numato kiekviena savivaldybė ir kiekviena įstaiga individualiai, tačiau daugelyje Lietuvos ikimokyklinio ugdymo įstaigų yra nustatytas bendras ir vienas iš pagrindinių priėmimo kriterijų – tėvų ir vaiko deklaruota gyvenamoji vieta. Sudarant priėmimo į ikimokyklinio ugdymo įstaigą eilę, prioritetas suteikiamas tiems vaikams, kurių bent vieno iš tėvų deklaruota gyvenamoji vieta yra toje pat seniūnijoje, kur yra ir pati ugdymo įstaiga.

A8: „Aš skaitau, kad nesąmonė, nes nueini, užsirašai į kurį tu nori darželį... Ten pasirenki tą vietą – kur tau geriau, kur tau arčiau... O dabar čia kažkas pasakys – tu gavai tą, tu negavai – tai čia irgi.“

Tyrimo dalyvių teigimu, gyvenant didmiestyje, tačiau neturint nuosavo būsto, gyvenamosios vietos deklaravimas tampa iššūkiu. Neturintys nuosavo būsto informantai naudojami nuomos paslaugomis, o tokiais atvejais daug sudėtingiau deklaruoti gyvenamąją vietą, kadangi būstų savininkai saugodami savo interesus bei, kai kuriais atvejais, siekdami pasipelnyti nesutinka su nuomininkų prisideklaravimu. Tokia situacija susiklostė dėl Lietuvos Respublikos Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatyme numatytos tvarkos, pasak kurios, nė vienas vaikas (nepilnametis) negali būti paliktas be gyvenamojo būsto (Lietuvos Respublikos vaiko..., 2019). Būstų savininkai tą žinodami, supranta, jog susidūrę su nemokia šeima arba tiesiog norėdami iškeldinti nuomininkus, negalėtų to lengvai padaryti po jų priregistravimo savo būste ir nenori rizikuoti. Būstų savininkai siekdami neturėti problemų dažnai visiškai nenuomoja būsto šeimoms su mažamečiais vaikais arba nuomoja neoficialiai, neleisdami prisiregistruoti tame būste. Tokiais atvejais, kaip teigia informantai, jų vaikai turi itin mažą tikimybę gauti vietą norimoje ikimokyklinio ugdymo įstaigoje ir dažniausiai gauta vieta būna toli nuo realios gyvenamosios. Susiklosčiusi situacija verčia šeimas ir mąstyti, ir elgtis ne visai pagal įstatymus ar taisykles, pvz., skatina šešėlinį „gyvenamosios vietos nuomos“ verslą.

A10: „kadangi nuomojamės, tai net nesam čia prisiregistruvę. Tai dėl to darželio, tikriausiai, nėra galimybės.“

Su panašia situacija susiduria ir šeimos, gyvenančios priemiesčiuose, tačiau vaikus norinčios leisti į ugdymo įstaigas, esančias šalia jų darbo, mieste. Pasak informanto, vienam iš tėvų tenka prisiregistruoti svetimame būste vien tam, kad vaikas gautų vietą norimoje ugdymo įstaigoje, tačiau už tokią galimybę mokant tam tikrą mėnesinę sumą. Tyrimo metu nustatyta minėtų atvejų ir tarp didmiesčiuose gyvenančių šeimų, kurios deklaruoja gyvenamąją vietą kitame būste vien dėl galimybės gauti vietą ugdymo įstaigoje, esančioje greta jų darbovietės, kadangi taip daug patogiau informantams.

A9: „tai jeigu žmonės gyvena rajone ir važiuoja į miestą dirbti, jie negali prie savo darbovietės susirasti darželio, nes tu neturi pirmenybės. Lygiai tas pats ir su mokykla. Lygiai tas pats... Tai va čia irgi yra... Nebėra lygių teisių – jei tu gyveni rajone, tu neturi lygių teisių.“

A11: „Yra tokia situacija – jeigu žmogus gyvena mieste, jam yra lengviau. Žmogus, kuris gyvena rajone, jis neturi... Jis apskritai yra priklausomas... nežinau... nuo įvairių aplinkybių – nuo autobuso, nuo darželio, kurį gaus arba negaus, nes mieste negauna... kaip, rajono gyventojas mieste negali eiti į darželį, nebent jame yra laisvų vietų ir ne tame, kuriame tau būtų patogų prie darbo, o tiesiog tame, kuriam yra vietų.“

A12: „darželyje kaimuose vietų nėra“... „darželyje, kurį mes lankėme, vietų nėra ir jeigu, sakykim, ateina jaunas žmogus į kaimą gyvent, tai... tiesiog neturi vietos. Mes, kadangi lankėm iš anksčiau, tai mums su ta vieta nebuvo problemų. Vat... O šiaip... arba kaimuose, arba nėra darželių, arba yra koks vienas darželis, viena grupė ir nėra vietų.“

Šeimos–darbo derinimo atžvilgiu, su sunkumais susiduria ir tyrimo dalyviai iš didmiesčių, kurių vaikai dėl tam tikrų priėmimo kriterijų (pvz., gimimo data), paskiriami į skirtingas ikimokyklinio ugdymo įstaigas. Kai tos pačios šeimos vaikams paskiriamos vietos skirtingose ugdymo įstaigose, tuomet kelis vaikus pristatyti ir pasiimti iš skirtingų objektų tampa dar didesniu iššūkiu. Kai kurie informantai minėtu atveju vieną iš vaikų veda į privatų darželį, kuris yra arčiau jų gyvenamosios vietos arba darbovietės, o kitą leidžia į jiems patogesnėje vietoje esantį valstybinį darželį. Žinoma, informantai pabrėžia, kad taip sumoka nemažą savo pajamų dalį dėl šeimos–darbo suderinimo.

Tyrimo dalyviai, gyvenantys miestuose, nurodė, jog nesusiduria su problemomis dėl priėmimo kriterijų, pvz., gyvenamosios vietos deklaravimo, kadangi miestuose esančiose ugdymo įstaigose, priešingai negu didmiesčiuose ar kaimo vietovėse, nėra vietų stygiaus.

Ugdymo paslaugas teikiančių institucijų kokybės trūkumas. Prasta ugdymo paslaugų kokybė įvardinta kaip trūkumas visose tirtuose vietovių tipuose: didmiesčiuose, miestuose bei kaimo vietovėse. Tyrimo dalyviai teigia, kad dėl prastesnės negu jie norėtų ugdymo įstaigų kokybės, nesijaučia ramūs dėl vaikų gerovės. Informantai pažymi šiuos kokybės trūkumus: grupės auklėtojos neskiria pakankamai dėmesio vaikams, vykdo itin mažai edukacinių veiklų, ugdymo įstaigų inventorių stipriai apleistas. Pasak kaimo vietovėse gyvenančių informantų, kokybė prastesnė dėl skiriamo mažesnio finansavimo, ko rezultatas – darželyje ar mokykloje trūksta elementarių vaiko ugdymui ir priežiūrai reikalingų priemonių, taip pat dėl mažesnio pedagogų apmokėjimo prastesnė ir vaikų priežiūra. Tyrimo metu taip pat paaiškėjo, jog dėl kaimo vietovėse esančio mažesnio vaikų skaičiaus sudaromos grupės ne pagal vaikų amžių, todėl vienoje grupėje gali būti tiek 2 metų, tiek 5 metų vaikai, o atskirų užsiėmimų pagal amžiaus grupę įstaigų darbuotojai dažnu atveju nevykdo.

Pasak informantų, dar viena priežastis dėl prastos ikimokyklinių ugdymo įstaigų kokybės – didelis mokinių skaičius grupėse ir atitinkamai per mažas auklėtojų skaičius. Kuomet grupėje nustatyto ir realaus vaikų skaičiaus santykis neatitinka numatytų normų, pvz., vaikų yra dvigubai daugiau negu numatyta grupėje pagal paskirtą auklėtojų skaičių, tuomet akivaizdu, jog negali būti užtikrinamos tinkamos vaiko ugdymo ir priežiūros sąlygos. Itin didelis vaikų skaičius grupėse dėl per mažo ugdymo paslaugų teikimo įstaigų kiekio yra didmiesčiuose.

Tyrimo dalyvių teigimu, nekokybiškų ugdymo paslaugų teikimas dėl pedagogų arba darbuotojų nekompetencijos yra dar viena opi problema, ypač kaimo vietovėse. Dėl menkai

kontroliuojamų darbuotojų kvalifikacijos bei darbuotojų trūkumo, ikimokyklinio ugdymo įstaigose gali įsidarbinti ir žemesnės kvalifikacijos asmuo arba visiškai ne kvalifikuotas.

A13: „...Irgi yra darželiuose problemos tai, kad yra senoviškas mąstymas, kad vaikai privalo... Jeigu yra poilsio laikas, tarkim, tai vaikai turi išgulėti 2,5 valandos – vaikai 3–4 metų... Ir vien dėl to, kad mes nenorim savo vaiko traumuot, nes jisai... nėra linkęs, 4 metų vyras 2,5 valandos miegot arba pamiegojęs pusę valandos dvi valandas gulėti... Tai vien siekiant išvengti konfliktų su auklėtojom ir vaiko traumavimo, mes jį leidžiam pusei dienos, nes... kad pabūtų visose tose užduotėlėse, užsiėmimuose... Tai tada ryte vyras nuveža, o per pietus man pasiimt.“

Pasak informantų, nusivylus ugdymo kokybe, tačiau siekiant užtikrinti vaiko gerovę, jiems tenka rinktis kitus variantus. Siekdami susitvarkyti su iškilusiomis kliūtėmis, informantai ieško būdų, tokių kaip: vaiko vedimas į kitą ugdymo įstaigą, auklės samdymas ar pagalbos prašymas pas giminaičius, tačiau nesant galimybių pasirinkti šiuos variantus, informantai imasi tokių priemonių, kaip: pasirinkimas visai neleisti vaiko į darželį, pasiliekanč jį namuose, o vienam iš tėvų iškeičiant darbą į vaiko priežiūrą. Dėl tokio sprendimo nukenčia darbiniai įsipareigojimai, kadangi tenka ne tik būti su vaiku namuose, tačiau ir siekiant, kad vaikas neprarastų žinių ar socialinių įgūdžių, organizuoti vaikams papildomas veiklas. Informantai vykdo ugdymui skirtas veiklas patys arba ieško papildomų apmokamų užsiėmimų, kur vaikas galėtų lavinti savo įgūdžius. To rezultatas – beveik visai užima vieno iš tėvų dienotvarkę, todėl tai suderinti su darbo įsipareigojimais tampa ypač sunku.

Neformalaus popamokinio ugdymo veiklų trūkumas. Neformalus popamokinis ugdymas apima veiklas, kurios vykdomos pasibaigus formalaus ugdymo pamokoms ir skirtos lavinti vaiko įgūdžius bei reikalingos vaiko užimtumui užtikrinti, kol tėvams baigsis darbo valandos. Tiek miestuose, tiek kaimo vietovėse gyvenantys tyrimo dalyviai pabrėžė prastai išplėtotų kokybiškų valstybinių neformalių popamokinių ugdymo paslaugų tinklo trūkumą. Pasak informantų, jaučiamas trūkumas kokybiškų ir prieinamų valstybinių ugdymo vaikams paslaugų, kur vaikai galėtų turėti naudingas veiklas, užimančias juos po darželio arba po pamokų. Pasak tyrimo dalyvių, šis poreikis atsiranda dėl vaikų pamokų ir informantų darbo grafikų nesuderinamumo, t. y., kai vaikai baigia pamokas anksčiau negu tėvai darbą, bei dėl galimybės lengviau derinti darbo ir šeimos įsipareigojimus, t. y. galimybės informantams skirti laiko sau, pailsėti, susitvarkyti asmeninius reikalus.

Šeimos ir darbo derinimo atveju, nesant popamokinių veiklų, ypač kai šeimos būstas yra kaimo vietovėje, o vaikas eina į mokyklą mieste, informantams reikia galvoti, kaip užimti vaikus nuo to momento, kai baigiasi jų pamokos, iki tol, kai tėvai baigs darbą. Keletas galimų sprendimo būdų, kuriuos naudoja tyrimo dalyviai – organizuoti vaikų grįžimą namo patiems (savarankiškai arba susitarus su kitais tėvais / kaimynais) ir numatyti vaikų veiklas vieniems namuose; leisti vaikui laukti informantų darbo pabaigos mokykloje; išeiti iš darbo tokiu laiku, kai baigiasi vaikų pamokos ir juos pasiėmus vykdyti veiklas namuose kartu; atsivežti vaiką į darbovietę ir joje kontroliuoti vaikų veiklas. Pastarieji sprendimo būdai informantams neatrodo patys veiksmingiausi, kadangi baigti darbą anksčiau išsiprašant vadovo juos verčia jaustis skolingai bei kaltais prieš darbdavius, taigi popamokinės veiklos trūkumas stipriai apunkina informantų kasdienybę.

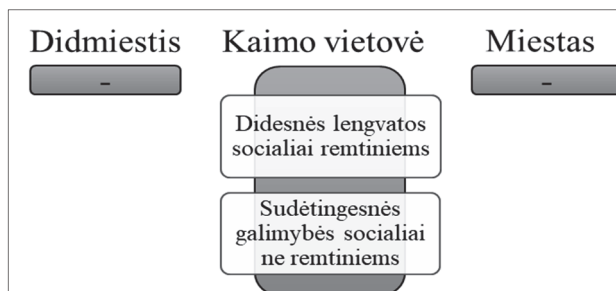
A14: „Bet mes negalim vaikų leist į ją, nes mes dirbame mieste. Jie turėtų grįžti vieni, sėdėti namuose vieni. Tai irgi... Jie turi draugus mieste, eina į būrelius mieste, mes juos nuvežam ir parvežam, palaukiame darbe...“

Didesnis kokybiškas vaikų popamokinis užimtumas motyvuoja tėvus efektyviau dirbti, kadangi šie jaučia mažiau įtampos ir streso (Adomynienė, Gustainienė, 2011). Priešingu atveju, nesant tokios galimybės, tėvai jaučiasi turintys mažai laiko sau, nes visą laiką turi skirti šeimos–darbo derinimui ir kylantiems iššūkiams spręsti, o stresas ir neigiamos emocijos vargina tėvus, kol galų gale elementarias problemas išspręsti tampa vis sunkiau dėl nuovargio.

3.3. Sunkumai dėl socialinės atskirties

Terminas „socialinė atskirtis“ dažniausiai vartojamas siekiant atskleisti problemas, su kuriomis susiduria socialiai atskirtų ar remtinų žmonių grupės, tačiau šio tyrimo metu, šeimos–darbo įsipareigojimų derinimo kontekste, buvo atskleista, jog kartais socialinę atskirtį dėl socialiai remtinų šeimų jaučia socialiai neatskirtos šeimos, kur tėvai turi darbus bei nepageidauja paramos nei iš valstybės, nei iš visuomenės. Interviu metu, kaimo vietovėse gyvenančių tyrimo dalyvių pateikta informacija buvo orientuota ne prieš pačias socialiai remtinas šeimas ar vaikus, o siekiant atskleisti dar vieną šeimos–darbo įsipareigojimų derinimui kylančią kliūtį (5 pav.).

5 pav. Šeimos–darbo derinimo sunkumai dėl socialinės atskirties (sudaryta autorės)

Didesnės lengvatos socialiai remtiniams. Informantai, gyvenantys kaimo vietovėse ir ten pat leidžiantys savo vaikus į mokyklą, susiduria su nemaloniomis situacijomis, kurios kyla, kai jų vaikai patenka į tokią grupę ar klasę, kur yra didelė dalis socialiai remtinų šeimų vaikų. Pasak informantų, socialiai remtinų šeimų vaikams skiriama parama apima nemažai finansinių ir kitokių priemonių, kuriomis naudojantis minėtų šeimų vaikams gali būti organizuojamos papildomos valstybės apmokamos edukacinės veiklos, pvz., išvykos, kelionės, dalyvavimas renginiuose. Pasak tyrimo dalyvių, socialiai remtinų šeimų vaikams (tose mokyklose, kurias lanko informantų vaikai) skiriama itin daug dėmesio ir kasmet organizuojama keletas išvykų, ekskursijų ar renginių. Minėtos veiklos yra visiškai finansuojamos tik socialiai remtiniams vaikams, kurie šiais atvejais klasėse sudaro daugumą. Organizuojant minėtas veiklas į jas dažnai lieka neįtraukti keletas pavienių vaikų, kurie yra iš socialiai neremtinų šeimų, pvz., prasidedant vasaros atostogoms dvi savaitės skiriamos socialiai remtinų vaikų edukacinėms išvykoms ir tik retais atvejais (už tėvų pinigų) gali prisijungti ir socialiai neremtiniai mokiniai.

A15: „Po mokyklos yra dvi savaitės jiems... tiems vaikučiams... vyksta, nežinau, kaip čia pavadinti – užklasinė-neužklasinė, bet dvi savaitės jiems vyksta... Vežioja po visokius muziejus, visur, suprantanti... O va galimybės šitiem ir nėra. Tai mes, dirbantys, savo vaikų tiek neišvežame, kiek jie pamato visokių muziejų ir ekskursijų. Kad ir turistinių, tarkim. Man va, šitas dalykas nelabai... Sakom, kad sumokėsime, kai vežė prie jūros ar kur ten. Sakė, nėra vietų.“

Dirbantys ir vidutinės pajamos gaunantys informantai teigia, jog negali tiek leisti savo vaikams, kiek suteikiama socialiai remtiniams, todėl susiklosto situacija, kai siekiant mažinti atskirtį tarp socialiai remtinų ir neremtinų, socialiai neremtinų šeimų vaikai jaučia didesnę atskirtį. Šiuo šeimos ir darbo išpareigojimų derinimo atveju, informantams atsiranda papildomų iššūkių, pvz., kaip kompensuoti vaikams prarastas edukacines ir poilsines išvykas bei iš kur gauti joms papildomai lėšų? Informantai siekdami užtikrinti vaiko gerovę savo lėšomis organizuoja papildomas išvykas su vaikais, kurioms dažnai reikia ne tik nemažų lėšų, tačiau ir papildomų pastangų, pvz., prašyti darbe papildomų laisvadienių (apmokamų arba neapmokamų), ieškoti kitų būdų, kaip padidinti šeimos pajamas ir taip nepajusti padidėjusių išlaidų.

Sudėtingesnės galimybės socialiai neremtiniams. Pasak informantų, gyvenančių kaimo vietovėse, socialiai remtinų šeimų vaikams suteikiama pirmenybė priimant juos į ikimokyklinio ugdymo įstaigas, o dirbančiųjų ir socialiai neremtinų šeimų vaikai priėmimo metu atsiduria eilės gale ir neretai visiškai negauna vietos.

A16: „kokios pagalbos – kaip žinot, tai mūsų <...> rajone yra didelis bordelis ir iš tikrųjų nesąmonė, dabar čia tuos rajono vaikus kiša iš vaikų namų belekokiom šeimom, daro sąlygas, kad eitų į darželius, o normalių tėvų vaikams, kurie dirba – vietų nėra.“

Kaimo vietovėse tik nedaugelyje ikimokyklinio ugdymo įstaigų vis dar formuojamos grupės, tačiau jos talpina tik gana nedidelį vaikų skaičių. Informantų vaikams nepakliuvus į minėtą įstaigą iškyla rimtų kliūčių, kurios daro įtaką šeimos–darbo derinimui. Informantams tenka rinktis tarp vaiko vežimo į kitą, galbūt daug toliau esančią ugdymo įstaigą arba ieškoti kitų alternatyvų, tokių kaip – auklės samdymas, giminaičių pagalbos prašymas, pasilikimas kartu su vaiku namuose ir t. t.

Išvados

Nustatyti regioniniai skirtumai tarp didmiesčių (centrų), miestų (periferijų centrų) ir kaimo vietovių (periferijų) parodė, jog gyvenamosios vietovės urbanizacija turi tiesioginės įtakos šeimos–darbo išpareigojimų derinimui ir šeimos–darbo konflikto formavimuisi.

Tyrimo metu nustatyta, kad daugiausiai kliūčių dėl gyvenamosios vietovės specifikos kyla gyvenantiems kaimo vietovėse, tačiau labai panaši situacija yra ir didmiesčiuose.

Kaimo vietovėse pagrindinės kliūtys dėl gyvenamosios teritorijos specifikos, trukdančios šeimos–darbo išpareigojimų įgyvendinimui, apima visas tyrimo metu nustatytas problemas (subkategorijas), t. y. prastos susisiekimo galimybės (objektų nepasiekiamumas bei viešojo transporto paslaugų nepakankamumas), problemos dėl ugdymo paslaugas teikiančių institucijų (darbo laiko, tinklo plėtros, patekimo galimybių, prastos kokybės, popamokinės veiklos trūkumo), socialinės atskirties. Didmiesčiuose nustatytos kliūtys susijusios su prastomis susisiekimo galimybėmis bei problemomis dėl ugdymo paslaugas teikiančių institucijų.

Miestuose nustatyta tik keletas kliūčių, kylančių dėl gyvenamosios vietos specifikos. Nustatytos kliūtys yra susijusios su problemomis dėl ugdymo paslaugas teikiančių institucijų (patekimo galimybių, prastos kokybės, popamokinės veiklos trūkumo). Miestuose gyvenantys informantai nurodė, kad miestą, kurį galima pavadinti vidutinės urbanizacijos lygio teritorija, jie vertina kaip itin šeimos–darbo derinimo atžvilgiu palankią aplinką, kur geras susiekimas, yra visi reikalingi paslaugas teikiantys objektai mažu atstumu, nėra spūsčių.

Informantai nurodė, jog su atsiradusiomis kliūtimis bando tvarkytis įvairiais būdais: ieškodami šeimai draugiškos darbo vietos, kur būtų galimas laisvesnis darbo grafikas; prašydami giminaičių pagalbos; priimdami sprendimus, kurie kartais padėdami išspręsti vieną problemą, sukuria kitą. Visgi, didžiajai daliai tyrimo dalyvių itin sunku spręsti kylančias kliūtis, todėl informantai gyvena patirdami nuolatinę įtampą ir nuovargį. Aptikta atvejų, kai įtampa ir nuovargis pasiekia ribą, ir vienas iš tėvų pasirenka laikinai nutraukti darbo santykius dėl šeimos gerovės.

Priemonės, reikalingos efektyviau derinti šeimos–darbo įsipareigojimus ir tvarkytis su kliūtimis, atsirandančiomis dėl teritorijos specifikos, gali būti dviejų krypčių, t. y. suformuotos bendru susitarimu pačių informantų ir jų darbdavių arba suformuotos savivaldos lygmenyje, siekiant užtikrinti viešąjį interesą. Pastarasis variantas yra itin svarbus, kadangi daugumos nustatytų problemų sprendimas priklauso nuo savivaldos veiksmų (infrastruktūros gerinimas, problemų, susijusių su ugdymo įstaigomis, sprendimas ir kokybės gerinimas, socialinių problemų sprendimas atsižvelgiant į visuomenės poreikius). Tyrimo dalyviai minėtų problemų negali pašalinti, jie gali nebent rasti būdų, kaip prisitaikyti prie esančių sunkumų, t. y. persikirstyti laiką, prašyti šeimai palankių priemonių taikymo darbovietėse (pvz., nuotolinio darbo galimybės, lankstaus darbo grafiko) ir panašiai. Siekiant spręsti šeimos–darbo įsipareigojimų derinimo problemas, nuo kurių priklauso ir gyvenimo kokybė, itin svarbus vaidmuo tenka socialiniam investavimui, orientuotam į jaunas šeimas.

Literatūra

- Adomynienė E., Gustainienė L. (2011). *Darbo ir šeimos sąveikos ryšys su pasitenkinimu darbu // Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*. Vol. 60, pp. 13–28.
- Galtung J. (1971). A Structural Theory of Imperialism. *Journal of Peace Research*, 8(2), p. 81–117.
- Grant–Vallone E. J., Donaldson S. I. (2001). *Consequences of Work–family Conflict on Employee Well-being over Time // Work & Stress*. Vol. 15, No. 3, p. 214–226. doi:10.1080/02678370110066544.
- Greenhaus J. H. and Beutell N. J. (1985). *The Academy of Management Review* Vol. 10, No. 1 (Jan., 1985), pp. 76–88.
- Kammerman S. B. and Kahn A. J. (Eds.) (1991). *A Childcare, Parental Leave and the Under 3's: Policy Innovation in Europe*. Greenwood Pub Group.
- Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas (Valstybės žinios, 1996-04-12, Nr. 33-807).
- Lietuvos statistikos departamentas. (2019). Prieiga internete: <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=4afc61cc-bdb7-435f-9041-f8ba09de5b24#/> [žiūrėta 2019 m. gegužės 19 d.].
- Losch A. (1940). *The economics of location*. Translated from German by W.H. Woglom, 1954. New Haven, CT: Yale University Press).

- MacInnes J. (2006). *Work-life balance in Europe: a response to the baby bust or reward for the baby boomers?*. *European Societies*, 8(2): 223-50.
- Maslauskaitė A. (2004). *Šeimos deinstitutionalizacija: raida, priežastys ir iššūkiai šeimos politikai* [interaktyvus]. Davidavičius A., Platovas A. (sud.) *Šeimos politikos ir teisės iššūkiai Europoje*. LGL: Vilnius, 2004. Prieiga internete: <http://www.gay.lt/family/knyga.pdf> [žiūrėta: 2019-04-10].
- Peet J. R. (1969). The spatial expansion of commercial agriculture in the nineteenth century: a von Thünen explanation. *Economic Geography*, 45, p. 283-301.
- Pociūtė G. (2009). *Periferingumo teritorinė raiška Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus Universitetas.
- Warner M. A., Hausdorf P. A. (2009). *Understanding Work-to-Family Conflict: The Role of Organization and Supervisor Support for Work-life Issues* // *Organization Management Journal*. Vol. 6, No. 3, pp. 130–145. doi: 10.1057/ omj.2009.19.
- Zhang M., Griffeth R. W., Fried D. D. (2012). *Work-family Conflict and Individual Consequences* // *Journal of Managerial*.

WORK OR FAMILY? CHANGES OF RAISING PRESCHOOL CHILDREN

Snieguolė GRIGUŽAUSKAITĖ
Institute of Social Welfare of LSRC
A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius
E-mail: snieguole.griguzauskaite@gmail.com

Summary. In this article, reconciliation of work-family responsibilities for the families raising preschool children and formation of family-work conflict are analysed in areas with different urbanization level. There are three types theories based on centre-periphery theory. They are the following: centres (cities), peripheries (rural areas) and peripheries centres (towns). The research is carried out on the basis of qualitative data which was collected by interviewing the families that belong to all the mentioned types of theories. The collected information was analysed using content analysis method. The research results revealed that life in areas with different urbanization level has direct impact on reconciliation of family-work responsibilities and formation of family-work conflict. Most of the obstacles regarding area with different urbanization level arise for those families who live in periphery (rural areas) and centres (cities). The least number of obstacles is identified in peripheries centres (towns) which, according to the interviewed families, are highly appreciated in respect of family-work reconciliation.

Keywords: family, work, conflict, reconciliation, centre, periphery.

PAJAMŲ NELYGYBĖ LIETUVOS APSKRITYSE

Daiva Skučienė
LSTC Socialinės gerovės institutas
A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius
El. paštas: daiva.skuciene@lstc.lt

Santrauka. Straipsnyje analizuojamas pajamų nelygybės lygis Lietuvos apskrityse. Siekiant ištyrinėti pajamų nelygybę šalies apskrityse buvo suformuluoti šie uždaviniai: išanalizuoti mokslinę literatūrą regioninės pajamų nelygybės tematika, įvertinti pajamų dydį šalies regionuose, išanalizuoti pajamų nelygybę šalies apskrityse. Tikslui ir keliams uždaviniams įgyvendinti buvo naudojami pirminiai Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimo 2016 m. duomenys. Pajamos buvo įvertinamos remiantis vidurkiu, standartiniu nuokrypiu ir mediana. Pajamų nelygybei analizuoti buvo apskaičiuotas Gini koeficientas, vidutinės pajamos kvintiliuose ir deciliuose bei kvintilinis ir decilinis santykiai. Tyrimo rezultatai atskleidė ne tik didžiausių pajamų koncentraciją Vilniaus apskrityje, tačiau ir pajamų nelygybės lygį. Kitose apskrityse pajamų nelygybės apimtys skyrėsi priklausomai nuo naudojamo įvertinimo rodiklio.

Raktažodžiai: Lietuva, regionai, pajamos, pajamų nelygybė.

Įvadas

Pajamų nelygybė išlieka viena opiausių ir sunkiai įveikiamų socialinių problemų Lietuvoje. Antai EK (2018) semestro pranešime Lietuvai buvo pažymėta, kad skurdas ir nelygybė išlieka aukščiausiais tarp ES šalių. Taip pat šiame pranešime akcentuotas regioninis skurdas ir socialinės atskirties aspektas: kaimo vietovėse skurdas yra beveik dvigubai didesnis nei miesto. EK Regionų ir miestų politikos strateginiame plane 2016–2020 m. numatyta stiprinti socialinę ir teritorinę sanglaudą.

Pajamų nelygybė Lietuvoje yra plačiai išnagrinėtas reiškinys. Duomenis apie pajamų nelygybės lygį pateikia Eurostat, analizuota buvo D. Skučienės (2008); R. Lazutka ir kt. (2018) tyrinėjo pajamų nelygybės priežastis, socialinių išmokų poveikis „naujų“ rizikos grupių pajamų nelygybei buvo analizuotas D. Skučienės ir kt. (2018). Tačiau minėtuose tyrimuose nebuvo analizuota, koks pajamų nelygybės lygis yra šalies teritoriniuose vienetuose. Taigi, šiuo tyrimu siekiama užpildyti šią žinių spragą. Tyrimo tikslas yra išanalizuoti pajamų nelygybę Lietuvos apskrityse. Tyrimo tikslo įgyvendinimui keliami šie uždaviniai: apžvelgti mokslinę literatūrą regioninės pajamų nelygybės tematika; išnagrinėti apskričių pajamų skirtumus; išanalizuoti pajamų nelygybę Lietuvos apskrityse.

1. Literatūros apžvalga

Pajamų nelygybės klausimas yra vienas iš esminių ir seniausiai tyrinėjamų gerovės valstybės literatūroje. Todėl konceptualizavimas remiasi tiek į matematinės / statistines teorijas, tiek į socialinio teisingumo teorijas, persikirstymo apimtis ir pobūdį bei papildomus parametrus, siekiant pajamų nelygybės priežasčių analizės. Socialinių ir žmogaus teisių prigimtis

sąlygoja, kad jos būtų lygiai taikomos visiems žmonėms, teigia Gregory (2018). Ir tai lemia, kad lygybė yra gerovės valstybės debatų dėmesio centre. Pagal Ezcurra (2007), jei pajamos ir turtas būtų paskirstyti lygiau, tai didesnė dalis žmonių galėtų investuoti į žmogiškąjį kapitalą ir taip ekonominis augimas būtų didesnis.

Kita vertus, pajamų nelygybė ne visada yra neteisinga (Gregory, 2018). Giovannini, Rondinella (2018, cit. D'Ambrosio, 2018) teigimu, nelygybė gali kilti iš individualių charakteristikų: išsilavinimo pasiekimų, darbinių pareigų ir kt. Šios savybės yra susijusios su asmens statusu.

Teisinga pajamų nelygybė yra ir tada, kai gaunamos papildomos pajamos už ilgesnį darbo laiką (Gregory, 2018). Neteisinga pajamų nelygybė yra tada, kada yra neužtarnautas išteklių paskirstymas, o tada socialinis teisingumas reikalauja intervencijos (Gregory, 2018).

Taip pat per didelė nelygybė yra neteisinga, teigia Alcock (2018). Gregory (2018); Alcock (2018) nuomone, rezultatų nelygybės mažinimas, mažina galimybių nelygybę. Arba priešingai, egzistuojanti rezultatų nelygybė gali generuoti konfliktą su lygiomis galimybėmis (Giovannini, Rondinella (2018), cit. D'Ambrosio, 2018). Taip pat rezultatų lygybė nereiškia, kad rezultatai turi būti vienodi visiems. Kaip pajamų nelygybės mažinimo intervenciją Alcock (2018) apibrėžia „vertikalaus perskirstymo“ sąvoką, kuri yra išteklių perskirstymas iš tų, kurie šiuo metu turi daugiau nei jiems reikia, tiems, kurie yra nepritekliuje.

Per gerovės perspektyvą į pajamų nelygybės reiškinį žvelgia Giovannini, Rondinella (2018, cit. D'Ambrosio, 2018). Jų nuomone, pajamų nelygybė turi svarbią reikšmę asmeninės gerovės suvokimui, nes pastaroji yra labai stipriai veikiama santykinės asmens pozicijos visuomenėje. Kadangi socialinio teisingumo principas apibrėžia, kad didelė pajamų nelygybė pažeidžia bendrą nacionalinę gerovę, todėl visos gerovės dimensijos turi būti vienodai paskirstytos (pavyzdžiui, pagal lytį, teritoriniu principu, amžių, išsilavinimą, pajamas, pilietybę), teigia Giovannini, Rondinella (2018, cit. D'Ambrosio, 2018).

Teritoriniu aspektu pajamų nelygybė dažniausiai analizuojama remiantis pajamų skirtumais tarp regionų. Pajamų nelygybės, kaip vertikalaus perskirstymo rezultato, analizė regioniniu aspektu tyrinėjama rečiau. Nepaisant to, abu analizės tipai nagrinėja pajamų nelygybę, tik skirtingais pjūviais: tarp regionų ir tarp asmenų.

Pagal Heidenreich (2003), ekonominė dinamika Europoje tradiciškai yra koncentruota miestuose. Centrinėje ir Rytų Europoje yra silpnesni miestai, didesnė dalis nenaudojamos žemės, silpnesni teritoriniai vadovai, vėluojanti industrializacija, silpnai išvystyta ir į sostinę orientuota miestų sistema, teigia Heidenreich (2003). Tai sąlygoja regioninę nelygybę, reikalaujančią naujų socialinės apsaugos formų, kurios būtų grįstos ne tiek perskirstymu, kiek individualių ar regioninių galimybių skatinimu. Smith (2003) nuomone, pokomunistinės šalys yra charakterizuojamos didele teritorine pajamų nelygybe. Nepaisant to, kad Rytų–Centrinės Europos šalyse aukštas ekonominis augimas, jose išlieka ryškūs skirtumai tarp skirtingų regionų raidos, padidėjusi socialinė nelygybė. Šios didėjančios nelygybės sąlygoja nelygią geografinę raidą ir tuo pačiu Europos integracijos procesus. Posocialistinėms vyriausybėms reikia spręsti, kaip didinti europinę ekonominę integraciją ir tuo pačiu mažinti teritorinę ir socialinę nelygybę, sakė Smith (2003). Artelaris, Petrakos (2014) taip pat pritarė,

kad regioninė nelygybė yra labai svarbi, kadangi jos didėjimas gali grėsti ES socialinės ir ekonominės sanglaudos įgyvendinimui. Artelaris, Petrakos (2014) teigė, kad regioninės nelygybės analizei tyrinėti galima remtis Williamson (1965) U hipoteze. Pagal šią hipotezę, ankstyvosios raidos stadijose regioniniai pajamų skirtumai didėja, o pažengus ekonominei raidai (padidėjus pajamų lygiui) pajamų skirtumai mažėja. Artelaris, Petrakos (2014) teigimu, regioninei nelygybei turi reikšmės darbo ir kapitalo migracija, tarpregioniniai ryšiai ir centrinės valdžios politika. Pirmosiose raidos stadijose darbas ir kapitalas yra koncentruoti tik keliose teritorinėse srityse (Artelaris, Petrakos, 2014). Paprastai vyksta migracija iš nepasiturinčių į turtinguosius regionus. Taip pat nėra tarpregioninių ryšių, kurie mažintų šį judėjimo poveikį. Tuo pačiu centrinė vyriausybė orientuojasi į nacionalinį augimą, palaiko augimo polius ir taip didina regioninę nelygybę. Vėlesnėje stadijoje (aukštesnių pajamų) darbo ir kapitalo migracija mažėja. Didėja tarpregioniniai ryšiai, o centrinė vyriausybė perskirsto išteklius iš turtingesnių labiau nepasiturintiems regionams. Taip mažėja regioninė nelygybė ir didėja konvergencija, teigia Artelaris, Petrakos (2014).

Pagrindinės regioninės nelygybės priežastys yra padidėjusi suburbanizacija ir posūkis į paslaugų ekonomiką, teigia Beckfield (2009). Taip pat gali būti lyderiaujančio sektoriaus iškilimas kuriame nors regione. Todėl, Beckfield (2009) teigimu, regioninės nelygybės priežastys yra vidinės ekonomikos konstrukcija ir politika geografiniuose regionuose.

Ezcurra (2007); Tselios ir kt. (2012) nuomone, santykis tarp teisingumo ir efektyvumo priklauso nuo vietinės ir centrinės valdžios politinių strategijų. Kuo labiau į rinką orientuotos politinės jėgos, tuo, tikėtina, bus labiau pabrėžiamas efektyvumas didesnės pajamų nelygybės sąskaita. Tselios ir kt. (2012) abejojo, ar regioninė ir tarpasmeninė pajamų nelygybės yra susijusios. Tačiau Tselios ir kt. (2012) savo tyrime nustatė, kad didesnė fiskalinė decentralizacija Europoje yra susijusi su mažesne pajamų nelygybe regionuose. Nepasiturintys regionai gauna daugiausiai naudos iš fiskalinės decentralizacijos, nes gauna išmokas. Pagal Lessmann (2012), decentralizacija leidžia vietinei valdžiai stiprinti ar silpninti regionus. Vietinė valdžia gali pritraukti kapitalą, taikydama mokesčių lengvatas ar kitą paramą. Lessman (2012) nuomone, regioninė nelygybė turi reikšmės tarpasmeninei nelygybei.

Stewart (2011) nustatė, kad 1997–2008 m. nelygybė Londone didėjo sparčiau nei kituose regionuose. Stewart (2011) pastebėjo, kad nuo 1990 m. pajamų nelygybė augo dėl Londono ir finansinio sektoriaus. Taip didėjo ne tik regioninė, bet ir sektorinė nelygybė.

Rey (2015) pastebėjo, kad orientacija tik į nacionalinę pajamų nelygybę maskuoja regioninę pajamų nelygybės dimensiją. O tai nėra naudinga regioninei ekonomikos politikai. Rey (2015) nuomone, kalbant apie regioninę pajamų nelygybę didžiausias dėmesys tyrimuose yra kreipiamas į pajamų skirtumus, tuo tarpu, atsižvelgus į tarpasmeninės pajamų nelygybės skirtumus regionuose, galima sumažinti pajamų nelygybę valstybėje. Nel (2015) nuomone, pajamų lygio padidėjimas nebūtinai mažina regioninę nelygybę, net priešingai – gali ją didinti, ypač aukštesnių pajamų regionuose. Regioninė nelygybė yra rimtas iššūkis būsimoms kartoms, teigė Nel (2015).

Kazepov, Barberis (2017) atkreipė dėmesį, kad teritorinė socialinės pilietybės dimensija ir miestų, kaip pagrindinių socialinės įtraukties strategijos blokų, vaidmuo ilgą laiką buvo

netyrinėtas. Paprastai persiskirstymas yra nacionalinės valios atsakomybėje, nes posocialistinėse šalyse reguliacinė atsakomybė priklauso nacionalinei valstybei, teigė Kazepov, Barberis (2017), o decentralizacijos procesai ir neoliberali kryptis gali didinti teritorinę nelygybę.

Cobb, Stevens (2017) teigimu, nors pasiskirstymo klausimais valstybę dažniausiai mato me kaip vieneta, ji yra labai diferencijuota tarp regionų pagal politinius ir ekonominius kriterijus, į kuriuos reikėtų atsižvelgti.

Apibendrinant galima teigti, kad ilgą laiką regioninės ir tarpasmeninės pajamų nelygybės buvo analizuojamos atskirai. Regioninė pajamų nelygybė labiau orientavosi į pajamų skirtumus, o tarpasmeninė pajamų nelygybė buvo daugiau nacionalinio lygmens tyrimų fenomenas. Regioninio ir tarpasmeninio pajamų nelygybės aspektų apjungimas tarnauja ES socialinei sanglaudai ir regioninei politikai.

2. Metodika

Tyrimo tikslui gyvendinti naudojami pirminiai 2016 m. Gyventojų pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimo duomenys (PGS). Regioniniai pajamų ir pajamų nelygybės skirtumai yra analizuojami apskrityse, nes tyrimo dizainas neleidžia analizuoti smulkesniuose teritoriniuose vienetuose.

Individo disponuojamos pajamos apskaičiuojamos taikant namų ūkio pajamoms EBPO ekvivalentumo skalę. Analizuojama vidutinių pajamų dispersija šalies apskrityse bei mediana.

Pajamų nelygybė šalies apskrityse yra apskaičiuojama naudojant šiuos rodiklius – Gini koeficientą, kvintilinių pajamų pasiskirstymą ir kvintilinių santykį ir galiausiai decilinių pajamų pasiskirstymą ir decilinių santykį. Minėtų matavimo rodiklių pasirinkimą sąlygojo skirtinga jų matavimo prigimtis. Kaip antai, Gini koeficientas iš esmės parodo pajamų nelygybę pasiskirstymo viduryje, kvintilinis pasiskirstymas parodo pasiskirstymo kraštus, o decilinis leidžia įvertinti smulkiau. Kvintilinis ir decilinis santykiai parodo, kiek kartų skiriasi apatinio ir viršutinio pajamų pasiskirstymo kraštų vidutinės pajamos.

Kvintiliniame ir deciliniame pajamų pasiskirstyme yra apskaičiuotos vidutinės mėnesinės individualios pajamos.

3. Pajamos Lietuvos apskrityse

Didžiausios vidutinės pajamos ir pajamų mediana per mėnesį buvo Vilniaus apskrityje (1 lentelė). Taip pat galime pastebėti, kad Vilniaus apskrityje buvo ir didžiausias standartinis nuokrypis nuo vidurkio. Klaipėdos ir Kauno apskrityse vidutinės pajamos buvo mažesnės beveik 300 eurų lyginant su Vilniumi. Taip pat šiose apskrityse buvo žemesnė mediana bei standartinis nuokrypis, lyginant su Vilniumi. Antroji pagal vidutinių pajamų dydį šalies apskritis buvo Tauragės (1 lentelė). Atitinkamai Tauragės apskrityje buvo žemesnė pajamų mediana bei standartinis nuokrypis nuo vidurkio. Mažiausios vidutinės pajamos buvo Alytaus ir Utenos apskrityse. Tačiau pajamų mediana Alytaus apskrityje buvo aukštesnė nei Utenos, Telšių, Tauragės, Šiaulių, Marijampolės apskrityse. Pajamų standartinis nuokrypis nuo vidurkio Alytaus apskrityje buvo mažiausias tarp visų apskričių. Galima stebėti, kad Utenos apskrityje pajamos vienos iš žemesnių, tačiau mediana buvo aukštesnė nei Marijampolės

apskirtyje, o pajamų standartinis nuokrypis nuo vidurkio buvo didesnis nei Telšių, Šiaulių ir Alytaus apskrityse. Marijampolės apskrityje galima stebėti žemiausią pajamų medianą ir vieną aukščiausių pajamų standartinių nuokrypių nuo vidurkio (1 lentelė).

1 lentelė. Vidutinės pajamos ir jų dispersija Lietuvos apskrityse

Apskritis	Vidutinės	Mediana	Std. Nuokrypis
Alytaus	730,50	645,1	457,53
Kauno	881,38	686,4	682,05
Klaipėdos	901,68	709,7	755,99
Marijampolės	795,93	544,4	832,21
Panevėžio	786,51	666,8	623,75
Šiaulių	754,07	633,9	550,75
Tauragės	811,45	630,9	637,56
Telšių	785,68	641,2	526,28
Utenos	731,60	581,3	579,77
Vilniaus	1164,4	871,5	1006,12

Šaltinis: apskaičiuota autorės.

Apibendrinant, galima teigti, kad aukščiausių pajamų centras šalyje yra Vilniaus apskritis, nuo kurios stipriai atsilieka Kauno ir Klaipėdos ir dar labiau Šiaulių ir Panevėžio apskritys. Pajamų mediana žemesnė nei vidutinės pajamos šalies apskrityse iš esmės parodo tas pačias regionines tendencijas. Didesnius skirtumus tarp apskričių pajamų vidurkio paaiškina aukštas standartinis nuokrypis nuo vidurkio. Didžiausias skirtumas tarp pajamų medianos ir vidurkio buvo Vilniaus ir Marijampolės apskrityse.

4. Pajamų nelygė Lietuvos apskrityse

2016 m. pajamų nelygė Lietuvoje, Eurostat duomenimis, buvo 37 proc. (Gini). Taigi, galima pastebėti, kad žemesnė pajamų nelygė, matuojama pagal Gini koeficientą, nei vidutiniškai šalyje buvo Alytaus, Panevėžio, Šiaulių, Kauno apskrityse. Utenos apskrityje Gini nelygė buvo tokia, kaip ir vidutiniškai šalyje 2016 m. Klaipėdos, Tauragės, Telšių, Vilniaus ir Marijampolės apskrityse Gini nelygė buvo aukštesnė nei vidutiniškai šalyje.

Mažiausia pajamų nelygė buvo Alytaus apskrityje. O štai didžiausia – Marijampolės ir Vilniaus apskrityse (2 lentelė). Taigi, didžiausios tarpasmeninės pajamų nelygės regionams galima priskirti Vilniaus, Marijampolės ir Telšių apskritis.

2 lentelė. Gini koeficientas Lietuvos apskrityse

Apskritis	Gini
Alytaus	31
Panevėžio	34
Šiaulių	34
Kauno	36
Utenos	37
Klaipėdos	38
Tauragės	38
Telšių	39
Vilniaus	40
Marijampolės	42

Šaltinis: skaičiuota autorės.

Vertinant 1-ojo kvintilio vidutinės pajamas, galima pastebėti, kad mažiausios buvo Tauragės ir Klaipėdos apskrityse, o aukščiausios – Marijampolės ir Alytaus apskrityse. Vilniaus apskrityje 1-ojo kvintilio pajamos buvo mažesnės nei Marijampolės, Alytaus, Telšių ir Šiaulių apskrityse. Didžiausios vidutinės pajamos 5-ajame kvintilyje buvo Marijampolės apskrityje. Antroje vietoje pagal vidutinių pajamų dydį 5-ajame kvintilyje buvo Vilniaus apskritis. Mažiausios vidutinės 5-ojo kvintilio pajamos buvo Telšių apskrityje. Aukščiausias kvintilinis santykis buvo Klaipėdos ir Tauragės apskrityse (3 lentelė). Šiose apskrityse buvo aukštesnė nei vidutiniškai šalyje ir Gini nelygybė (2 lentelė). Santykinai žemiausias kvintilinis santykis buvo Alytaus ir Telšių apskrityse. Įdomu tai, kad Gini nelygybė buvo mažiausia Alytaus apskrityje, o Telšių apskrityje ji buvo viena aukščiausių (2 lentelė). Bendrai apskrityse kvintilinio santykio dispersija nėra didelė, jei vidurkis yra apie 7 kartai, tai standartinis nuokrypis yra 0,86.

3 lentelė. Vidutinės pajamos kvintiliuose ir kvintilinė pajamų nelygybė

Apskritis	1	2	3	4	5	Kvintilinis santykis (5/1)
Vilniaus	288,0	509,0	706,8	1019,5	2190,7	7,6
Kauno	271,7	519,3	696,8	1020,4	1974,1	7,3
Klaipėdos	246,4	511,1	703,8	1001,9	1963,8	8,0
Šiaulių	298,8	508,7	714,3	1005,1	2030,6	6,8
Panevėžio	286,9	521,2	717,8	1002,2	1789,8	6,2
Telšių	295,8	525,2	716,8	931,5	1730,5	5,9
Tauragės	242,1	497,6	715,6	983,3	1954,2	8,0
Alytaus	311,8	528,3	680,6	1043,7	1762,8	5,7
Marijampolės	308,3	503,1	707,6	1034,6	2378,4	7,7
Utenos	279,5	513,4	710,0	984,9	2105,0	7,5

Šaltinis: skaičiuota autorės.

Decilinis pajamų pasiskirstymas leidžia įvertinti smulkesnių visuomenės dalių pajamas. Mažiausios pačių neturtingiausiųjų (1-ojo decilio) vidutinės pajamos buvo Tauragės, Telšių ir Vilniaus apskrityse. Didžiausios 1-ojo decilio vidutinės pajamos buvo Marijampolės ir Panevėžio apskrityse. 10 procentų pačių turtingiausiųjų vidutinės pajamos buvo didžiausios Panevėžio, Klaipėdos, Marijampolės ir galiausiai – Vilniaus apskrityse 2016 m. Mažiausios 10-ojo decilio vidutinės pajamos buvo Telšių apskrityje. Vertinant pajamų santykį tarp pačių turtingiausiųjų ir neturtingiausiųjų galima pastebėti, kad didžiausias decilinis santykis buvo Vilniaus apskrityje. Decilinis santykis buvo šiek tiek žemesnis Klaipėdos ir Tauragės apskrityse. Mažiausias decilinis santykis buvo Marijampolės apskrityje. Bendrai paėmus, decilinio santykio vidurkis šalies apskrityse yra gana didelis ir siekia apie 15,1 karto. Reikia pastebėti, kad ir standartinis nuokrypis nuo decilinio santykio vidurkio yra didesnis nei kvintilinio santykio, ir siekia 1,86 karto. Taigi, galima teigti, kad decilinė nelygybė leidžia detaliau pažvelgti į pajamų pasiskirstymo pakraščius šalies apskrityse ir demonstruoja kitą pajamų nelygybės paveikslą. Antai, Marijampolės apskrityje kvintilinis santykis buvo vienas iš didžiausių, o decilinis yra mažiausias. Kauno apskrityje galima stebėti analogišką tendenciją. Vilniaus ir Klaipėdos apskrityse buvo didžiausia tiek kvintilinė, tiek decilinė, tiek Gini pajamų nelygybė.

4 lentelė. Vidutinės pajamos deciliuose ir decilinė pajamų nelygybė

Apskritis	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Decilinis santykis (10/1)
Vilniaus	156,5	390,2	468,2	553,2	646,2	764,5	903,7	1129,1	1465,6	2759,8	17,6
Kauno	181,0	384,2	477,9	556,6	647,1	770,6	917,7	1112,5	1415,4	2512,1	13,9
Klaipėdos	165,6	394,0	474,4	553,2	633,2	762,6	907,8	1102,8	1433,1	2846,5	17,2
Šiaulių	190,5	387,9	472,1	555,9	649,6	770,8	916,1	1087,3	1415,2	2479,3	13,0
Panevėžio	214,5	380,2	466,0	560,8	652,7	763,7	909,9	1121,3	1422,5	3211,1	15,0
Telšių	154,3	383,1	467,3	558,9	652,4	755,7	890,2	1072,9	1398,9	2258,9	14,6
Tauragės	152,2	387,8	463,9	544,4	654,5	765,8	905,2	1117,1	1440,7	2610,9	17,1
Alytaus	181,6	391,9	474,3	561,0	652,3	741,9	915,1	1107,9	1413,8	2666,8	14,7
Marijampolės	233,0	381,4	471,4	551,0	662,2	751,2	927,5	1107,9	1349,8	2804,1	12,0
Utenos	167,5	381,5	474,5	555,8	659,7	756,9	905,3	1146,1	1509,3	2661,9	15,9

Šaltinis: skaičiuota autorės.

Išvados

Regioninė pajamų nelygybė yra svarbi vertinant šalies socialinę įtrauktį. Ji dažniausiai vertinama pajamomis. O štai tarpasmeninė pajamų nelygybė dažniausiai vertinama kaip skirtingas reiškinys nei regioninė pajamų nelygybė. Kita vertus, tiek pajamų, tiek tarpasmeninės pajamų nelygybės skirtumai tarp šalies regionų leidžia įvertinti gerovės skirtumus.

Vertinant šalies apskritis bendrai, buvo pastebėta gana didelė vidutinių pajamų dispersija, aukšta pajamų nelygybė pajamų pasiskirstymo viduryje, o pajamų nelygybės sklaida apie vidurkį pagal dešimtadalio neturtingiausiųjų ir turtingiausiųjų pajamų santykį buvo dvigubai didesnė nei lyginant su penktadalio neturtingiausiųjų ir turtingiausiųjų pajamų santykio sklaida nuo vidurkio.

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad aukščiausios vidutinės pajamos bei pajamų mediana buvo Vilniaus apskrityje. Vilniaus apskritis taip pat pasižymėjo ir didžiausia pajamų nelygybe, be to, vidutinės pačių neturtingiausiųjų pajamos čia buvo vienos mažiausių. Marijampolės apskrityje buvo mažiausios vidurinės pajamos, tačiau didžiausios pajamos pačių turtingiausiųjų bei neturtingiausiųjų. Marijampolės apskrityje didelė nelygybė buvo pajamų pasiskirstymo viduryje. Kauno ir Klaipėdos apskritys pagal vidutines pajamas ir vidurinę pajamų dydį atsiliko nuo Vilniaus, tačiau šiose apskrityse buvo aukštesnės pačių neturtingiausiųjų pajamos. Alytaus apskrityje buvo viena mažiausių tarpasmeninė pajamų nelygybė lyginant su kitomis apskritimis. Utenos apskrityje buvo mažiausia pajamų mediana ir pakankamai didelė pajamų nelygybė. Telšių ir Tauragės apskrityse buvo mažiausios pačių neturtingiausiųjų pajamos ir aukšta pajamų nelygybė. Panevėžio apskrityje buvo didžiausios turtingiausiųjų pajamos, nors pajamų nelygybė santykinai vidutinė lyginant su kitomis apskritimis.

Šio tyrimo trūkumas yra tas, kad pajamų nelygybė yra analizuojama šalies apskrityse ir netyrinėjama smulkesniuose teritoriniuose vienetuose. Todėl tolimesniuose tyrimuose, siekiant detalesnio pajamų nelygybės skirtumų regionuose pažinimo, analizuoti reikėtų savivaldybių lygmenyje. Taip pat būtų naudinga pajamų nelygybės šalies regionuose dinamikos analizė, siekiant įvertinti, ar reiškinys yra kintantis atskiruose regionuose, ar pastovus.

Literatūra

- Alcock P. (2018). *Why we need welfare: collective action for the common good*. Policy Press.
- Beckfield J. (2009). Remapping Inequality in Europe The Net Effect of Regional Integration on Total Income Inequality in the European Union. *International Journal of Comparative Sociology*, 50 (5–6) 486–509.
- COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Country Report Lithuania 2018. Brussels, 7.3.2018 SWD(2018) 213 final. Prieiga internete: <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2018-european-semester-country-report-lithuania-en.pdf>.
- Cobb J. A., Stevens F. G. (2017). These Unequal States: Corporate Organization and Income Inequality in the United States. *Administrative Science Quarterly*, 62(2) 304–340.
- D'Ambrosio C. (2018). *Handbook of research on Economic and Social Well-being*. Edward Elgar Publishing.
- EC Strategic Plan 2016-2020 DG Regional and Urban Policy. Prieiga internete: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/strategic-plan-2016-2020-dg-regio_april2016_en.
- Ezcurra R. (2007). Is Income Inequality Harmful for Regional Growth? Evidence from the European Union. *Urban Studies*, 44(10), 1953–1971.
- Gregory L. (2018). *Exploring welfare debates: key concepts and questions*. Policy Press.
- Heidenreich M. (2003). Regional inequalities in the enlarged Europe. *Journal of European Social Policy*, 13 (4), 313–333.
- Lessmann Ch. (2012). Regional inequality and decentralization: an empirical Analysis. *Environment and Planning*, 44, 1363 – 1388.
- Nel E. (2015). Recent trends in regional and local demographic and economic inequality in New Zealand and associated regional development implications. *Local Economy*, Vol. 30(1) 12–20.
- Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimo 2016 m. viešoji rinkmena. Lietuvos Statistikos Departamentas. Prieiga internete: https://osp.stat.gov.lt/viesos-duomenu-rinkmenos/-/asset_publisher/i2LnhXkrXAbI/content/metinio-pajamu-ir-gyvenimo-salygu-statistinio-tyrimo-?inheritRedirect=false&redirect=https%3A%2F%2Fosp.stat.gov.lt%2Fviesos-duomenu-rinkmenos%3Fp_p_id%3D10-1_INSTANCE_i2LnhXkrXAbI%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_pos%3D1%26p_p_col_count%3D2.
- Rey S. J. (2018). Bells in Space: The Spatial Dynamics of US Interpersonal and Interregional Income Inequality. *International Regional Science Review*, 41(2) 152-182.
- Smith A. (2003). Territorial inequality, regional productivity, and industrial change in postcommunism: regional transformations in Slovakia. *Environment and Planning*, 35, 1111 – 1135.
- Stewart M. B. (2011). The changing picture of earnings inequality in Britain and the role of regional and sectoral differences. *R 20 Economic review No.218, October*.
- Tselios V., Rodríguez-Pose A., Pike A., Tomaney J., Torrissi G. (2012). Income inequality, decentralisation, and regional development in Western Europe. *Environment and Planning A*, 44, 1278 – 1301.

INCOME INEQUALITY AMONG COUNTIES OF LITHUANIA

Daiva SKUČIENĖ

Institute of Social Welfare of LSRC

A.Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: daiva.skuciene@lstc.lt

Summary. An income inequality among Lithuanian regions is analyzed in this paper. For the analysis of regional income inequality the following objectives were formulated: firstly, to analyze the previous literature on regional and income inequality topics, secondly, to evaluate the level of income among regions in Lithuania, and finally, to analyze an income inequality among Lithuanian regions. For the implementation of the aim and objectives the microdata data of SILC in Lithuania in 2016 was used. The regions were defined as counties according to the design of the SILC. For the income analysis the following indicators as average income, standard deviation and median of income were used. For the analysis of income inequality the Gini index, quintile and decile distribution of income and ratio were used. The main finding of the research revealed that income and income inequality was the highest in Vilnius County. The county of Vilnius had the highest income inequality and the lowest income of poorest population as well. While the county of Marijampole had the highest income in the bottom and top layers of income compare with other counties of Lithuania and the lowest the average income. The county of Marijampole also distinguished with the highest level of income inequality in the middle of income distribution. The counties of Kaunas and Klaipeda had lower average income than it was in Vilnius, however the income of bottom of income distribution was higher in that counties compare with Vilnius. The lowest income inequality in Lithuania was in Alytus County. The lowest income of the bottom of income distribution and high income inequality was in Telsiai and Taurages counties. While the highest income of the top of income distribution and relatively average income inequality compare with other counties was in Panevezio county.

Keywords: Lithuania, regions, income, income inequality.

ŠALIES GYVENTOJŲ GEROVĖS TERITORINIŲ SKIRTUMŲ VERTINIMAS

Laima OKUNEVIČIŪTĖ NEVERAUSKIENĖ
LSTC Darbo rinkos tyrimų institutas
A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius
El. paštas: laima.okuneviciute@dsti.lt

Arūnas POCIUS
LSTC Darbo rinkos tyrimų institutas
A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius
El. paštas: arunas.pocius@dsti.lt

Eduardas Kęstutis SVIKLAS
LSTC Sociologijos institutas
A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius
El. paštas: eduardas.sviklas@lstc.lt

Santrauka. Straipsniu siekiama įvertinti gyventojų gerovės skirtumus šalies regionuose bei apžvelgti vidurinės klasės susiformavimo galimybes šalyje gyventojų pajamų (darbo apmokėjimo) skirtumų raidos kontekste. Vertinant gerovės skirtumus regionuose, straipsnyje plačiai naudojamas darbo apmokėjimo rodiklis. Nepaisant to, kad darbo užmokestis tikrai negali būti vieninteliu ir visaapimančiu gerovės kriterijumi, jis išlieka itin svarbiu jos vertinimo indikatoriumi, nuo kurio priklauso daugumos regionų gyventojų ir jų šeimų pajamos. Kita vertus, kai kalbama apie gyventojų gerovės skirtumus savivaldybių lygmenyje, dėl statistinės informacijos stokos darbo užmokesčio rodiklis yra ypač naudingas. Gyventojų gerovės skirtumus remiantis darbo apmokėjimo rodikliu svarbu nagrinėti todėl, kad aukšta šio rodiklio diferenciacija regionuose itin trukdo stiprios vidurinės klasės susiformavimui bei didina mažesnes pajamas gaunančių žmonių ir jų šeimų socialinės atskirties riziką.

Straipsnyje taip pat nemažai dėmesio skiriama vidurinės klasės formavimuisi šalyje, nagrinėjant situaciją gyventojų gerovės raidos kontekste. Pernelyg didelė gyventojų pajamų ir darbo apmokėjimo lygybė taip pat žalinga stiprios vidurinės klasės susiformavimui ir bendram gerovės augimui. Todėl, siekiant tvaraus gyventojų gerovės augimo, tikslinga kalbėti apie optimalią darbo apmokėjimo (gyventojų pajamų) diferenciaciją. Tokia optimali diferenciacija, žinoma, turėtų apimti tiek teritorinį, tiek profesinį (tiek kvalifikacinį) pjūvį. Be abejo, darbo apmokėjimo dinamika bei diferenciacija priklauso nuo gyventojų socialinės–profesinės struktūros skirtumų ir jų pasikeitimų regionuose. Taip pat svarbu išvengti didelių pajamų skirtumų gyventojų socialinėse grupėse.

Raktažodžiai: vidurinė klasė, gyventojų gerovė, darbo užmokestis, pajamų nelygybė, regionų ekonominiai netolygumai.

Įvadas

Vidurinės klasės stiprinimo galimybės daugiausiai priklauso nuo darbo apmokėjimo ir jo struktūros pokyčių šalies regionuose, kadangi ne paslaptis, kad pagrindinis vidurinės klasės

pajamų šaltinis – orus ir pakankamai stabiliai augantis darbuotojų atlyginimas. Tačiau visos visuomenės socialinę ir ekonominę padėtį sąlygoja didesnė pajamų šaltinių įvairovė ir jos gerovė priklauso nuo daugelio veiksnių. Kaip esminį galime išskirti: vidurinę klasę, jos santykinį didėjimą žemesniųjų socialinių grupių sąskaita ir stiprėjimą. Vidurinės klasės atstovas – tai žmogus, gebantis pasirūpinti savimi ir savo šeima, be valstybės paramos patenkinti savo ir šeimos ekonominius ir socialinius poreikius, t. y. turintis galimybę ne tik be jokių rūpesčių nusipirkti visas pirmo būtinumo prekes ir paslaugas, bet ir atostogauti užsienyje, turėti nuosavą automobilį, nuosavą būstą ir bent jau dešimtadalį savo pajamų skirti santaupoms.

Kalbant apie gyventojų socialinę-klasinę struktūrą reikia pažymėti, kad dažnai politikai, ekonomistai ir sociologai skirtingai supranta kai kuriuos esminius priskyrimo tam tikrai socialinei grupei kriterijus. Kaip pvz., pakankamai dažnai sąvokos „vidurinė klasė“ ir „vidurinės pajamos“ vartojamos kaip sinonimai. Tai pasakytina apie ekonomistus bei politikus, kurie paprastai apibūdina vidurinę klasę tik pagal pajamas ar vartojimą. O štai sociologai neapsiriboja tuo, bet išskiria dar eilę kriterijų, apibūdinančių individo priklausymą tam tikrai socialinei grupei: išsimokslinimas, darbo pobūdis ir sudėtingumas, būsto turėjimas ir jo kokybė, ekonominis saugumas, politinės ir socialinės vertybės bei paties individo identifikavimasis su atitinkamu socialiniu sluoksniu ir pan.

Ne veltui net tokios galingos, ekonomiškai stiprios valstybės, kaip JAV prezidentas Barackas Obama 2015 m. savo metiniame pranešime išreiškė didelį susirūpinimą vidurinės klasės padėtimi šalyje. „Vidurinė klasė vis dar plūduriuoja vietoje, o tie, kurie svajoja į ją patekti, daro viską, kad nenuskęstų“⁸ – taip politikas apibūdino susiklosčiusią situaciją. Kaip būtiniausias poveikio priemonės siekiant „vidurinės klasės ekonomikos“ augimo, visų pirma, B. Obama nurodė „pagalbą dirbančiųjų šeimoms jaustis saugiai nuolatinių pokyčių pasaulyje. Tai reiškia paramą vaikų auginimui, išsimokslinimui, sveikatos priežiūrai, būstui, pensijai – mano biudžetas bus skirtas kiekvienam iš šių klausimų, mažinant dirbančių šeimų mokesčius ir kasmet jiems grąžinant tūkstančius dolerių iš biudžeto.“⁹

Straipsnyje siekiama įvertinti gyventojų gerovės skirtumus šalies regionuose bei apžvelgti vidurinės klasės susiformavimo galimybes šalyje gyventojų pajamų (darbo apmokėjimo) skirtumų raidos kontekste.

Straipsnyje remiamasi pirminių statistinių duomenų analize, atliktą Lietuvos socialinės struktūros tyrimų rezultatais, ES pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimo duomenimis, didelis dėmesys skiriamas darbo užmokesčio struktūros rodiklių kaitos analizei.

1. Darbo užmokesčio struktūros rodiklių kaita Lietuvoje

Bandant įvertinti gyventojų gerovės kaitą ir vidurinės klasės raidos galimybes šalyje remiantis oficialiais statistiniais duomenimis šalyje, pasitelkime darbo užmokesčio struktūros rodiklius. Analizuojant 2010–2017 m. laikotarpį Lietuvoje, matome tam tikrus teigiamus

⁸ <http://edition.cnn.com/2015/01/20/politics/state-of-the-union-2015-transcript-full-text/index.html>.

⁹ Ten pat.

pokyčius. Žemiau pateikiamose lentelėse pateikiami pagrindiniai darbo apmokėjimo struktūros rodikliai. Per nagrinėjamą laikotarpį reikšmingai išauga minimalus mėnesinis darbo apmokėjimas nuo 231,7 iki 380 eurų (t. y. daugiau nei 1,5 karto). Didėjo ir neapmokestinamų pajamų dydis nuo 136,12 iki 310 eurų (daugiau nei 2 kartus). Augo ir vidutinis mėnesinis darbo užmokestis (tiek bruto, tiek neto – beveik 1,5 karto). Viso to rezultatas – akivaizdžiai keičiasi darbuotojų lyginamasis svoris išskirtose darbo užmokesčio grupėse (1 lentelė).

Remdamiesi darbo apmokėjimo rodikliu, straipsnio autoriai bandė išskirti vidurinės klasės atitinkamus rodiklį pagal darbo apmokėjimo rodiklio struktūrą šalyje, šiai „vidurinei“ darbuotojų socialinei grupei sąlyginai priskirdami užimtųjų dalį, kurių darbo užmokesčio dalis siekė nuo 601–800 ir 801–1000 eurų. Pastarasis intervalas (601–1000 eurų) patenka į bruto darbo apmokėjimo vidurkį, kuris, pagal 2010–2017 m. duomenis, siekė 679 eurus. Žinoma, galima diskutuoti, kokį intervalą pasirinkti vidutiniam darbuotojų sluoksniui charakterizuoti, ir ginčyti šio intervalo ribas, tačiau juos galima vertinti būtent tik išskirto tiriamojo laikotarpio kontekste.

1 lentelė. Darbo apmokėjimo rodikliai ir darbuotojų skaičius Lietuvoje pagal vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio dydį eurais 2010–2017 m. (proc.)

	MMA	Neapmokestinamų pajamų dydis	Vidut. mėn. DU Bruto	Vidut. mėn. DU Neto	<450	451–600	601–800	801–1000	1001–1300	1301+
2010	231,7	136,12	575,8	449,6	47	17	16	10	6	5
2011	231,7	136,12	592,5	461,8	46	16	16	10	6	6
2012	237,7	136,12	615,1	478,3	43	16	17	10	7	7
2013	289,6	136,12	646,3	501,1	40	17	17	11	7	7
2014	292,2	165,08	677,4	527,2	37	18	18	12	8	8
2015	312,5	166,00	714,1	553,9	32	18	19	13	9	9
2016	365,0	200,00	774,0	602,3	22	22	20	14	11	11
2017	380,0	310,00	840,4	660,2	17	22	20	15	13	14

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis Statistikos departamento ir Swedbank tyrimo duomenimis.

Kaip matome iš žemiau pateiktos lentelės, vidutinis darbo užmokestis 2010–2015 m. šalyje augo pakankamai lėtai, didėjo tik 2–3 procentais. Gerokai didesnis darbo užmokesčio šuolis pasijuto tik 2016–2017 m., kai pasiekė 8–9 procentų augimą. Todėl paskutiniaisiais metais ryškiau pradėjo mažėti darbuotojų su žemu darbo užmokesčiu dalis ir didėti darbuotojų, gaunančių didesnę darbo užmokesčių, skaičius. Labiau didėjo darbuotojų uždirbančių 1000 eurų ir daugiau (2 lentelė).

Reikšmingai mažėja darbuotojų, uždirbančių iki 450 eurų, grupės lyginamasis svoris, atitinkamai auga skaičius darbuotojų, uždirbančių daugiau nei 450 eurų. Sparčiai didėja darbuotojų, uždirbančių daugiau nei 800 eurų ir daugiau, dalis, dar sparčiau augo dalis dirbančiųjų, gaunančių didesnę nei 800 eurų darbo apmokėjimą. Pagal gautus statistinius duomenis vidutiniam darbuotojų sluoksniui priskirtinų darbuotojų dalis padidėjo. Nepaisant to, iš šių turimų statistinių duomenų tiksliai vertinti vidurinės klasės kaitos tendencijų negalima, nes sunku įvertinti, kiek aukštesnį atlyginimą gaunančių darbuotojų grupių lyginamasis svoris didėjo dėl bendro darbo užmokesčio augimo, per ilgesnį laikotarpį atlyginimams augant ir skurstančių dirbančiųjų socialinėse grupėse.

Šiuo atveju gerokai objektyviau situaciją apibūdina darbuotojų grupių dinamikos indeksai. Skaičiavimai rodo, kad sparčiausiai 2011–2017 m. augo darbuotojų, gaunančių 1000 eurų ir daugiau dalis, o vidurinę klasę atitinkančių darbuotojų lyginamasis svoris didėjo gerokai lėčiau. Netgi 461–600 eurų gaunančių darbuotojų lyginamasis svoris didėjo sparčiau nei apatiniam vidurinės darbuotojų grupės intervalui priskirta žmonių dalis, kur darbo apmokėjimas siekė 601–800 eurų. Tokios pačios tendencijos būdingos ir vertinant darbuotojų darbo apmokėjimo struktūros kaitą procentiniais punktais. Taigi, reali dirbančių darbuotojų struktūros kaita šiame dešimtmetyje šalyje tikrai nebuvo palanki vidurinės klasės stiprėjimui ir plėtrai. Besiplečiant vidutinei klasei, vidurinio darbuotojų sluoksnio darbo apmokėjimas turėtų augti sparčiau nei didžiausią darbo apmokėjimą gaunančių asmenų grupių.

2 lentelė. Darbo apmokėjimo ir darbuotojų skaičiaus struktūros rodiklių indeksai Lietuvoje pagal vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio dydį eurais 2010–2017 m. (lyginant su ankstesniais metais)

	MMA	Neapmokesti- namų pajamų dydis	Vidut. mėn. DU Bruto	Vidut. mėn. DU Neto	<450	451– 600	601– 800	801– 1000	1001– 1300	1301+
2011	0,00	0,00	1,03	1,03	0,98	0,94	0,00	0,00	0,00	1,20
2012	1,03	0,00	1,04	1,04	0,93	0,00	1,06	0,00	1,67	1,17
2013	1,22	0,00	1,05	1,05	0,93	1,06	0,00	1,10	1,00	1,00
2014	1,01	1,21	1,05	1,05	0,93	1,06	1,06	1,09	1,14	1,14
2015	1,07	1,01	1,05	1,05	0,86	0,00	1,06	1,08	1,13	1,13
2016	1,17	1,20	1,08	1,09	0,69	1,22	1,05	1,08	1,22	1,22
2017	1,04	1,55	1,09	1,10	0,77	1,00	1,00	1,07	1,18	1,27
Pokytis 2017 lyginant su 2010 m.	1,64	2,28	1,46	1,46	0,36	1,29	1,25	1,50	2,17	2,80

Šaltinis: apskaičiuota autorių, remiantis Statistikos departamento ir Swedbank tyrimo duomenimis.

Straipsnio autorių suformuluotai išvadai apie galimas vidurinės klasės raidos tendencijas neprieštarauja ir Viktorija Chackevičiūtė¹⁰ – portale TV3.lt pristatytas Swedbank tyrimas, kuriame išryškėjo, kad vidutinė klasė šalyje traukiasi. Kita vertus, pristatydamas tyrimą banko vyriausias ekonomistas N. Mačiulis teigia, kad yra trys kriterijai, kurie leidžia nustatyti, ar žmogus priklauso viduriniajai klasei: gyvenimo būdas (galimybė atstogauti užsienyje, galimybė sutaupyti), turtas (būstas, automobilis) ir pajamos (bent 1069 Eur „į rankas“). Taigi vidurinėsios klasės atstovu save galėtų laikyti asmuo, gaunantis 1069–1980 eurų pajamų per mėnesį. Šiuo metu save viduriniajai klasei šalyje priskiria apie 35 proc. šalies gyventojų (3 lentelė), tačiau ne pagal gaunamas pajamas, bet pagal kitus kriterijus – aukštasis išsimokslinimas, kultūriniai poreikiai ir jų tenkinimas ir pan.

Įdomus buvo 2004 m. Lietuvos socialinės struktūros tyrimas. Tyrimą atliko Socialinių tyrimų institutas (tyrimo vadovas – Arvydas Matulionis). Tyrime išskirtos 5 klasės (Lietuvos socialinė struktūra, 2005). Autorių nuomone, šis 5 klasių modelis geriausiai apibūdina dabartinės Lietuvos, kaip pokomunistinės visuomenės, įtvirtinančios demokratinius institutus,

¹⁰<https://www.tv3.lt/naujiena/verslas/954187/isskyre-tris-punktus-kaip-patikrinti-ar-priklausote-viduriniajai-klasei>.

socialinę-klasinę struktūrą. Pagrindiniai priskyrimo tam tikrai socialinei grupei kriterijai būtų: išsimokslinimas, šeimos finansinė padėtis (subjektyvus finansinės padėties vertinimas, šeimos pajamos, pajamos 1-am šeimos nariui).

3 lentelė. Respondentų prisiskyrimas visuomenės klasei (proc.)

	Aukščiausioji elitas	Aukštesnioji vidurinė	Vidurinė	Žemesnioji vidurinė	Žemiausioji (nepasiturintys)	Neatsakė, nežino
2004*	1	7	61	26	5	0
2012**	0	6	53	29	7	5
2017***	0,5	8	35	42	15	0

Šaltiniai: * - Lietuvos socialinė struktūra, 2005; ** - Demokratizacijos procesų Lietuvoje sociologinė analizė, 2013; *** - <https://www.tv3.lt/naujiena/verslas/954187/isskyre-tris-punktus-kaip-patikrinti-ar-priklausote-vidurinijai-klasei>.

Nagrinėdami išsimokslinimo ir identifikacijos su socialine grupe ryšius, matome labai aiškią priklausomybę – kuo aukštesnis išsimokslinimas, tuo aukštesnis socialinis statusas. Žemiau pateikiamoje lentelėje akivaizdu, kad respondentų grupė su aukštuoju išsimokslinimu, priskirianti save viduriniajai ir aukštesnei socialinei grupei, daugiau nei dvigubai viršija analogišką grupę su nebaigtu viduriniu ir trečdaliu didesnė nei grupė su viduriniu išsimokslinimu (4 lentelė).

2011 m. ES pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimo duomenimis, Lietuvoje kaip ir kitose Baltijos šalyse (Latvijoje ir Estijoje) gyventojų pasiskirstymas į pajamų grupes praktiškai vienodas, tačiau lyginant su Skandinavijos šalimis, kažkuria prasme, gerovės valstybėmis, matome ir didelius skirtumus: daug mažesnis gyventojų, priskiriamų žemesniųjų pajamų grupėms, lyginamasis svoris, pakankamai didelės vidutinių ir aukštesniųjų grupių lyginamasis svoris.

4 lentelė. Klasių pasiskirstymas pagal namų ūkio pajamas atskirose ES šalyse 2011 m. (proc.)

Šalis	Žemas pajamas gaunančiųjų klasė	Santykinai žemas pajamas gaunančiųjų klasė	Vidutinės pajamas gaunančiųjų klasė	Didesnės nei vidutinės pajamas gaunančiųjų klasė	Aukštas pajamas gaunančiųjų klasė
Danija	17	12	40	26	5
Švedija	16	15	39	27	3
Lietuva	25	13	24	26	12
Latvija	24	13	23	26	14
Estija	23	14	25	28	10

Šaltinis: sudaryta remiantis Pajamų ir gyvenimo sąlygų tyrimų duomenimis (EU Statistics on Income and Living Conditions 2011, EU-SILC).

Viena iš esminių problemų kuriant gerovės valstybę yra ne tik vidutinių ir aukštesniųjų pajamų grupių lyginamojo svorio didinimas, bet ir pajamų nelygybės mažinimas. Nežiūrint kai kurių ekonominių sprendimų, kaip minimalaus mėnesinio atlyginimo (MMA) bei neapmokestinamo pajamų dydžio didinimas, pajamų nelygybė Lietuvoje pakankamai sparčiai auga.

2. Darbo apmokėjimo diferenciacijos įvertinimas šalies apskrityse

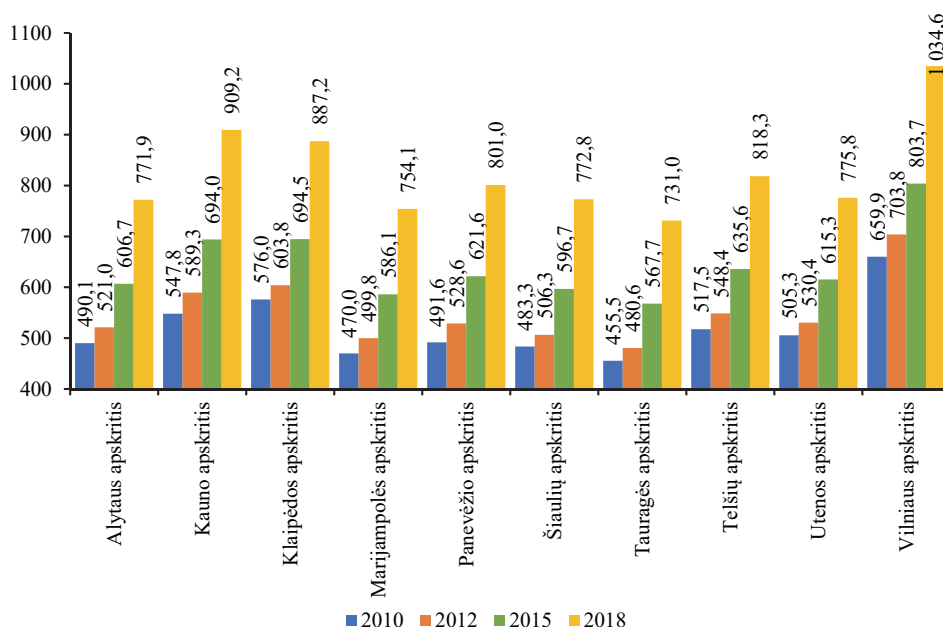
Nors šalies rodikliai, apimantys socialinių grupių darbo užmokesčių, formaliai rodo bendrąsias teigiamas tendencijas šalies mastu, tačiau nagrinėdami padėtį pagal apskritis matome ir pakankamai didelius skirtumus atskirose darbo užmokesčio grupėse. Žemiau pateikiamoje lentelėje matome pakankamai didelius atotrūkius tarp Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos apskričių ir likusių Lietuvos apskričių. Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos apskrityse daug mažesnės darbuotojų grupės su žemu darbo užmokesčiu, o didesnės – su aukštesniu (5 lentelė).

5 lentelė. Darbuotojų pasiskirstymas pagal darbo užmokesčių apskrityse 2017 m. (proc.)

Apskritis	200–399	400–599	600–799	800–999	1000–1199	1200–1399	1400–1599	1600–1799	1800–1999	2000–2199	2200 ir daugiau
Alytaus	3	33	30	13	12	5	3	1	0	0	1
Kauno	2	20	28	17	14	7	5	2	1	2	2
Klaipėdos	3	22	26	18	15	7	4	2	1	2	2
Marijampolės	5	30	28	16	10	6	2	1	0	1	2
Panevėžio	4	27	30	16	11	5	3	1	1	1	1
Šiaulių	5	27	27	17	11	5	3	2	1	1	1
Tauragės	4	32	24	17	10	5	4	1	0	1	2
Telšių	5	27	31	15	10	5	2	1	1	1	1
Utenos	6	31	26	14	11	5	2	1	0	1	1
Vilniaus	1	14	23	19	16	9	6	3	2	3	4

Šaltinis: Apskaičiuota autorių, remiantis Statistikos departamento ir Swedbank tyrimo duomenis.

1 pav. Vidutinis mėnesinis bruto darbo užmokestis pagal apskritis 2010–2018 m. Statistikos departamento duomenimis (Eur)¹¹

¹¹ Čia ir toliau skaičiavimuose naudojamas darbo užmokesčio rodiklis, kuris apima ir individualias įmones.

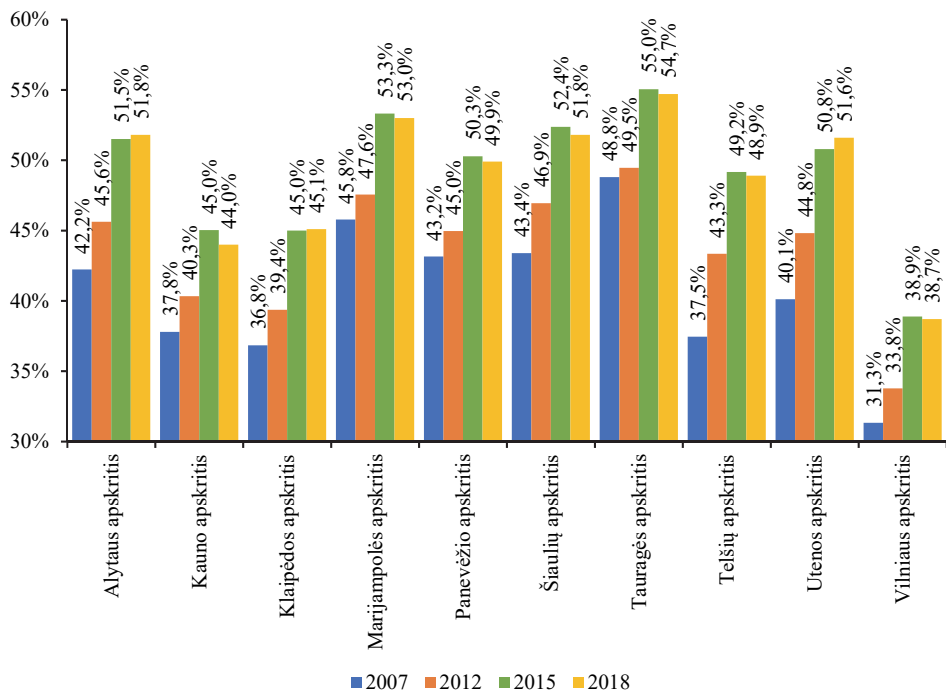
Šalies ūkiui atsigavus po ekonominės krizės, šalyje vėl ėmė augti darbo apmokėjimas. Pastaroji tendencija pasireiškė ir apskričių lygmenyje. Augant bendrai gyventojų gerovei, galima stebėti vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio didėjimą visose šalies apskrityse. Tačiau skirtumai tarp skirtingų regionų darbuotojų darbo užmokesčio išliko vis dar labai ryškūs. Didžiausias rodiklis 2018 m. buvo Vilniaus apskrityje (1034,6 Eur). Pagal santykinai aukštą darbo užmokestį Vilniaus apskritis akivaizdžiai išsiskyrė iš kitų šalies regionų (1 pav.). Toliau, antroje vietoje pagal bruto darbo užmokesčio lygį eina Klaipėdos apskritis, tačiau čia rodiklio vidutinė reikšmė 2018 m. buvo reikšmingai (apie 150 eurų) mažesnė nei Vilniaus apskrityje. Žemiausias darbo apmokėjimas tradiciškai buvo Tauragės apskrityje (2018 m. – 731 Eur). Pastarojoje ir kitose mažosiose apskrityje darbo apmokėjimas 2010–2012 m. augo santykinai lėčiau.

3. Minimalaus ir vidutinio darbo užmokesčio santykio pokyčiai ir su ju raida susiję veiksniai

Vidutinio darbo užmokesčio reikšmė šalies regionuose priklauso nuo MMA (minimalaus darbo apmokėjimo) gavėjų skaičiaus atskirų teritorijų lygmenyje. Tačiau kuo žemesnis atlyginimas šalies regionuose, tuo aukštesnis MMA ir vidutinio darbo užmokesčio santykis. Pastarasis rodiklis gana naudingas darbo apmokėjimo diferenciacijai tirti, kadangi jo pagalba galima atskleisti atskirus gyventojų pajamų skirtumų aspektus šalies regionuose. Įdomu, jog ypač aukštas minimalaus ir vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio santykis buvo mažesnėse Tauragės ir Marijampolės apskrityse (2018 m. šio rodiklio reikšmė atitinkamai siekė 54,7 ir 53 proc.). Atsižvelgiant į tai, kad didžiosiose šalies apskrityse šis santykis yra aukštas, formuluotina išvada, kad tikimybė gauti minimalų ar artimą jam darbo užmokestį yra didesnė mažesniųjų šalies regionų dirbantiesiems. Didžiuosiuose šalies miestuose (Vilnius, Klaipėda, Kaunas) santykinai daugiau kvalifikuotų darbo išteklių, kurie gauna gerokai didesnę atlyginimą, viršijantį MMA lygį. Kita vertus, pastarasis santykis mažesniuose regionuose buvo aukštesnis ir dėl galimai didesnio šešėlinės ekonomikos poveikio. Galima teigti, jog per 2007–2018 m. metų laikotarpį MMA ir bruto darbo apmokėjimo santykis gana ryškiai išaugo. Taip yra todėl, kad siekiant padidinti žemas gyventojų pajamas, minimalus atlyginimas šalyje buvo didinamas sparčiau nei augo vidutinis darbo užmokestis. Kadangi dinamikos minimalaus ir vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio santykio skirtumai nuo 2007 m. buvo gana dideli, palyginimui šiuo atveju pasirinkome ilgesnį laikotarpį (2 pav.).

Santykinai žemas minimalios algos ir vidutinio bruto darbo užmokesčio santykis ir santykinai aukštas darbo apmokėjimo lygis Vilniaus apskrityje iš vienos pusės skatina pritraukti aukštesnės kvalifikacijos darbuotojus, kurie gali tikėtis aukštesnio uždarbio. Todėl ekonominės sąlygos vidutinei klasei sustiprėti ir išaugti šiame regione vertintinos palankiai. Tačiau iš kitos pusės, pernelyg didelis MMA nukrypimas nuo darbo apmokėjimo vidurkio sąlygoja didelę darbo apmokėjimo diferenciaciją ir tuo pačiu verčia skursti mažai uždirbančius žmones. Reikia turėti omenyje ir tai, kad dėl aukštos pragyvenimo kainos mažai uždirbantiems žmonėms didmiesčiuose sudurti galą su galu gerokai sunkiau nei mažesniuose šalies regionuose.

2 pav. Minimalaus ir vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio santykis pagal apskritis 2007–2018 m. Statistikos departamento duomenimis (proc.)

Mažesnis darbo apmokėjimo ir minimalios algos santykis mažesniuose šalies regionuose bent jau formaliai galėtų paskatinti formuotis stipresnį vidurinį gyventojų sluoksnį šiose šalies teritorijose. Tačiau daugumos mažesniųjų regionų gyventojų darbo apmokėjimas yra vis dar pakankamai žemas oresniam juose dirbančių žmonių pragyvenimo lygiui užtikrinti. Iš kitos pusės, aukštas minimalaus ir vidutinio bruto darbo užmokesčio santykis mažesniuose regionuose (50 proc. ir daugiau) ir santykinai žemas atlyginimų lygis menkai teskatina pritraukti reikiamus darbo išteklius vietinėse įmonėse, todėl šalies periferijoje nuolat jaučiama darbo išteklių trūkumo problema (ypač aukštesnės kvalifikacijos žmonių). Nepaisant to, dėl didesnio šešėlinės ekonomikos poveikio mažesniuose regionuose, realūs vidutinio darbo užmokesčio nukrypimai nuo MMA turėtų būti mažesni ir gyventojų atlyginimų teritoriniai skirtumai ne tokie ryškūs.

Autorių skaičiavimais, MMA ir bruto darbo užmokesčio santykio vidurkis šalyje 2018 m. siekė 43 proc. Laikant, kad ši reikšmė yra daugmaž optimali, 2015–2018 m. duomenimis galima išskirti tik du šalies regionus, kurie faktiškai beveik atitinka šio nagrinėjo santykio vidurkį šalies mastu – Klaipėdos ir Kauno apskritis (3 pav.). Kitų regionų reikšmės pagal MMA ir bruto darbo užmokesčio santykį gerokai nukrypusios nuo šalies vidurkio. Atsižvelgiant į tai, kad MMA ir bruto darbo užmokesčio santykio rodiklio variacijos mastas 2018 m. siekė net 16 procentinių punktų, šio rodiklio ir vidutinio atlyginimo diferenciaciją regionų

lygmenyje galima laikyti itin aukšta (panaši situacija buvo ir ankstesniais metais). Abejonių nekelia tai, kad dar didesni skirtumai egzistavo savivaldybių lygmenyje. Dideli stebimi skirtumai itin apsunkina sėkmingos socialinės-ekonominės politikos vykdymą šalies regionuose.

Pernelyg aukštas MMA ir bruto darbo užmokesčio santykis ir žemas atlyginimas mažesniuose šalies regionuose apsunkina skaitlingesnės vidurinės klasės susiformavimo galimybes bei neskatina jų gyventojų integruotis į darbo rinką, pernelyg žemas – padidina „dirbančiųjų skurdžių“ egzistavimo galimybę, nors ir dėl santykinai didesnio darbo apmokėjimo papildomai pritraukia aukštesnės kvalifikacijos darbo išteklius ir sąlygos vidutinei klasei stiprėti tokiu atveju yra palankesnės. Geras tokios situacijos pavyzdys yra Vilniaus regionas.

Optimali situacija nagrinėjamu požiūriu yra Kauno ir Klaipėdos apskrityse, kur MMA ir bruto darbo užmokesčio santykis yra artimas šalies vidurkiui. Atkreipiame dėmesį, jog nemažos dalies mažesnių regionų gyventojų atlyginimai, nors ir nėra lygūs MMA, tačiau ilgą laiką nedaug nuo jos skyrėsi. Todėl mūsų statistinio tyrimo rezultatai turi daugiau apibendrinamąjį pobūdį, išplečiant juos didesnei žemą užmokestį gaunančių asmenų grupei.

Analizės rezultatai rodo, jog tikrai patraukli idėja būtų diferencijuoti minimalų darbo apmokėjimą pagal šalies regionų grupes. Esant dideliems darbo apmokėjimo skirtumams, mažesnio nei vidutinis MMA nustatymas nedideliuose šalies regionuose padėtų efektyviau vykdyti darbo rinkos politiką, nes būtų galima sukurti daugiau darbo vietų žemesnės kvalifikacijos asmenims, kurių yra daug. Taip galima būtų bandyti sumažinti iš pašalpų gyvenančių asmenų ir kitų ekonomiškai neaktyvių gyventojų skaičių. Keliant jų kvalifikaciją tolimesnėje integracijos į darbo rinką eigoje, būtų galima siekti ir didesnio jų pajamų padidėjimo. Taigi daliai jų minimalus darbo apmokėjimas galėtų būti laikinas integracijos į darbo rinką etapas. Tačiau pagrindinė kliūtis ir rizika MMA diferenciacijos priemonei įgyvendinti – aukštas šešėlinės ekonomikos poveikis mažesniuose šalies regionuose, nes dėl „dvigubos buhalterijos“ įtakos būtų prarandama nemažai šalies nacionalinio biudžeto lėšų.

Apibendrinant galima teigti, jog vienas iš veiksnių mažinant gyventojų pajamų diferenciaciją regionuose – pamatuotas MMA didinimas. Tačiau ilguoju laikotarpiu darbo apmokėjimo skirtumus regionuose sąlygojo valstybinio ir privataus sektoriaus darbuotojų darbo apmokėjimo atotrūkis. Valstybinio sektoriaus darbuotojų apmokėjimas didžiausią reikšmę turėjo didmiesčių centrums (ypač Vilniaus), kur buvo sukaupta didžioji dalis užimtųjų viešajame sektoriuje. Kita vertus, darbo apmokėjimo didinimas viešajame sektoriuje tam tikra dalimi turėtų teigiamai veikti ir privataus sektoriaus darbuotojų darbo apmokėjimą ir užduoti toną jo didinimui ekonomiškai silpnesnėse ir vidutinėse įmonėse, siekiant pritraukti ir išlaikyti kvalifikuotus darbo išteklius regionuose. Todėl viešojo sektoriaus darbuotojų darbo užmokesčio didinimas galėtų turėti svaresnę, nors ir daugiau netiesioginę įtaką, gyventojų gerovės kėlimui ir vidurinės klasės stiprinimui šalies regionuose.

Tariant, jog MMA didinimas galėjo turėti įtakos mažinant atotrūkį tarp valstybinio ir privataus sektoriaus darbuotojų darbo apmokėjimo rodiklių regionuose ilguoju laikotarpiu, galima būtų teigti, jog taip į valstybės ir „Sodros“ biudžetus buvo „ištraukiama“ dalis „šešėlinės ekonomikos“ lėšų, kurios „sukosi“ privačiame sektoriuje, kur dalis nepaskaityto darbo

apmokėjimo sumokama „dvigubos buhalterijos“ forma. Nepaisant to, MMA santykio su vidutiniu bruto darbo užmokesčiu valstybiniame ir privačiame sektoriuje bei „šešėlinės ekonomikos“ įtakos regionuose ryšys turėtų būti pakankamai sudėtingas. Viena iš galimų šio reiškinio pasireiškimo bent jau apytikrių vertinimo požymių yra atotrūkis tarp valstybinio ir privataus sektoriaus darbuotojų darbo apmokėjimo rodiklių (absoliutinis ir santykinis). Pastarąjį apsprendžia ir MMA santykio su vidutiniu bruto darbo užmokesčiu skirtumai valstybiniame ir privačiame sektoriuje.

Vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio santykio su šalies vidurkiu bei jų atotrūkio kaita valstybiniame ir privačiame sektoriuje gerokai skyrėsi. Nepriklausomai nuo ūkio ciklo raidos poveikio pasikeitimų, šių rodiklių skirtumas 1995–2018 m. laikotarpiu nuolat mažėjo, nesikeitė ir pastarųjų rodiklių kaitos tendencijos. Dėl stebimų pokyčių, privataus ir valstybinio sektoriaus santykinės darbo užmokesčio rodiklių reikšmės gerokai priartėjo viena prie kitos. Tik nuo 2008 m., kai prasidėjo paskutinioji ekonominė krizė, galima įžvelgti tam tikrą šių rodiklių svyravimų cikliškumą, susijusį su ekonominės krizės poveikiu. Valstybinio ir privataus sektoriaus vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio santykio su šalies vidurkiu rodiklio skirtumas ekonominės krizės metu išaugo, kai dalis privataus verslo pajamų pasitraukė į „šešėlį“, o pasibaigus ūkio nuosmukiui, šis skirtumas vėl pamažu ėmė augti. Akivaizdu, kad santykinai žemas darbo užmokesčio reikšmes mažesniuose regionuose, kurios buvo artimesnės MMA, nemaža dalimi apsprendė būtent šešėlinės ekonomikos įtaka.

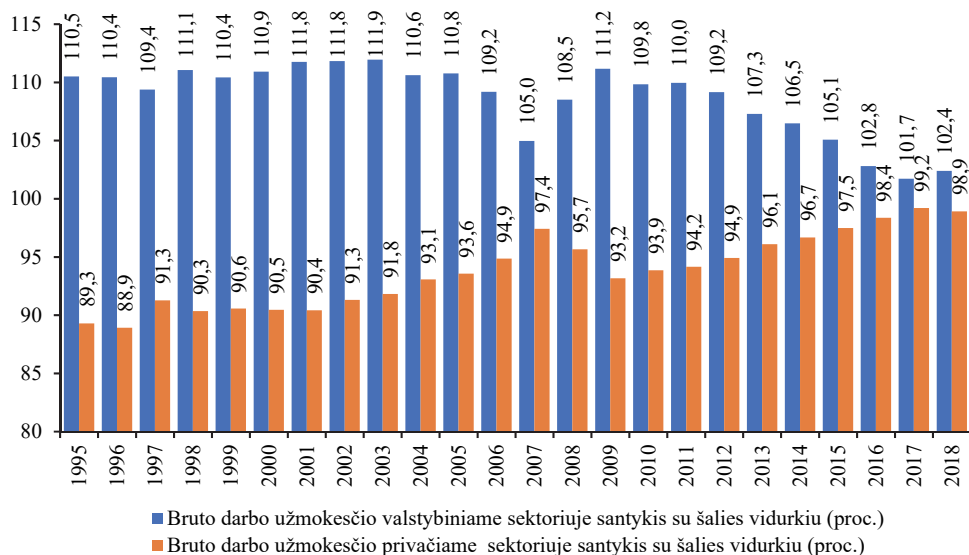
Vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio santykis privačiame sektoriuje su šalies vidurkiu 1995–2005 m. laikotarpiu gana ryškiai išaugo (nuo 89 iki 99 proc.). Mūsų nuomone, tai rodo „šešėlinės“ ekonomikos įtakos mažėjimą privačiam verslui per ilgesnį laikotarpį, nors paskutiniojo ekonominio nuosmukio metu buvo išryškėjusi laikina šio rodiklio mažėjimo tendencija. Visiškai kitaip reiktų vertinti nagrinėjamo santykinio rodiklio tendencijas valstybiniame sektoriuje. Analizuojant padėtį pagal bruto darbo užmokesčio valstybiniame sektoriuje santykį su šalies vidurkiu, galima teigti, jog pakankamai ilgą laiką padėtis buvo stabili (3 pav.).

Bruto darbo užmokesčio valstybiniame ir privačiame sektoriuje santykis su šalies vidurkiu beveik nepakito 1995–2005 m. laikotarpiu ir labai nedaug skyrėsi nuo 110 proc. reikšmės. Tačiau 2007 m. šio rodiklio reikšmė nukrito iki 105 proc. Pastarąją tendenciją lėmė gerokai lėtesnis darbo apmokėjimo rodiklio augimas valstybiniame sektoriuje palyginus su privačiuoju ankstesnio ekonomikos pakilimo metu, kai itin sparčiai augo statybos ir pramonės veiklų įmonių darbuotojų sukurta pridėtinė vertė ir darbo užmokestis. Ekonominės krizės metu bruto darbo užmokesčio valstybiniame sektoriuje santykio su šalies vidurkiu ankstesnė pusiausvyra buvo atstatyta (2009 m. šis rodiklis siekė 111 proc.), tačiau paskutiniaisiais metais jo reikšmė vėl ėmė mažėti. Pastarąją tendenciją sąlygojo valstybiniame sektoriuje dėl ekonominės krizės bei jos pasekmių poveikio vykdoma lėšų taupymo politika.

Paskutiniaisiais metais privataus sektoriaus darbuotojų darbo užmokestis labai priartėjo prie viešojo sektoriaus darbuotojų darbo apmokėjimo. Tikėtina, jog tai turėjo teigiamą įtaką santykinės darbo užmokesčio diferenciacijos mažėjimui šalies regionuose, nors ekonominio

nuosmukio metu šis skirtumas gali vėl gana ryškiai išaugti. Kita vertus, nagrinėjamo laikotarpio pradžioje vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio santykis su šalies vidurkiu valstybiniame ir privačiame sektoriuje buvo itin žymus, todėl galima buvo jį įvardinti kaip veiksnį, kuris gana stipriai didino regioninius darbo apmokėjimo skirtumus.

3 pav. Vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio santykis su šalies vidurkiu valstybiniame ir privačiame sektoriuje 1995–2018 m. (proc.)

Šaltinis: autorių skaičiavimai, remiantis Statistikos departamento duomenimis.

4. Darbo užmokesčių skirtumų regionuose vertinimas remiantis variacijos rodikliais

Darbo apmokėjimo (gyventojų pajamų) regioninius skirtumus įvertinti ir palyginti gana sudėtinga, todėl publikacijos autoriai pasitelkė atskirus variacijos rodiklius ir maksimalias bei minimalias darbo užmokesčio rodiklių reikšmes. Žemiau esančiame paveiksle palyginama mažiausių ir didžiausių darbo apmokėjimo reikšmių dinamika savivaldybių ir apskričių lygmenyje. Diagramoje buvo pavaizduotos tik ekstremalios darbo apmokėjimo reikšmės. Iš diagramos matyti, jog per ilgesnį laikotarpį darbo apmokėjimo variacijos masto rodiklis (didžiausios ir mažiausios bruto darbo užmokesčio reikšmės skirtumo rodiklis) pagal savivaldybes ir apskritis akivaizdžiai išaugo. Apskričių ir savivaldybių minimalių bruto darbo užmokesčio reikšmių skirtumai po buvusios ekonominės krizės išaugo, ir šiame dešimtmetyje išliko pakankamai dideli (4 pav.). Pastarąją tendenciją galima paaiškinti palyginti aukšta darbo apmokėjimo teritorine diferenciacija „iš apačios“. Kitaip tariant, dideli darbo apmokėjimo skirtumai egzistuoja būtent tose šalies teritorijose, kur darbo apmokėjimas mažiausias.

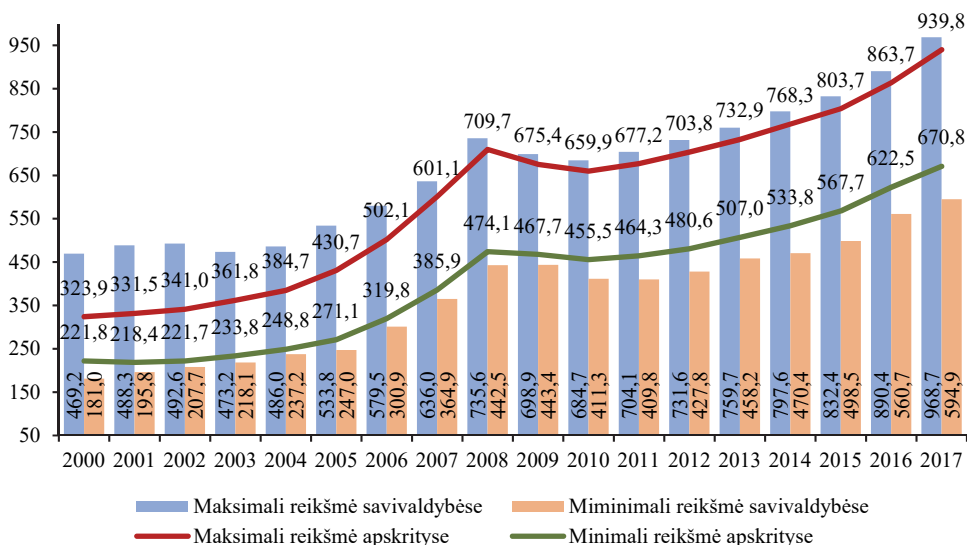
Nepaisant išsakyto pastebėjimo, vertėtų išskirti ir itin ryškia pozityvią tendenciją. Augant darbo apmokėjimui, apskričių ir savivaldybių maksimalių bruto darbo užmokesčio reikšmių skirtumai per visą stebimą laikotarpį reikšmingai sumažėjo. Tai reiškia, jog stebimo

laikotarpio pradžioje galima buvo išskirti atskiras savivaldybes (2000–2002 m. – Ignalinos raj., 2003 m. – Mažeikių raj., keletą metų vėliau – Vilniaus m.), kur darbuotojų vidutinis darbo apmokėjimas ypač išsiskyrė lyginant su kitų savivaldybių dirbančiųjų atlyginimais. Tačiau įstojus Lietuvai į ES, darbo apmokėjimo diferenciacija „iš viršaus“ gana ryškiai sumažėjo, nors sostinė tapo tvirtu darbo apmokėjimo lyderiu šalies mastu.

Vilniaus, kaip stipraus ekonominės ir socialinės plėtros centro, plėtra, dėl išaugusio darbo išteklių mobilumo generuoja ne tik aukštesnes sostinės dirbančiųjų, bet ir šalia jo rajonuose gyvenančių žmonių, kurie įsidarbina sostinėje, pajamas. Kita vertus, sostinės plėtros poveikis darbo užmokesčio augimui gali būti ir netiesioginis, kadangi siekdami pas save išlaikyti ir darbo išteklius, priversti mokėti didesnę darbo užmokesčių ir gretimų rajonų darbdaviai. Geras tokių pozityvių pokyčių pavyzdys yra Vilniaus raj., kur darbo apmokėjimas nagrinėjamu laikotarpiu (nuo 2000 m.) augo gerokai sparčiau nei Vilniaus m. (atitinkamai 3,4 ir 2,8 karto).

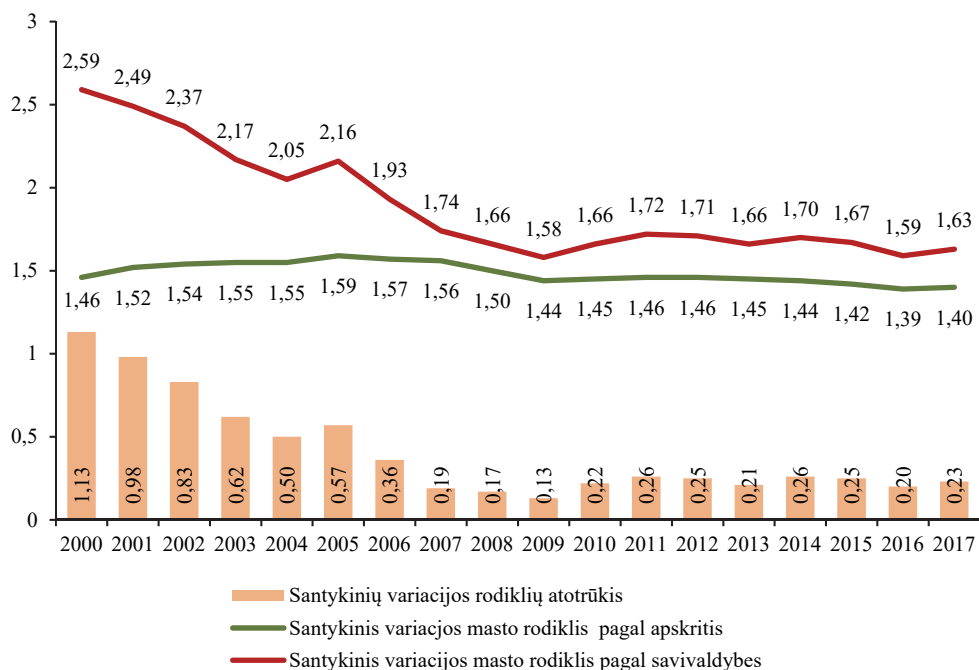
Kadangi augant darbo apmokėjimui absoliutiniai darbo užmokesčio skirtumai regionuose auga, tai pasitelsime santykinės variacijos masto rodiklį, kuris išreiškia maksimalios ir minimalios atlyginimo reikšmės santykį. Statistiniai duomenys rodo, kad santykiniai teritoriniai skirtumai tarp didžiausią ir mažiausią darbo apmokėjimą gaunančių darbuotojų atlyginimo regionuose sumažėjo. Tačiau jeigu šie santykiniai skirtumai pagal savivaldybes gerokai sumažėjo, tai jų sumažėjimas pagal apskritis buvo labai nežymus. Apie tai liudija viena prie kitos artėjančios nagrinėjamų rodiklių kreivės, atotrūkis tarp kurių praėjusiame dešimtmetyje reikšmingai sumažėjo. Nepaisant to, dabartinio ekonominio pakilimo metu šis atotrūkis išliko beveik pastovus. Todėl galima sakyti, kad lemiamas maksimalaus ir minimalaus darbo apmokėjimo skirtumų sumažėjimas įvyko praeitame dešimtmetyje. Santykinė nagrinėjamų rodiklių stabilizacija nėra naudinga regioninių gyventojų pajamų skirtumų mažinimui.

4 pav. Maksimalaus ir minimalaus bruto darbo užmokesčio dinamika pagal šalies apskritis ir savivaldybes 2000–2017 m. Statistikos departamento duomenimis (Eur)

Didžiausios ir mažiausios bruto darbo užmokesčio reikšmės santykis savivaldybėse 2000 m. siekė net 2,59 karto, o 2017 m. jis buvo daug mažesnis – 1,63 karto. Didžiausias burto darbo užmokestis 2017 m. buvo Vilniaus m. savivaldybėje (968,7 euro), mažiausias – Zarasų (594,9 euro). Maksimalūs santykiniai darbo apmokėjimo skirtumai pagal apskritis ir savivaldybes šiame dešimtmetyje išlieka palyginti neryškūs, nors faktiškai nemažėja (5 pav.).

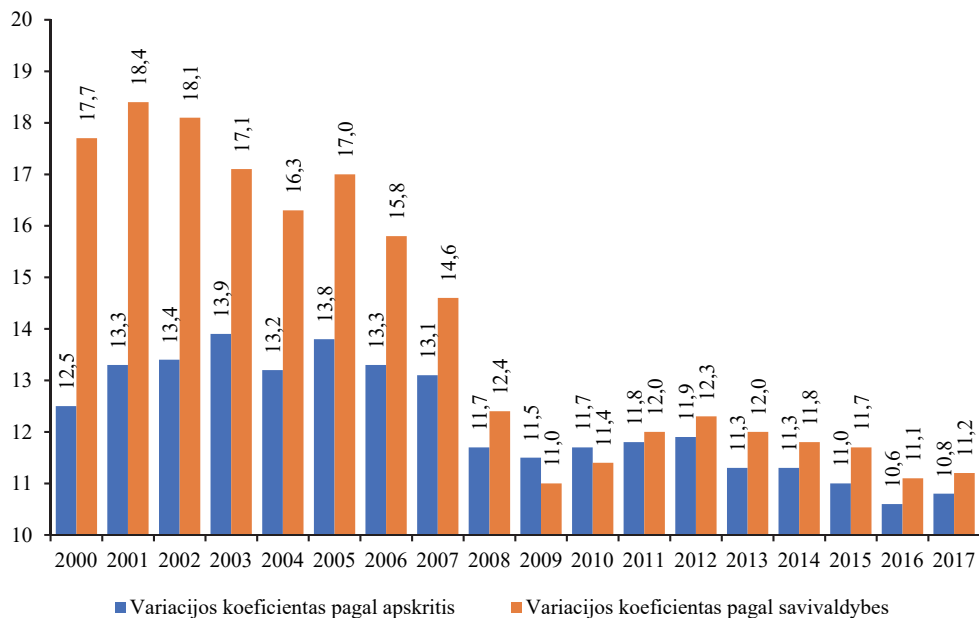
5 pav. Bruto darbo užmokesčio santykinio variacijos masto rodiklio dinamika pagal šalies apskritis ir savivaldybes 2000–2017 m. Statistikos departamento duomenimis (kartais)

Variacijos koeficiento tendencijos rodo tikruosius teritorinius darbo apmokėjimo santykinius pokyčius (6 pav.). Skaičiavimai rodo, kad anksčiau analizėje nustatytos maksimalaus ir minimalaus darbo užmokesčio santykio tendencijos tikrai nebuvo atsitiktinio pobūdžio. Teritoriniai darbo apmokėjimo santykiniai skirtumai augo sudėtingais šaliai ekonominės raidos laikotarpiais (metai iki Rusijos krizės ir jos metu – 2000–2001 m. bei 2009–2012 m. laikotarpiais, kai darbo rinkoje buvo vis dar jaučiama paskutiniosios ekonominės krizės įtaka).

Pastebėta, kad ryškesnius ekonominio pakilimo laikotarpius šalyje faktiškai lydėjo santykinis darbo užmokesčio teritorinių skirtumų mažėjimas. Nors paprastai darbo apmokėjimo skirtumai savivaldybių lygmenyje objektyviai yra didesni nei apskričių lygmenyje, pasaulinės krizės metais variacijos koeficiento reikšmė buvo didesnė apskričių lygmenyje. Šios ekonominės krizės pasekmių poveikis sietinas su padidėjusia santykinio darbo apmokėjimo diferenciacija pagal regionus 2010–2012 m. laikotarpiu (6 pav.), kurią lydėjo santykiniai aukštas nedarbo rodiklis bei dideli jo skirtumai šalies regionuose.

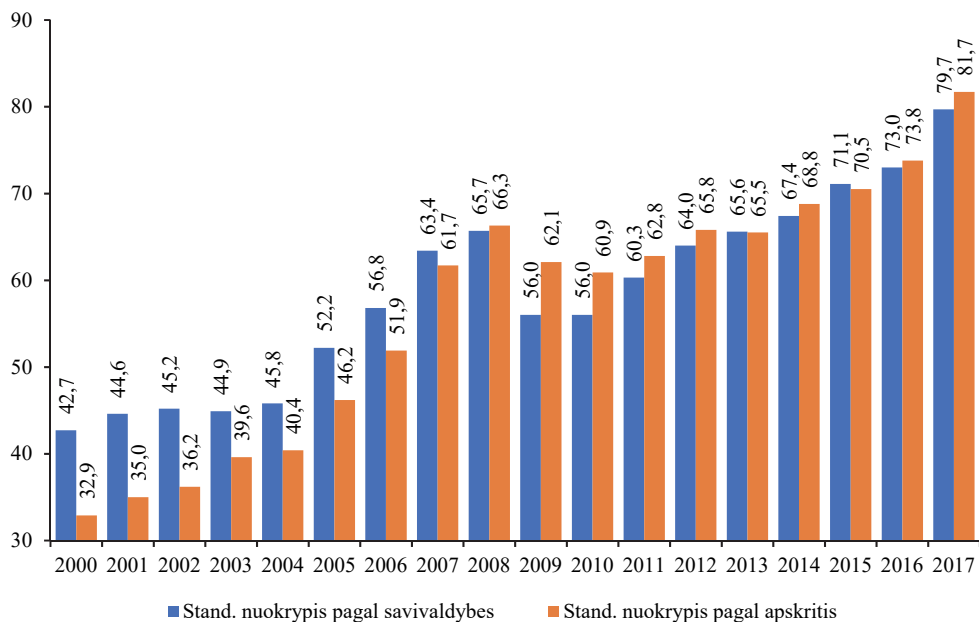
6 pav. Bruto darbo užmokesčio variacijos koeficiento dinamika pagal šalies apskritis ir savivaldybes 2000–2017 m. Statistikos departamento duomenimis (proc.)

Vidutinį nominalų atlyginimo nukrypimą išreiškia bruto darbo užmokesčio vidutinio standartinio kv. nuokrypio rodiklis. Nepaisant santykinio darbo apmokėjimo teritorinių skirtumų mažėjimo, sprendžiant pagal vidutinio kvadratinio nuokrypio rodiklį, absoliutinė atlyginimų diferenciacija per ilgesnį laikotarpį regionuose gana stipriai išaugo (7 pav.). Pastarojo rodiklio svyravimai itin reikšmingai priklauso nuo šalies ekonominės raidos ciklų. Dėl ekonominio nuosmukio poveikio praeito dešimtmečio pabaigoje, absoliutiniai (nominalūs) darbo užmokesčio skirtumai eurais stipriai sumažėjo ir priešskrizinį lygį pasiekė tik 2013–2014 m. Vėliau (nuo 2015 m.) buvo stebimas spartesnis vidutinių absoliutinių darbo apmokėjimo skirtumų augimo proveržis (ypač 2017 m.).

Įdomu, kad dabartinio šalies ekonominio augimo ciklo galutinė fazė pasižymi itin sparčiu absoliutinio darbo užmokesčio teritorinių skirtumų didėjimu. Panašią situaciją mes stebime nuo 2006 m. – ankstesnio ekonomikos perkaitimo laikotarpiu, prieš ūkio nuosmukį. Tai laikotarpiai, kai absoliutiniai teritoriniai darbo užmokesčio skirtumai itin išaugo ir regioniniu požiūriu šalies ūkis toli gražu nepasižymėjo darbuotojų atlyginimų raidos tolygumu. Iškyla grėsmė, kad sproguos spartaus ir netolygaus darbuotojų pajamų augimo burbului šalies regionuose prasidės ekonominio nuosmukio laikotarpis, kurį gali lydėti darbo užmokesčio sumažėjimas. Paprastai absoliutinė darbo apmokėjimo diferenciacija pagal savivaldybes didesnė nei pagal apskritis, tačiau vidutinio kvadratinio nuokrypio rodiklio reikšmės šiame dešimtmetyje apskrityse buvo dažniausiai aukštesnės, o nagrinėjami skirtumai tarp skirtingų lygmenų rodiklio buvo labai neryškūs.

7 pav. Bruto darbo užmokesčio vidutinio standartinio kv. nuokrypio dinamika pagal šalies apskritis ir savivaldybes 2000–2017 m. Statistikos departamento duomenimis (Eur)

Absoliutinių darbo apmokėjimo regioninių skirtumų padidėjimą šiame dešimtmetyje faktiškai lydėjo ir skurdo rizikos lygio augimas šalies mastu. Skurdo rizikos lygis 2012–2018 m. laikotarpiu Lietuvoje padidėjo nuo 18,6 iki 22,9 proc. Santykinės darbo užmokesčio diferenciacijos mažėjimas savivaldybių lygmenyje anaipol nepagerino skurdo situacijos šalyje šiame dešimtmetyje. Apie tai liudija neigiamos skurdo lygio tendencijos šalies mastu.

Išvados

Aukšta absoliutinė darbo apmokėjimo (pajamų) diferenciacija regionuose nėra palanki stiprios vidurinės klasės susiformavimui šalyje, kadangi prie skurdesnių gyventojų sluoksnių priskiriamiems žmonėms mažesnė šalies teritorijose sunku tapti didesnes pajamas generuojančiais vidutiniokais. Iš kitos pusės, šalyje egzistuoja pakankamai aukšta ir kitų darbo rinkos rodiklių (ypač nedarbo) regioninė diferenciacija, tačiau šioje publikacijoje pateiktoje analitinėje straipsnio dalyje dėl esamos tematikos specifikos tas atskirai plačiau nenagrinėjama, nors tai yra neabejotina kliūtis stipriam vidurinės klasės susiformavimui ir gyventojų gerovės kilimui.

Kaip rodo statistiniai duomenys, santykiniai darbo apmokėjimo diferenciacijos skirtumai gerokai sparčiau mažėjo savivaldybėse nei apskrityse. Panašu, kad tolesnis dirbančiųjų pajamų santykinės diferenciacijos mažėjimas savivaldybėse neįmanomas be teritorinių darbo apmokėjimo skirtumų mažinimo tarp apskričių. Todėl mažesnių ir skurdesnių regionų ekonominio augimo ir darbo vietų problemų sprendimas, pritraukiant ES paramą, turėtų būti sutelktas daugiau apskričių, o ne atskirų savivaldybių lygmenyje.

Autorių atlikti regioniniai tyrimai rodo, kad skirtingai nei darbo apmokėjimo skirtumų vertinimo atveju, teritorinė nedarbo diferenciacija savivaldybių lygmenyje yra gerokai aukštesnė savivaldybių nei apskričių lygmenyje. Tai rodo, kad situacijos darbo rinkoje pablogėjimo atveju, teritorinių įdarbinimo tarnybų vykdomas bedarbių įdarbinimo problemų sprendimas įmanomas atskirose savivaldybėse, o dirbančiųjų pajamų skirtumų mažinimas turėtų būti sprendžiamas apskričių lygmenyje, nes darbo apmokėjimo skirtumų mažinimas savivaldybių lygmenyje faktiškai išsisėmė savo galimybes (kadangi mažėjantys darbo apmokėjimo variacijos rodikliai miestuose ir rajonuose jau praeitame dešimtmetyje žymiai priartėjo prie analogiškų apskričių rodiklių). Tolesnis darbo apmokėjimo diferenciacijos mažinimas galėtų sustiprinti vidurinę klasę šalies regionuose ir tuo pačiu padėtų spręsti skurdo problemas probleminėse šalies teritorijose. Tokiu būdu mažinant nedarbą, darbo rinkos ir socialinės politikos vykdymas dabartinėmis sąlygomis šalyje turėtų būti labiau sukoncentruotas savivaldybių lygmenyje, o mažinant skurdą ir tuo pačiu regioninę darbo apmokėjimo diferenciaciją – apskričių lygmenyje.

Be abejonės, ryšys tarp skurdo, vidurinės klasės stiprinimo galimybių Lietuvoje bei teritorinės dirbančiųjų pajamų (darbo užmokesčio) diferenciacijos yra labai sudėtingas ir faktiškai neištyrinėtas. Tačiau tenka apgailestauti, kad santykinų darbo apmokėjimo skirtumų mažėjimas Lietuvoje apčiuopiamai taip ir neprisidėjo prie vidurinės klasės stiprinimo bei skurdo lygio mažinimo šiame dešimtmetyje. Neprisideda prie skurdo mažinimo ir itin spartus absoliutinių dirbančiųjų pajamų (darbo užmokesčio) regioninių skirtumų padidėjimas atskirais spartesnio ekonominio augimo metais.

Kita vertus, santykinį gyventojų skurdo lygį didele dalimi sąlygoja žemos nedirbančių pensininkų ir kitų ekonomiškai neaktyvių gyventojų pajamos, kurios faktiškai nėra susietos su spartesniu verslo ir dirbančiųjų gerovės augimu. Sparčiai senstant šalies visuomenei, daug pagyvenusių žmonių, kurie dirbdami ir gaudami pakankamai padorų atlyginimą galėjo save priskirti save prie vidurinės klasės, sulaukę pensijos patenka tarp skurstančiųjų. Dėl visuomenės senėjimo gali dar sparčiau didėti gyventojų absoliutinių pajamų regioninė diferenciacija, kuri būtų itin skausminga sparčiau augant senų žmonių lyginamajam svoriui mažesniuose ir ekonomiškai silpnesniuose regionuose.

Literatūra

Gaidys V., Gečienė I., Kublickienė L., Sviklas E. K., Šutinienė I., Žvinklienė A. Demokratizacijos procesų Lietuvoje sociologinė analizė. (2013). Vilnius, Lietuvos socialinių tyrimų centras. 206 p. ISBN 978-9955-531-43-2.

Eurostat Database. (2019). Prieiga internete: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

EU Statistics on Income and Living Conditions. Prieiga internete: <https://www.eui.eu/Research/Library/ResearchGuides/Economics/Statistics/DataPortal/EU-SILC>.

<http://verslas.delfi.lt/archive/article.php?id=75336361>.

<https://www.tv3.lt/naujiena/verslas/954187/isskyre-tris-punktus-kaip-patikrinti-ar-priklausote-viduriniajai-klasei>.

- <http://edition.cnn.com/2015/01/20/politics/state-of-the-union-2015-transcript-full-text/index.html>.
- Lei F., & Silos P. (2012). Wages and unemployment across business cycles: A high- frequency investigation. *Working Paper Series, 16*, 1-34.
- Lietuvos socialinė struktūra. (2005). Vilnius, Socialinių tyrimų institutas, Firidus. ISBN 9955-531-18-5.
- Pajuodienė G. M., Šileika A. (2000). Lietuvos gyventojų socialiniai sluoksniai (vidurinėsios klasės beiėškant). *Pinigų studijos 3*, 59-80.
- Šapoka V. (2017). Daug dirbantieji neišlipa iš skurdo, o turtingieji neretai turtus sukaupia nelegaliai. Prieiga internete: <https://www.delfi.lt/verslas/verslas/v-sapoka-daug-dirbantieji>, 2017.10.05.
- Savickas E. (2017). Dalis gyventojų apie priklausymą viduriniajai klasei gali tik pasvajoti. Prieiga internete: <https://www.delfi.lt/verslas/verslas/dalis-gyventoju-apie-priklausyma-viduriniajai-klasei-gali-tik-pasvajoti.d?id=75889189>, 2017.10.05.
- Statistics Lithuania Database. (2019). Prieiga internete: <http://osp.stat.gov.lt/en/web/guest/home>.
- Taljūnaitė M., Sviklas, E. K. (2018). Vidurinė klasė Lietuvoje. Vilnius, Lietuvos socialinių tyrimų centras. 120 p.
- Tureikytė D. (1995). Gyventojų socialinis ekonominis statusas :subjektyvus vertinimas. *Socialiniai tyrimai. Permainų metas: tapatumo ieškojimas*. Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas.
- Vasiliauskas V. (2017). Klatingiausia žinia, kad ekonomika auga, o pajamų nelygybė gilėja. Prieiga internete: <https://www.delfi.lt/verslas/verslas/v-vasiliauskas-klatingiausia-zinia>, 2017.10.05.
- Visuomenės nuomonės tyrimai Lietuvos istorinio lūžio laikotarpiu. Viešosios nuomonės centro tyrimai 1989–1993 metais. Mokslo studija. V. Gaidys, D. Tureikytė. Vilnius, Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2015. 105.
- Wallace H., Pollack M. A., & Young A. R. (Eds.). (2015). *Policy-making in the European Union*. Oxford University Press, USA.

ASSESSMENT OF TERRITORIAL DIFFERENCES OF POPULATION WELFARE

Laima OKUNEVIČIŪTĖ NEVERAUSKIENĖ

Labour market research institute of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: laima.okuneviciute@dsti.lt

Arūnas POCIUS

Labour market research institute of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: arunas.pocius@dsti.lt

Eduardas Kęstutis SVIKLAS

Institute of Sociology of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: eduardas.sviklas@lstc.lt

Summary. The aim of the article is to evaluate the differences in welfare in the regions of the country and to review the possibilities of the formation of the middle class in the context of the development of the population income (wage). For the purpose of assessing differences in the well-being of the population, the article widely uses the wage rate. Despite the fact that wages may not be the only and comprehensive criterion of well-being, they remain a crucial indicator of their assessment, on which the income of most regions and their families depends. On the other hand, when it comes to differences in the welfare of the population at municipal level, the lack of statistical information makes the wage indicator particularly useful. It is important to examine differences in the well-being of the population on the basis of the wage rate, because the high indicator differentiation in regions significantly impedes the development of a strong middle class and increases the risk of social exclusion for lower-income people and their families.

The article also focuses on the formation of the middle class in the country, examining the situation in the context of the development of the welfare of the population. Excessive income and wage equality are also detrimental to the emergence of a strong middle class and overall welfare growth. Therefore, when it comes to sustainable growth in the well-being of the population, it should be think about optimum wage differentiation. Such an optimal differentiation should, of course, cover both the territorial and the professional (as well as the qualifying) aspect. The known dynamics and differentiation of wages depends on the differences in the social and occupational structure of the population and their changes in the regions. It is also important to avoid large income disparities between the social groups of the population.

Keywords: middle class, welfare, wage, income inequality, economic disparities between different regions.

SAVIŽUDYBIŲ LYGIO DIFERENCIACIJA LIETUVOJE VIDUTINĖS TIKĖTINOS GYVENIMO TRUKMĖS DIDĖJIMO KONTEKSTE

Daumantas STUMBRYŠ

LSTC Visuomenės geografijos ir demografijos institutas

A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius

El. paštas: daumantas.stumbrys@fsf.vu.lt

Viktorija ANDREIKĖNAITĖ

VU MF Sveikatos mokslų institutas

M. K. Čiurlionio g. 21, LT-03101 Vilnius

El. paštas: v.andreikenaite@gmail.com

Arūnas GERMANAVIČIUS

VU MF Klinikinės medicinos institutas, Psichiatrijos klinika

M. K. Čiurlionio g. 21, LT-03101 Vilnius

El. paštas: agermanavicius@gmail.com

Santrauka. Šiame straipsnyje, remiantis agreguotais Higienos instituto ir Lietuvos statistikos departamento duomenimis, nagrinėjama savižudybių lygio diferenciacija pagal lytį, amžių ir gyvenamąją vietovę, aptariama savižudybių prevencija Lietuvoje. Pagrindinis šio darbo tikslas – įvertinti, kokį poveikį vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui nuo 2007 iki 2017 m. turėjo savižudybių lygio pokyčiai atskirose demografinėse Lietuvos gyventojų grupėse. Analizė atlikta naudojant vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės dekompozicijos metodą. Nustatyta, kad iš visų analizėje nagrinėtų demografinių grupių savižudybės didžiausią poveikį vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui turėjo tarp kaimo vyrų – 0,44 iš 6,77 metų. Didžiausi pozityvūs vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiai dėl savižudybių užfiksuoti tarp vyrų, jaunesnių nei 40 metų amžiaus grupėse: mieste – 0,20 iš 0,22 metų, kaime – 0,32 iš 0,44 metų. Moterų savižudybių poveikis vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui tiek mieste (-0,01 metų), tiek kaime (0,09 metų) buvo nežymus. Taigi pastarųjų metų savižudybių rodiklių kaita patvirtina vieną pagrindinių posovietinio mirtingumo modelio bruožų – selektyvius mirtingumo lygio pokyčius skirtingose demografinėse gyventojų grupėse.

Raktažodžiai: savižudybės, mirtingumo diferenciacija, vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė, Lietuva, savižudybių prevencija.

Įvadas

Lietuva pasižymi itin aukštu mirtingumo dėl savižudybių lygiu jau daugiau nei tris dešimtmečius. Remiantis Eurostato duomenimis, trijų metų (2013–2015 m.) bendrieji standartizuoti savižudybių rodikliai Lietuvoje buvo 30,28, o visų Europos Sąjungos šalių bendras rodiklis siekė 10,91 mirčių, tenkančių 100 000 gyv. (OECD/EU, 2018). Nuo 1993 m. savižudybių skaičius sumažėjo 1,6 karto, tačiau šalis išlieka pirmoje vietoje tarp Europos šalių (OECD/EU

2018). Savižudybių lygis – vienas svarbiausių rodiklių, rodančių visuomenės psichikos sveikatos būklę (OECD/EU 2018). Sutariama, kad savižudybės – kompleksinė visuomenės sveikatos problema. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (OECD/EU 2018) pažymi, kad aukšti savižudybių rodikliai Lietuvoje susiję su daugeliu veiksnių, įskaitant greitus socialinius ir ekonominius pokyčius, didinančius psichologinį, socialinį nesaugumą. Lietuvoje atlikti tyrimai rodo, kad mūsų psichikos sveikatos priežiūros sistema yra „neveiksminga ir nepakankamai skaidri“ (Pūras ir kt., 2013, 10): nevertinamas sistemos veiksmingumas, nesukurtos paskatos siekti naujovių, vykdyti nepriklausomą lėšų efektyvumo, žmogaus teisių apsaugos ir kitų sistemos veiklos rezultatų stebėseną (Pūras ir kt., 2013). Svarbu pažymėti, kad Lietuva iki šiol neturi ilgalaikės nacionalinės savižudybių prevencijos strategijos.

Aukštas savižudybių lygis – daugelio posovietinių šalių problema. Šiose šalyse per trumpą laiką įvyko dramatiški istoriniai pokyčiai, kuriuos sekė savižudybių rodiklių svyravimai (Gailienė, 2005). Viena iš teorinių prieigų, kuria remiantis nagrinėjamas aukštas savižudybių lygis posovietinėse šalyse, yra psichosocialinio streso teorija (Cornia, Paniccia, 2000; Shkolnikov, 1998; 2004). Radikalūs makrosocialinio lygmens pokyčiai paliko negrįžtamą įspaudą žmonių gyvenimuose: tapatumo, savirealizacijos ir psichologinio atsparumo klausimais. Kai mas Lietuvoje nuo komunistinio režimo nukentėjo labiausiai, nes priverstinė kolektyvizacija ir beveik visiškai privачios nuosavybės sunaikinimas palietė pačią kaimo žmogaus egzistencijos esmę – sutraukė tradicinius bendruomenės ir šeimos ryšius, stūmė žmones į desperaciją (Gailienė, 1998). Šiandien vyresnio amžiaus kaimo gyventojų savižudybių rodikliai vis dar išlieka didžiausi tarp visų pagrindinių demografinių grupių.

Vienas iš pagrindinių Lietuvos gyventojų mirtingumo modelio bruožų – didelė mirtingumo diferenciacija skirtingose socialinėse-demografinėse gyventojų grupėse (Jasilionis ir kt., 2007; 2015; Stankūnienė, Jasilionis, 2011). Po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje prasidėjusios įvairios reformos – sveikatos sistemos, socialinė, ekonominė, kultūrinė – turėjo skirtingą poveikį socialinėms-demografinėms gyventojų grupėms. Dėl to didėjo savižudybių diferenciacija (Gailienė, 1998). Palyginus su sovietiniu laikotarpiu, pasikeitė rodiklių dinamikos tendencijos: mieste savižudybių daugėjo beveik taip pat, kaip ir kaime, negatyvios tendencijos beveik vienodai paveikė ir vyrus, ir moteris (Gailienė, 1998). Pastaraisiais metais atlikti mirtingumo diferenciacijos tyrimai rodo, kad mirtingumo dėl savižudybių diferenciacijos rodikliai išlieka aukšti (Jasilionis ir kt., 2015). Aukštesnė savižudybių rizika yra tarp kaimo gyventojų, mažiau išsilavinusių, bedarbių ar ekonomiškai neaktyvių asmenų. Palyginus 2001–2004 ir 2011–2013 m. su gyventojų surašymu sujungtais duomenimis paremtų tyrimų rezultatus, itin didelį nerimą kelia labai padidėjęs mirtingumo nuo savižudybių lygis ekonomiškai neaktyvių, negalią turinčių gyventojų grupėje (Jasilionis ir kt., 2015). Taigi mirtingumo dėl savižudybių diferenciacija išlieka aktualia demografijos mokslo ir gyventojų politikos tema, nepaisant to, kad vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nuo 2007 m. nuosekliai augo.

Straipsnį sudaro kelios dalys. Pirmoje straipsnio dalyje pristatomi analizės metu naudoti duomenys ir metodai. Antroje dalyje yra pateikiama trumpa Lietuvos gyventojų vidutinės

tikėtinos gyvenimo trukmės ir bendro savižudybių lygio pokyčių pastaraisiais dešimtmečiais apžvalga. Trečioje dalyje, naudojant amžiaus lyties piramidžių vizualizavimo metodą, nagrinėjama savižudybių lygio diferenciacija ir jos poveikis vidutinei tikėtina gyvenimo trukmei. Straipsnio pabaigoje aptariami diskusiniai klausimai, savižudybių prevencinės priemonės.

1. Metodai ir duomenys

Mirtingumo diferenciacijos tyrimuose nagrinėjant kelių skirtingų populiacijų mirtingumo rodiklius dažniausiai naudojami standartizuoti mirtingumo rodikliai (angl. *standardized death rates*). Mirtingumo rodiklių standartizacija leidžia sumažinti nagrinėjamos populiacijos struktūros poveikį šiems rodikliams. Tokios analizės metu daroma prielaida, kad populiacijų struktūra, pagal gyventojų amžių, yra lygi pasirinktai standartinei populiacijos struktūrai. Taigi rodiklio reikšmė priklauso nuo to, kokios struktūros populiacija bus pasirinkta kaip standartinė.

Sugretinus dviejų skirtingų populiacijų vidutinę tikėtiną gyvenimo trukmę, populiacijos struktūros poveikis skaičiuojamiems rodikliams yra dar labiau sumažinamas, kadangi mirtingumo lentelės (angl. *life table*) yra sudaromos vienodai 100 000 gyventojų populiacijai. Kitaip tariant, taikant mirtingumo lentelių metodą tikėtina gyventojų struktūra priklauso nuo mirtingumo rodiklių skirtingose gyventojų amžiaus grupėse. Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė apibrėžiama, kaip „tikimybinis rodiklis, rodantis, kiek vidutiniškai metų gyvens kiekvienas gimęs arba sulaukęs tam tikro amžiaus žmogus, jeigu visą būsimą tiriamos kartos gyvenimą mirtingumo lygis kiekvienoje gyventojų amžiaus grupėje nekis“ (Lietuvos statistikos departamentas 2018).

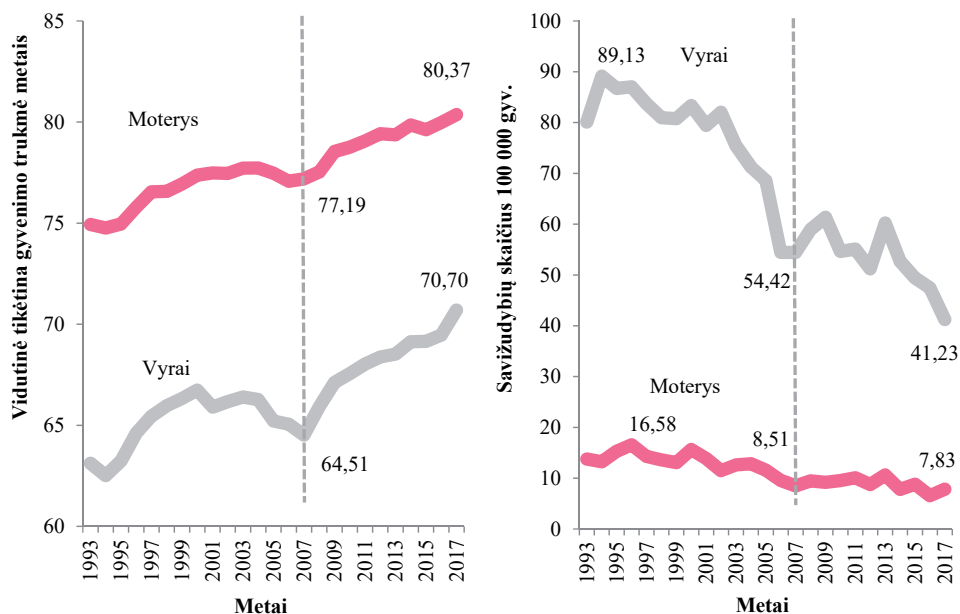
Demografiniuose tyrimuose dažnai sugretinami dviejų skirtingų populiacijų demografiniai rodikliai. Nustačius šių demografinių rodiklių skirtumus, kyla klausimas, kokie kiti demografiniai veiksniai darė poveikį šių rodiklių skirtumams ir kokio stiprumo šis poveikis buvo (Andreev, Shkolnikov, 2012). Siekiant įvertinti, kokį poveikį vidutinei tikėtina gyvenimo trukmei turėjo savižudybių lygio pokyčiai atskirose demografinėse Lietuvos gyventojų kategorijose, buvo atlikta vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės dekompozicija. Dekompozicijos metu nustatyta, kiek metų prie vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimo pridėjo mažėjantis mirtingumas dėl savižudybių skirtingose gyventojų grupėse. Dekompozicinė analizė atlikta remiantis Maxo Planko Demografinių tyrimo centro mokslininkų parengta metodika (plačiau apie šį metodą – Andreev, Shkolnikov, 2012). Tyrimui pasirinktas laikotarpis nuo 2007 iki 2017 m. Šio laikotarpio metu, tiek vyrų, tiek moterų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė nuosekliai didėjo.

Dekompozicinės analizės metu naudoti savižudybių rodikliai apskaičiuoti naudojant Higienos instituto pateiktus mirties atvejų pagal mirties priežastis ir demografinius kintamuosius (lytį, amžių, gyvenamąją vietovę) duomenis. Savižudybių rodikliai, tenkantys 100 000 gyventojų, apskaičiuoti naudojant Lietuvos statistikos departamento pateiktus vidutinio gyventojų skaičiaus atitinkamose demografinės gyventojų grupės duomenis. Gauti duomenys pateikti naudojant amžiaus lyties piramidžių metodą.

2. Vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės ir savižudybių lygio pokyčiai Lietuvoje

Nuo 2007 iki 2017 m. Lietuvoje užfiksuotas didžiausias vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimas nuo to laiko, kai turime patikimus demografinius mirtingumo duomenis.¹² Per šį laikotarpį vidutinė tikėtina vyrų gyvenimo trukmė pailgėjo nuo 64,51 iki 70,70 metų (1 pav.). Moterų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė šiuo laikotarpiu taip pat nuosekliai didėjo – nuo 77,19 iki 80,37 metų, su nedidelėmis korekcijomis 2013 ir 2015 m. (Human Mortality Database, 2019).

1 pav. Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė ir standartizuoti savižudybių rodikliai vyrų ir moterų populiacijoje Lietuvoje 1993–2017 m.

Šaltiniai: Higienos institutas, Lietuvos statistikos departamentas ir Human Mortality Database. Skaičiamai autorių.

Per šį laikotarpį vyrų ir moterų standartizuoti savižudybių rodikliai mažėjo, tačiau skirtingais tempais. Vyrų mirtingumo dėl savižudybių rodikliai 2017 m. buvo 5,27 karto didesni, tačiau nuo 2007 iki 2017 m. vyrų mirtingumo rodikliai sumažėjo 24,24 proc., o moterų tik 8,00 proc. Taigi vyrų standartizuoti savižudybių rodikliai mažėjo greičiau negu moterų. Be to, vyrų savižudybių rodikliams būdinga šuoliška kaita, o moterų savižudybių lygio rodiklių mažėjimas nuoseklesnis.

Anksčiau atlikti tyrimai (Stumbrys, 2018) rodo, kad pagrindinis veiksnys, prisidėję prie vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimo 2007–2015 m., buvo pozityvūs mirtingumo

¹² Human Mortality Database (www.mortality.org) yra sukaupti Lietuvos gyventojų mirtingumo duomenys nuo 1959 m.

dėl išorinių mirties priežasčių pokyčiai. Ši mirties priežasčių grupė lėmė 38,68 proc. viso nagrinėtu laikotarpiu užfiksuoto vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimo (Stumbrys, 2018). Tyrimų apie tai, kaip vyrų savižudybių lygio mažėjimas susijęs su pozityviais gyvenimo trukmės pokyčiais, straipsnio autoriams nėra žinoma. Kaip nėra žinoma tyrimų, kur būtų nagrinėjamos moterų savižudybių lygio Lietuvoje sąsajos su jų vidutinė tikėtinos gyvenimo trukmės kaita.

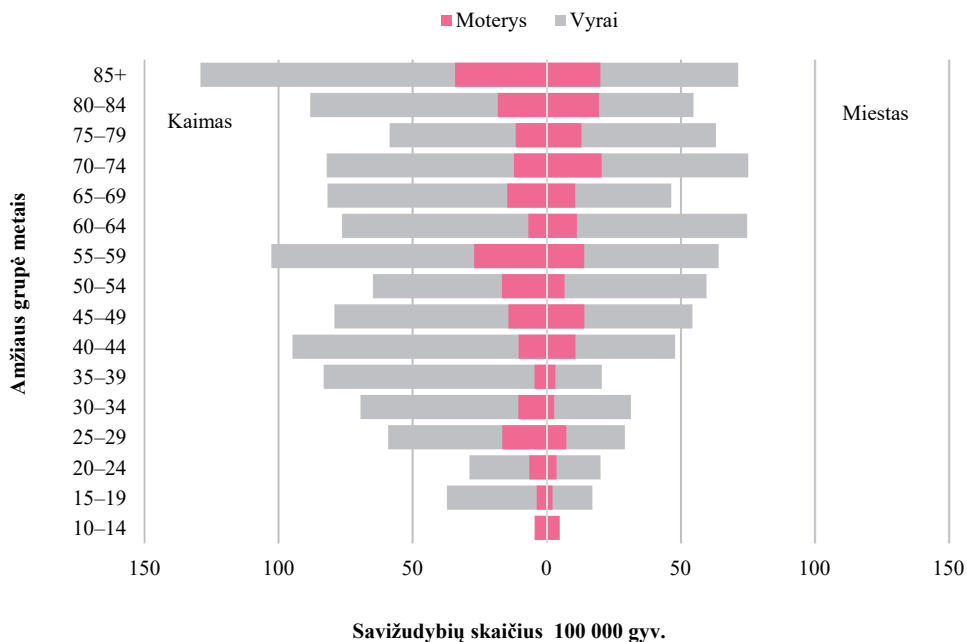
3. Tyrimo rezultatai

Lietuvoje, kaip ir kitose Europos Sąjungos šalyse, vyrų savižudybių rodikliai yra kelis kartus didesni negu moterų (OECD/EU (2018)). Tačiau savižudybių rodiklių analizė naudojant amžiaus lyties piramidžių duomenų vaizdavimo metodą atskleidė, kad vyrų ir moterų savižudybių struktūra 2017 m. turėjo daug panašumų: kaimo gyventojų savižudybių rodikliai buvo didesni negu miesto, su didžiausia savižudybių rizika susidūrė vyriausio amžiaus gyventojų grupės, mažiausi savižudybių rodikliai buvo tarp jauniausio amžiaus gyventojų grupių (2 pav.). Vis dėlto vyrų ir moterų savižudybių amžiaus lyties piramidės turėjo ir skirtumų. Savižudybių rodiklių skirtumai pagal gyvenamąją vietovę buvo didesni tarp vyrų, negu tarp moterų. Beveik visose vyrų amžiaus grupėse, išskyrus vieną (75–79 m. amžiaus), kaimo gyventojų savižudybių rodikliai buvo didesni negu miesto. Tarp moterų, gyvenančių kaime, savižudybių rodikliai buvo didesni vienuolikoje amžiaus grupių, o tarp moterų, gyvenančių mieste, – šešiose amžiaus grupėse. Taigi savižudybių rodiklių skirtumai pagal gyvenamąją vietovę 2017 m. buvo didesni tarp vyrų, tačiau diferenciacija pagal amžiaus grupes – didesnė tarp moterų.

Vyrų savižudybių rodiklių skirtumai pagal gyvenamąją vietovę 2017 m. varijavo priklausomai nuo vyrų amžiaus grupių. Mieste gyvenančių vyrų savižudybių skaičius 100 000 gyv. metais buvo 1,63 karto didesnis negu kaime. Šio rodiklio reikšmės 2017 m. kaime buvo 60,93, o mieste – 37,36. Tačiau kai kuriose amžiaus grupėse šie skirtumai buvo dar didesni (2 pav.). Vyrų amžiaus grupėje iki 40 metų bendras savižudybių rodiklis kaime siekė 37,01, o mieste – 16,21. Didelis miesto ir kaimo vyrų savižudybių rodiklių skirtumas užfiksuotas ir tarp vyriausio amžiaus gyventojų grupės (85 ir daugiau metų). Mažiausi savižudybių rodikliai pagal gyvenamąją vietovę užfiksuoti tarp vidutinio ir vyresnio amžiaus vyrų – 45–84 m. amžiaus grupėje. Taigi vyrų savižudybių rodiklių skirtumai pagal gyvenamąją vietovę buvo didžiausi tarp jauniausio ir tarp vyriausio amžiaus gyventojų grupių.

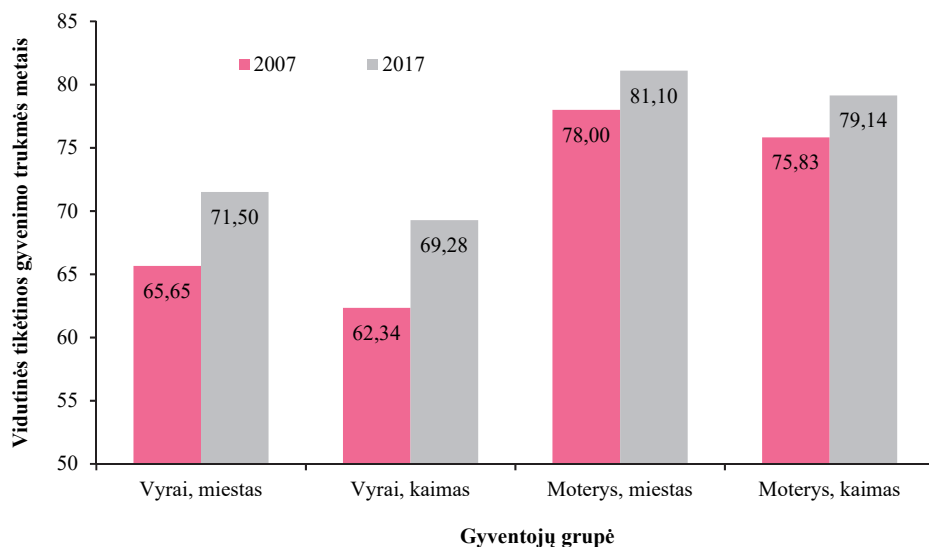
Analizės rezultatai rodo, kad vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė visose nagrinėtos demografinės grupės didėjo. Vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimas 2007–2017 m. buvo apie du kartus didesnis negu moterų. Tai reiškia, kad bendras moterų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės atotrūkis nuo vyrų mažėjo. Svarbu pažymėti, kad šio rodiklio reikšmė išlieka didžiausia tarp visų Europos Sąjungos šalių (OECD/EU, 2018). Daugiausiai vidutinė tikėtina gyvenimo ilgėjo tarp kaime gyvenančių vyrų – 6,94 metų.

2 pav. Mirties atvejų skaičius 100 000 gyv., pagal amžiaus grupes, lytį ir gyvenamąją vietovę 2017 m. Lietuvoje

Šaltiniai: Higienos institutas ir Lietuvos statistikos departamentas. Skaičiavimai autorių.

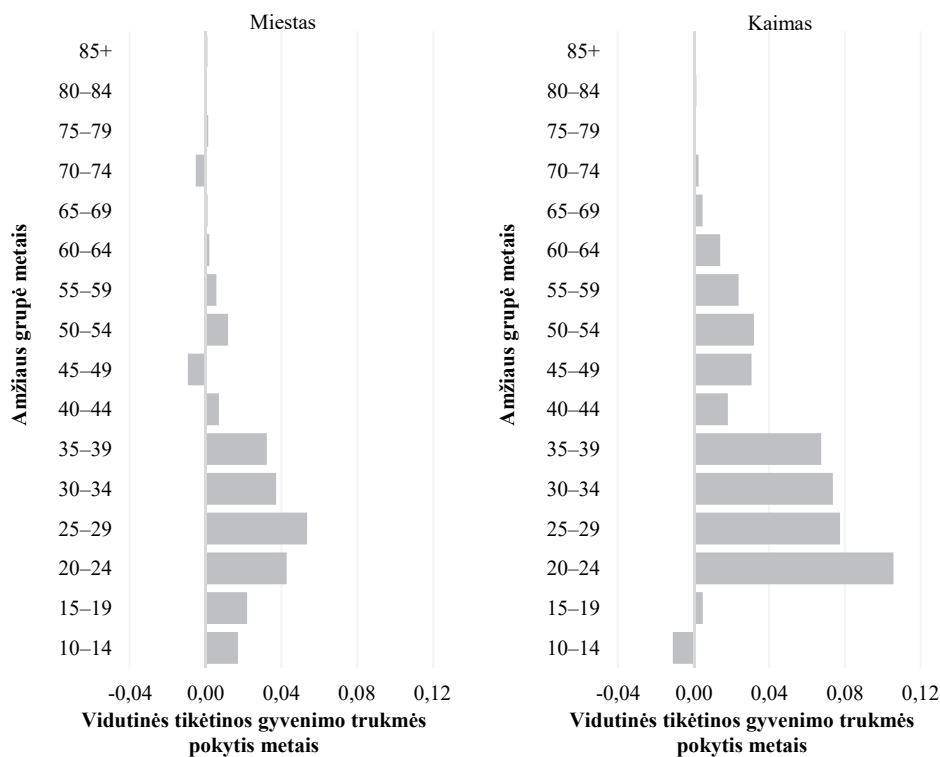
3 pav. Lietuvos gyventojų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė pagal lytį ir gyvenamąją vietovę 2007 ir 2017 m.

Šaltiniai: Higienos institutas ir Lietuvos statistikos departamentas. Skaičiavimai autorių.

Dekompozicinės analizės rezultatai rodo, kad vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui 2007–2017 m. daugiausiai įtakos turėjo mirtingumo dėl savižudybių mažėjimas tarp jaunesnio amžiaus gyventojų grupių (4 ir 6 pav.). Tarp mieste gyvenančių vyrų savižudybių lygio mažėjimas lėmė 0,22 metų, o tarp kaime – 0,44 metų bendro vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimo. Didžioji dalis pozityvių vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčių buvo susiję su savižudybių lygio mažėjimu tarp jaunesnių nei 40 metų vyrų (mieste – 0,2 metų, kaime – 0,32 metų). Taigi galima teigti, kad vidutinio ir vyriausio amžiaus vyrų grupės, kuriose savižudybių rodikliai yra didžiausiai, prie bendros vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės augimo prisidėjo mažiausiai.

4 pav. Vyrų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokytis metais, nulemtas mirtingumo dėl savižudybių pokyčių Lietuvoje 2007–2017 m. mieste ir kaime

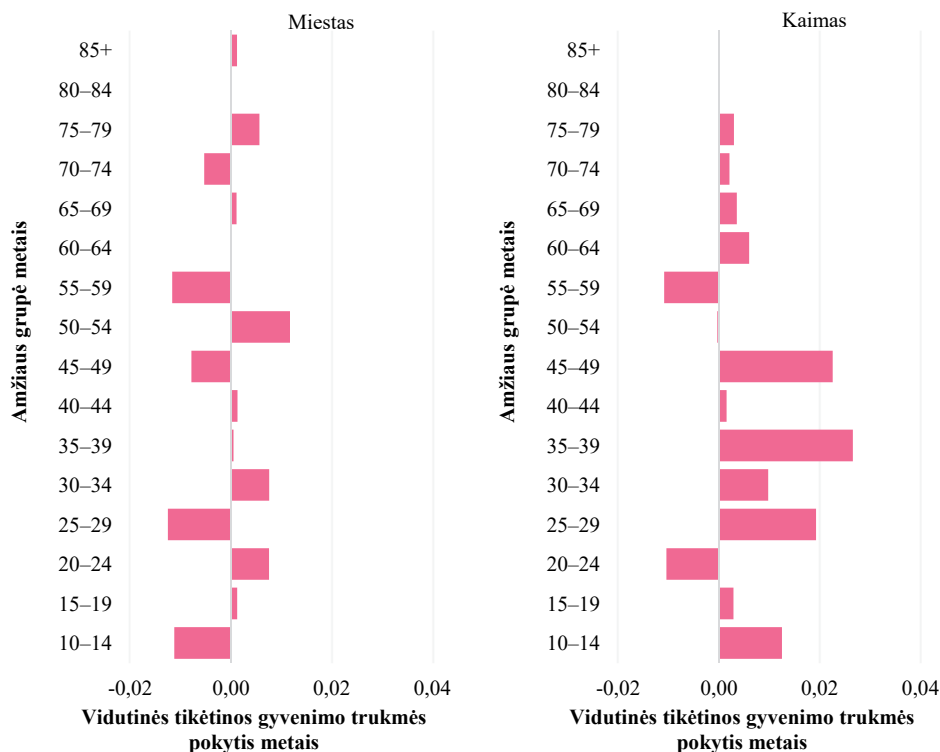

Šaltiniai: Higienos institutas ir Lietuvos statistikos departamentas. Skaičiavimai autorių.

Moteryų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės dekompozicinės analizės pokyčiai prieštaringi. Tarp mieste gyvenančių moterų savižudybių poveikis vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiams 2007–2017 m. buvo artimas nuliui (-0,01 metų). Skirtingose amžiaus grupėse savižudybių lygio pokyčių poveikis vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiams buvo priešingas, todėl gauta amžiaus lyties piramidė labiau primena kopėčių, negu demografijoje įprastą matyti piramidės siluetą (5 pav.). Tarp kaime gyvenančių moterų buvo užfiksuoti didesni teigiami vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiai dėl savižudybių lygio mažėjimo,

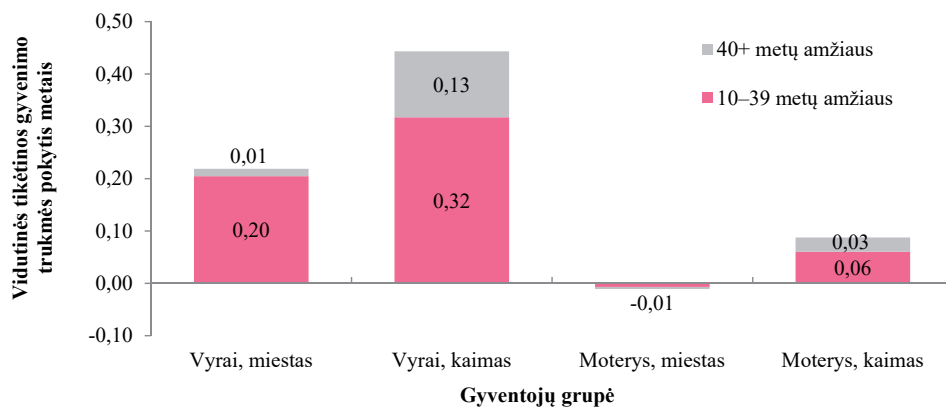
negu tarp miesto moterų, tačiau moterų savižudybių poveikis bendram vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui buvo minimalus (0,09 metų).

5 pav. Moterų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokytis metais nulemtas mirtingumo dėl savižudybių pokyčių Lietuvoje 2007–2017 m. mieste ir kaime

Šaltiniai: Higienos institutas ir Lietuvos statistikos departamentas. Skaičiavimai autorių.

6 pav. Vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokytis metais, nulemtas mirtingumo dėl savižudybių pokyčių Lietuvoje 2007–2017 m. (pagal lytį, gyv. vietovę ir amžiaus grupes)

Šaltiniai: Higienos institutas ir Lietuvos statistikos departamentas. Skaičiavimai autorių.

Apibendrinant dekompozicinės analizės rezultatus, galima teigti, kad dėl mažėjančių savižudybių rodiklių 2007–2017 m. vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė daugiausiai didėjo tarp kaime gyvenančių vyrų. Šie pokyčiai didžiaja dalimi buvo susiję su savižudybių lygio mažėjimu tarp jaunesnių negu 40 metų gyventojų. Savižudybių lygio pokyčių poveikis moterų vidutinei tikėtinai gyvenimo trukmei buvo nežymus. Analizės metu gauta informacija galėtų būti svarbi socialinės ir sveikatos politikos formuotojams, siekiant tikslingai nukreipti savižudybių prevencijos priemones į tas demografines grupes, kurias pozityvūs savižudybių lygio pokyčiai paliečia mažiausiai.

4. Diskusija: savižudybių rizikos grupės ir kryptingos prevencijos stoka

Dekompozicinės analizės rezultatai rodo, kad savižudybių lygio pokyčiai turėjo skirtingą poveikį vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui skirtingose demografinėse grupėse. Dėl mažėjančių savižudybių rodiklių vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė labiausiai didėjo tarp jaunesnio amžiaus vyrų grupių. Kitaip tariant, savižudybių rodikliai labiausiai mažėjo tose vyrų amžiaus grupėse, kur jie ir taip buvo santykinai maži. Šį reiškinį galima nagrinėti remiantis kartos efekto hipoteze. Mažesnis jauno amžiaus vyrų savižudybių lygis galėtų būti siejamas su nauja karta, kuriai būdingos mažiau žalingos su sveikata susijusios gyvensenos praktikos, mažesnis psichosocialinio streso lygis, geresnė šios gyventojų grupės psichikos sveikata.

Nagrinėjant savižudybių diferenciaciją, svarbu atkreipti dėmesį į savižudybių prevencijos priemonių kryptingumą ir jų veiksmingumą. Savižudybių prevencija yra tarpdisciplininė sritis, neatsiejama nuo visuomenės sveikatos prevencinių planų įgyvendinimo, taip pat ir psichologinių žmogaus savybių, socialinių, ekonominių sąlygų, istoriškai, kultūriškai fenomenalių ir tik tai šaliai būdingų savybių. Lietuvoje būta daug bandymų, siekiant įgyvendinti savižudybių prevencijos idėjas, suburta daug darbo grupių, kuriant savižudybių prevencijos planus, strategijas. Vis dėlto vieni didžiausių pasaulyje savižudybių rodiklių rodo, kad Lietuvos gyventojų psichikos sveikatos būklė yra prasta, o savižudybių prevencija susiduria su didžiuliais sunkumais. Valstybinio audito ataskaitoje pažymima, kad „Lietuvoje savižudybių prevencijos priemonės planuojamos netinkamai, nėra visapusės pagalbos su savižudybės rizika susijusiems asmenims teikimo sistemos“ (Valstybinio audito ataskaita, 2017).

Nuo 2015 m. kai kuriose Lietuvos savivaldybėse prasidėjo teigiami pokyčiai savižudybių prevencijos srityje: Vilniaus miesto savivaldybėje įsteigta savižudybių prevencijos memorandumo darbo grupė. Vilniaus miesto savivaldybės savižudybių prevencijos 2016–2019 m. strategijos rėmuose paruošta specialistų pagal tarptautines programas: ASSIP¹³, CAMS¹⁴,

¹³ ASSIP trumpalaikė terapija susideda iš keturių sesijų, paskui vyksta susirašinėjimas laiškais su psichoterapeutu. Pirmoje sesijoje vyksta interviu pokalbis su pacientu, kuris neseniai bandė žudyti. Šis interviu pokalbis yra išrašomas vaizdo medžiagai su paciento sutikimu. Antroje sesijoje vyksta vaizdo įrašo atkūrimas. Pacientas ir psichoterapeutas žiūri įrašytą interviu pokalbį kartu, vaizdo žiūrėjimas nuolat nutraukiamas dėl papildomos informacijos. Pacientas gauna papildomą mokomąją medžiagą namų darbams, kad galėtų skaityti ir komentuoti. Trečioje sesijoje pacientas rašo dienoraščio tipo laišką jau tuomet, kai yra atitolęs nuo krizinės būklės. Pacientui išduodamos individualios kreditingės kortelės dydžio prevencinės rekomendacijos, kad jis visuomet turėtų jas šalia. Ketvirtoje sesijoje vyksta mini-ekspozicija. Praktikuojama saugos strategija, naudojant įrašytą vaizdo interviu pokalbį. Galiausiai vyksta paciento ir psichoterapeuto susirašinėjimas laiškais, kuris tęsiasi 2 metus; pirmus 3 mėnesius pirmais metais ir 6 mėnesius antrais metais (Gysin-Maillart, 2016). Laiškų metodas galutinėje fazėje padeda palaikyti klientą psichologiškai, skatinamas žmogiškasis ryšys. Tai yra itin svarbu po bandymų žudyti.

¹⁴ CAMS – tai mokslo įrodymais grįstas pagalbos metodas asmenims, galvojantiems apie savižudybę. CAMS metodas yra sukurtas Amerikoje, tačiau per pastaruosius 30 m. išplito ir Europoje. Šis metodas specialistams padeda nustatyti savižudybės riziką ir planuoti tolimesnę pagalbą bei stebėti pagalbos teikimo efektyvumą. Išsamūs metodo tyrimai rodo, kad jis yra lankstus ir lengvai pritaikomas, o jo naudojimas stipriai sumažina savižudybės riziką: patiriamą psichologinę kančią, mintis apie savižudybę ir mėginimus nusižudyti (Jobes, 2016).

SafeTALK¹⁵ ir ASIST¹⁶. 2017 m. birželio mėn. dalis šių programų buvo įtrauktos į Sveikatos apsaugos ministerijos patvirtintą gydytojų, slaugytojų, odontologų, farmacininkų ir visuomenės sveikatos specialistų profesinės kvalifikacijos tobulinimosi sąrašą. Remiantis Savizudybių prevencijos mokytojų asociacijos duomenimis, pagal šias dvi standartizuotas mokymo programas Lietuvoje 2016–2019 m. buvo apmokyti 13425 vartininkai. Šiomis programomis apmokyti šių specialybių atstovai: policijos pareigūnai, ugniagesiai-gelbėtojai, pagalbos linijų savanoriai, ugdymo įstaigų bendruomenės, pirminės, antrinės ir tretinės grandies medicinos personalas, įkalinimo įstaigų darbuotojai, psichologai, psichoterapeutai, socialiniai darbuotojai ir kt. Vilniaus miesto 2016 m. savizudybių atvejų analizė (Skruibis, 2018) parodė, kad beveik pusė nusižudžiusių turėjo diagnozuotus psichikos sveikatos sutrikimus ir lankėsi pas psichiatrą paskutiniu metu. Vis dėlto psichikos sveikatos specialistai arba neatpažino savizudybės rizikos, arba pagalbos teikimas nebuvo pakankamai efektyvus, kad užkirstų kelią savizudybei. Tikėtina, kad panašūs sunkumai egzistuoja ir kitose savivaldybėse. Todėl siekiama suteikti bendruomenėse dirbantiems specialistams įgūdžius naudoti „bendradarbiavimu grįsto savizudybės rizikos vertinimo ir valdymo“ (CAMS) metodą.

Kita, šiuo metu taip pat tik Vilniuje taikoma efektyvi trumpoji terapija žmonėms, mėginusiems nusižudyti, yra ASSIP. ASSIP terapija rekomenduojama visiems pacientams po bandymo žudytis. Dažniausiai rizika išlieka ir po bandymų žudytis pačiais pirmaisiais metais. ASSIP yra specifinė terapija, kuria siekiama, kad pacientas suprastų savizudybės priežastis krizės fone. Taip pat ši terapijos technika pasižymi individualaus saugumo plano parengimu ateičiai. ASSIP nepakeičia jokio kito rekomenduojamo tolimesnio gydymo. Šeimos gydytojai dalyvauja paciento gydyme, nes jie būna informuoti apie teikiamas procedūras ir gauna visos gydymo istorijos kopiją. ASSIP terapijos technika yra kilusi iš Šveicarijos, ji plačiai taikoma dėl aiškaus principo, instrumento ir paprastumo. Pastaruoju metu Lietuvoje priimta keletas svarbių savizudybių prevencijos dokumentų. Sveikatos apsaugos ministerijoje įsteigtas Psichikos sveikatos skyrius (2019 m. spalio mėn.), kuris koordinuoja psichikos sveikatos sritį, įskaitant savizudybių prevenciją. Sveikatos apsaugos ministras patvirtino savizudybės grėsmę išgyvenančių asmenų psichosocialinio vertinimo tvarkos aprašą⁶ ir veiksmų bei atsakomybės už savizudybių krizę ar bandymą atlikti savizudybę algoritmą⁷. Abiejų dokumentų įgyvendinimas svarbus, užtikrinant pagalbą į savizudišką elgesį linkusiems asmenims bei aiškias funkcijas įstaigoms.

Nagrinėjant mirtingumą dėl savizudybių, svarbu atkreipti dėmesį, kad realus savizudybių lygis gali būti didesnis už oficialią statistiką. Dalis savizudybių gali slėptis po mirties priežasties kodu Y10–Y34 – nepatikslintas ketinimas. Tokiais atvejais, kai kūnas būna visiškai sumaitotas ar suiręs, nustatyti, ar tai buvo savizudybė, neįmanoma. Ir nors savizudybių rodiklis rodo mažėjimo tendenciją, mirtingumas dėl nepatikslintų mirties priežasčių bei mirtingumas dėl nepatikslinto ketinimo rodo priešingas tendencijas. Jis ypač išauga 2006–2011 m. Dalis šių nepatikslintų mirčių atkeliauja iš užsienio. Tarptautiniai tyrimai rodo, kad dalis savizudybių gali slypėti po šiomis mirtimis (De Leo, 2015). Taigi ši sritis reikalauja išsamesnio tyrimo ateityje.

¹⁵ SafeTALK – 4 val. trukmės mokymai, skirti atpažinti savizudybės riziką ir nukreipti asmenį specialisto pagalbai.

¹⁶ ASIST – savizudybių intervencijos įgūdžių mokymai – 2 dienų (16 val.) kursai, kurių metu visi suaugę asmenys mokomi atpažinti savizudybės riziką ir atlikti intervenciją, kuri gali sumažinti savizudybės riziką „čia ir dabar“.

Kitas svarbus veiksnys, susijęs su savižudybių epidemija Lietuvoje, yra nesaikingo alkoholio vartojimo kultūra. Alkoholio vartojimo rodikliai Lietuvoje jau kelis dešimtmečius išlieka vieni didžiausių tarp visų Europos Sąjungos šalių (OECD/EU, 2018). Vilniaus krašte atlikti tyrimai rodo, kad 62,1 proc. nusizudžiusių vyrų ir 31,2 proc. nusizudžiusių moterų kraujyje buvo rasta alkoholio (Benošis, Žukauskas, 2008, 1501). Neatlikus išsamių tyrimų, sunku pasakyti, ar būtent alkoholis tapo savižudybės priežastimi, tačiau akivaizdu, kad nesaikingas alkoholio vartojimas galėtų būti siejamas su dideliais savižudybių rodikliais Lietuvoje. Be to, anksčiau atliktų tyrimų rezultatai rodo, kad savižudybių rodikliai sovietmečiu buvo sumažėję tuo laikotarpiu, kai buvo įgyvendintos reformos, susijusios su alkoholio prieinamumo mažinimu (Värnik ir kt., 2001).

Mūsų analizės rezultatai rodo, kad vyresnio ir vyriausio amžiaus gyventojų savižudybių lygio pokyčiai neturėjo teigiamo poveikio vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės didėjimui. Tai reiškia, kad ši gyventojų amžiaus grupė stokoja tikslingų savižudybių prevencijos priemonių. Šios priemonės ypač svarbios socialinės atskirties ir vienišumo (Mikulionienė, 2018), o tuo pačiu ir savižudybių problemos prevencijai. Aktyvia savižudybių prevencija užsiima emocinės paramos linijos¹⁷, kurių specialistai ar savanoriai įgyja savižudybių intervencijos įgūdžių per gana trumpą laikotarpį (Skrubis ir kt., 2019). Tačiau tikslingų nacionalinio lygmens priemonių, nukreiptų į vyresnio amžiaus gyventojų savižudybių prevenciją vis dar trūksta.

Literatūra

- Andreev E. M., Shkolnikov V. M. (2012). An Excel spreadsheet for the decomposition of a difference between two values of an aggregate demographic measure by stepwise replacement running from young to old ages. *Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR Technical Report TR-2012-002)*.
- Benošis A., Žukauskas G. P. (2008). Kai kurios susijusios su alkoholio vartojimu, mirties priežastys tarp pagyvenusių žmonių. *Sveikatos mokslai*, 1, pp.1499-1506.
- Cornia G. A., Panicià R. eds. (2000). *The mortality crisis in transitional economies*. OUP Oxford.
- De Leo D. (2015). Can We Rely on Suicide Mortality Data? *Crisis*; 36 (1):1-3.
- Gailienė D. (1998). Jie neturėjo mirti. Savižudybės Lietuvoje. Vilnius: Tyto alba.
- Gailienė D. (2005). Užburtame rate: savižudybių paplitimas Lietuvoje po nepriklausomybės atkūrimo. *Psichologija*, 31, pp.7-15.
- Gysin-Maillart A., Schwab S., Soravia L., Megert M., Michel K. (2016). A novel brief therapy for patients who attempt suicide: A 24-months follow-up randomized controlled study of the attempted suicide short intervention program (ASSIP). *PLoS medicine*, 13(3), p.e1001968.
- Higienos institutas. (2019). Higienos instituto sveikatos statistinių duomenų portalas. Prieiga internete: <https://stat.hi.lt/default.aspx> (žiūrėta 2019 m. spalio 20 d.).
- Human Mortality Database. University of California, Berkeley (USA), and Max Planck Institute for Demographic Research (Germany). Prieiga internete: www.mortality.org or www.humanmortality.de (žiūrėta 2019 m. spalio 17 d.).

¹⁷ „Vaikų linija“, „Jaunimo linija“, „Pagalbos moterims linija“, „Vilties linija“, „Sidabrinė linija“, Kupiškio emocinės paramos linija pagyvenusiems žmonėms „Tavo laikas“.

- Jasilionis D., Shkolnikov V. M., Andreev E. M., Jdanov D. A., Ambrozaitiene D., Stankuniene V., Meslé F., Vallin J., Rogers G. (2007). Sociocultural mortality differentials in Lithuania: results obtained by matching vital records with the 2001 census data. *Population*, 62(4), pp.597-646.
- Jasilionis D., Stankūnienė V., Maslauskaitė A., Stumbrys D. (2015). Lietuvos demografinių procesų diferenciacija.
- Jobes D. A. (2015). The CAMS approach to suicide risk: philosophy and clinical procedures. *Suicidologi*, 14(1).
- Lietuvos statistikos departamentas. (2019). Oficialiosios statistikos portalas. Prieiga internete: <https://osp.stat.gov.lt> (žiūrėta 2019 m. spalio 20 d.).
- Mikulionienė S., Rapolienė G., Valavičienė N. (2018). Vyresnio amžiaus žmonės, gyvenimas po vieną ir socialinė atskirtis. Monografija.
- OECD/EU. (2018). Health at a Glance: Europe 2018: State of Health in the EU Cycle, OECD Publishing, Paris. Prieiga internete: https://doi.org/10.1787/health_glance_eur-2018-en.
- Pūras D., Šumskienė E., Veniūtė M., Šumskas G., Juodkaitė D., Murauskienė L., Mataitytė-Diržienė J., Šliužaitė D. (2013). *Iššūkiai įgyvendinant Lietuvos psichikos sveikatos politiką*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Shkolnikov V. M., Andreev E. M., Leon D. A., McKee M., Meslé F., Vallin J. (2004). Mortality reversal in Russia: the story so far. *Hygiea Internationalis*, 4(1), pp.29-80.
- Shkolnikov V. M., Cornia G. A., Leon D. A., Meslé F. (1998). Causes of the Russian mortality crisis: evidence and interpretations. *World development*, 26(11), pp.1995-2011.
- Skruibis P., Gailienė D., Rimkevičienė J., Geleželytė O., Latakienė J., Lošakevičius A., Mažulytė E. (2018). Mokslinio tyrimo „Vaikų ir suaugusiųjų savižudybių įvykusių 2016 m. lapkričio – 2017 m. spalio mėnesiais Vilniaus mieste analizė“. Vilniaus universitetas: Vilnius.
- Skruibis P., Astrauskas K., Mazulyte-Rasytine E. (2019). Changes in prospective helpline volunteers' suicide intervention skills throughout the initial training. *Death studies*, pp.1-5.
- Stankūnienė V., Jasilionis D. (2011). Lietuvos gyventojų mirtingumo lygio ir mirties priežasčių struktūros prieštaringi pokyčiai. *Filosofija. Sociologija*, 22(4), pp.334-347.
- Stumbrys D. (2018). Vyrų mirtingumo mažėjimas Lietuvoje: nuosekli raida ar trumpalaikiai pokyčiai? *Filosofija. Sociologija*, 29(2), pp.119-125.
- Valstybinio audito ataskaita. Savižudybių prevencija ir pagalba asmenims, susijusiems su savižudybės rizika. Valstybės kontrolė. 2017.
- Värnik A., Wasserman D., Palo E., Tooding L. M. (2001). Registration of external causes of death in the Baltic States 1970–1997. *The European Journal of Public Health*, 11(1), pp.84-88.

1 priedas. Lietuvos gyventojų vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės pokyčiai pagal mirties priežastis ir amžiaus grupės

Amžiaus grupės metais	Savižudybės				Kitos mirties priežastys			
	Vyrai		Moterys		Vyrai		Moterys	
	Miestas	Kaimas	Miestas	Kaimas	Miestas	Kaimas	Miestas	Kaimas
0	0,000	0,000	0,000	0,000	0,370	-0,028	0,376	0,141
1–4	0,000	0,000	0,000	0,000	0,017	0,089	0,058	0,028
5–9	0,000	0,000	0,000	0,000	0,027	0,001	0,013	0,090
10–14	0,017	-0,011	-0,011	0,012	-0,002	0,100	0,066	0,057
15–19	0,022	0,005	0,001	0,003	0,113	0,245	0,070	0,028
20–24	0,043	0,106	0,008	-0,010	0,288	0,393	0,001	0,014
25–29	0,054	0,077	-0,013	0,019	0,258	0,507	0,097	0,128
30–34	0,037	0,073	0,008	0,010	0,256	0,562	0,068	0,030
35–39	0,032	0,067	0,000	0,027	0,339	0,755	0,056	0,194
40–44	0,007	0,018	0,001	0,001	0,511	0,519	0,185	0,122
45–49	-0,010	0,030	-0,008	0,023	0,709	0,672	0,169	0,301
50–54	0,012	0,032	0,012	0,000	0,680	0,834	0,248	0,407
55–59	0,006	0,024	-0,012	-0,011	0,692	0,770	0,376	0,422
60–64	0,002	0,014	0,000	0,006	0,592	0,552	0,334	0,426
65–69	0,001	0,005	0,001	0,004	0,323	0,289	0,179	0,119
70–74	-0,005	0,002	-0,005	0,002	0,144	0,209	0,214	0,171
75–79	0,001	0,000	0,006	0,003	0,194	0,060	0,336	0,197
80–84	0,000	0,001	0,000	0,000	0,091	0,107	0,276	0,221
85+	0,001	0,000	0,001	0,000	0,027	0,034	-0,012	0,131
Iš viso:	0,219	0,443	-0,011	0,088	5,628	6,670	3,111	3,228

SUICIDE MORTALITY DIFFERENTIALS IN THE CONTEXT OF LIFE EXPECTANCY INCREASE IN LITHUANIA

Daumantas STUMBRYŠ

Institute of Human Geography and Demography of LSRC

A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius

E-mail: daumantas.stumbrys@fsf.vu.lt

Viktorija ANDREIKĖNAITĖ

Vilnius University Faculty of Medicine Institute of Health Sciences

M. K. Čiurlionio st. 21, LT-03101 Vilnius

E-mail: v.andreikenaitė@gmail.com

Arūnas GERMANAVIČIUS

Vilnius University Faculty of Medicine Institute of Clinical Medicine

M. K. Čiurlionio st. 21, LT-03101 Vilnius

E-mail: agermanavicius@gmail.com

Summary. This paper examines the differentiation of suicide rates by gender, age, and place of residence. The analysis is based on aggregated data from The Institute of Hygiene (Lithuania) and Statistics Lithuania. The aim of this analysis is to evaluate the contribution of suicide mortality rates to changes in life expectancy in different demographic groups in Lithuania. Analysis period covers period from 2007 to 2017. The analysis was conducted by using life expectancy decomposition method. The decrease in suicide rates among rural men was found to have the greatest contribution to the increase in life expectancy – 0.44 out of 6.77 years of overall life expectancy increase. The greatest positive changes in life expectancy due to the decrease in suicide rates were recorded among men under 40 years: 0.20 out of 0.22 years of life expectancy increase in all age groups in urban areas and 0.32 out of 0.44 years of life expectancy increase in all age groups in rural areas. Female suicide contribution to the increase in life expectancy was close to zero in both urban (-0.01 years) and rural (0.09 years) areas. Thus, changes in suicide rates confirm one of the key features of the post-soviet mortality model, i.e. selective changes in mortality rates across different demographic groups.

Keywords: suicide, mortality differentials, life expectancy, Lithuania, suicide prevention.

SOCIALINIO IR POLITINIO (NE)PASITIKĖJIMO KAITA BALTIJOS ŠALYSE 1990–2018 M.

Inga GAIŽAUSKAITĖ
LSTC Sociologijos institutas
A. Goštauto g. 9, LT-01108 Vilnius
El. paštas: inga.gaizauskaite@lstc.lt

Santrauka. Straipsnyje analizuojama socialinio apibendrinto pasitikėjimo (arba pasitikėjimo žmonėmis apskritai) ir politinio pasitikėjimo (arba pasitikėjimo politinėmis institucijomis) lygmens kaita trijose Baltijos šalyse – Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Tiriamasis laikotarpis apima 1990–2018 m. duomenis, leidžiančius stebėti, ar (ir kaip) kito pasitikėjimas šių šalių visuomenėse demokratijos sąlygomis. Analizuojami tarptautinių palyginamųjų tyrimų duomenys, kurie rodo, kad tiriamuoju laikotarpiu tiek socialinio, tiek politinio pasitikėjimo lygmuo Baltijos šalyse išliko panašus, nors bendrai pastebimas nežymus kilimas. Lyginant šalis tarpusavyje galima teigti, kad Estijai sukaupti pasitikėjimo „atsargos“ pavyko geriau nei Latvijai ar Lietuvai. Pastarosiose valstybėse pasitikėjimas politinėmis šalies institucijomis išlieka gana žemas, o socialinio pasitikėjimo lygmenį galima apibūdinti kaip nuosaikų – visose Baltijos šalyse kitais žmonėmis apskritai pasitiki apie trečdalis gyventojų.

Raktažodžiai: socialinis pasitikėjimas, pasitikėjimas politinėmis institucijomis, demokratija, pasitikėjimo alternatyvos, Baltijos šalys.

Įvadas

Pasitikėjimas yra esminis socialinio ir politinio gyvenimo išteklius. Eilė mokslininkų įvardija sferas, kur pasitikėjimas yra būtinas: jis įgalina ir praplečia individo veikimo ribas neužtikrintumo, nenuspėjamumo ar rizikos sąlygomis, kurios būdingos sudėtingoms šiuolaikinėms visuomenėms, pasitikėjimas apibūdinamas kaip esminis tarpasmeninių santykių ir socialinių ryšių elementas, pasitikėjimas svarbus bendradarbiavimo ir mainų procesuose, jis skatina socialumą, socialinį aktyvumą ir toleranciją, yra neatsiejamas pilietinės kultūros, socialinio kapitalo, socialinių tinklų ir kitų reiškinų komponentas, pasitikėjimas taip pat įtraukiamas analizuojant platesnio masto sistemų (politikos, ekonomikos) vystymąsi, efektyvumą ar tvarumą bei siejamas su socialinės tvarkos stabilumu (Fukuyama, 1995; Giddens, 1990; Yamagishi, 2001; Kohn, 2008; Levi ir Stoker, 2000; Luhmann, 1979; Misztal, 1996; Nooteboom, 2002; Schnaudt, 2019; Sztompka, 1999; Tyler, 2001 ir daug kitų). Tačiau taip pat pastebima, kad pasitikėjimas nėra lengvai sukuriamas ir sukaupiamas. Tai išteklius, kurį lengviau iššvaistyti ar prarasti nei atkurti, jis yra lengvai pažeidžiamas, trapus (Blomqvist, 1997; Kramer ir Cook, 2004). Todėl siekiant suprasti šiuolaikinės visuomenės, pasitikėjimo ir nepasitikėjimo dinamikos stebėjimas tampa ypač aktualus (Markova ir Gillespie, 2008).

Pasitikėjimas yra reikšminga prielaida tvarios demokratijos vystymuisi. Ne visoms politinėms sistemoms pasitikėjimas yra reikalingas, ne visos sistemos veikia pasitikėjimui palankiomis sąlygomis (pvz., totalitarinių sistemų atvejai). Demokratija, priešingai, yra pasitikėjimu

paremta sistema (Sztompka, 1999). Nors nėra vieningai sutariama, koks pasitikėjimo lygmuo yra pakankamas ar būtinas, kokios pasitikėjimo formos yra labiausiai reikalingos demokratijos veikimui, vis tik sutinkama, kad pasitikėjimas teigiamai veikia įvairius demokratinės sistemos ir visuomenės bruožus, o nepasitikėjimo sklaida trukdo demokratinės sistemos veikimui (Cook, 2001; Jamal ir Nooruddin, 2010; Levi, 1998; Sztompka, 1997; Uslander, 2001; Warren, 1999; ir kiti). Be to, Sztompkos (1999) teigimu, esant pasitikėjimo trūkumui, formuojasi alternatyvūs mechanizmai (pasitikėjimo alternatyvos), kurie gali menkinti demokratinės sistemos veikimo kokybę, riboti jos konsolidacijos galimybes (pvz., korupcija, pasitikėjimo eksternalizacija ir kt.).

Nors pasitikėjimo reiškinys užima svarbią vietą sociologijos, politikos, filosofijos mokslų klasikų darbuose (Misztal, 1996), visuomenės nuomonės apklausų ir tarptautinių palyginamųjų tyrimų plėtra XX a. antroje pusėje leido nuosekliai stebėti pasitikėjimo lygmens kaitą ir mokslininkų domėjimasis pasitikėjimu išaugo būtent atkreipus dėmesį į pasitikėjimo žmoniems ir institucijomis mažėjimą Vakarų demokratijose – tiek Jungtinėse Amerikos Valstijose, tiek Europoje (Almond ir Verba, 1989; Dogan, 1997; Newton ir Norris, 1999; Przeworski, 1993; Uslander, 2001).

Paradoksalu, tačiau tolesnę demokratizacijos pasaulyje plėtrą taip pat lydėjo pasitikėjimo trūkumas – jis buvo stebimas ir daugelyje demokratijų, susikūrusių po komunistinio režimo žlugimo, įskaitant Baltijos šalių atvejį (Catterberg ir Moreno, 2006). Remdamiesi pirmųjų Pasaulio vertybių tyrimo bangų, kuriose buvo įtrauktos pokomunistinės demokratijos, duomenimis, Catterberg ir Moreno (2006) atkreipia dėmesį į Baltijos šalis: jų teigimu, lyginant 1990–1991 m. ir 1995–1995 m. bangų duomenis, pasitikėjimo politinėmis institucijomis lygmuo čia nukrito ypač ryškiai. Kaip Baltijos šalims sekėsi kurti pasitikėjimą per kitus du demokratijos veikimo dešimtmečius?

Šio straipsnio tikslas – palyginti pasitikėjimo lygmens kaitą Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje 1990–2018 m. laikotarpiu. Pasitelkus palyginamųjų tarptautinių tyrimų duomenis, stebima, kiek pasitikėjimo Baltijos šalims pavyko sukaupti demokratijos veikimo laikotarpiu? Ar pasitikėjimo lygmens kaita Baltijos šalyse yra panaši ar skiriasi?

1. Pasitikėjimo ir demokratijos ryšys

Demokratijos sąlygomis pasitikėjimo išteklius yra būtinybė, tiek kalbant apie institucijų veikimą, tiek apie pilietinės visuomenės raišką ar demokratijai būdingas piliečių vertybes (Campbell, 2012; Mishler ir Rose, 1995; Rose, 1994; Sztompka, 1999; Warren, 1999). Darbuose, kur aptariama demokratijos būklė, politinių sistemų stabilumas, visuomenės ir politikos santykis, paprastai išskiriamos dvi pasitikėjimo formos: socialinis apibendrintas pasitikėjimas (angl. *social generalised trust*), t. y., pasitikėjimas žmonėmis apskritai, tais, kurie nėra asmeniškai pažįstami ar į mus panašūs (Putnam, 2000; Sztompka, 1999; Uslander, 2002) ir politinis pasitikėjimas (arba pasitikėjimas politinėmis institucijomis) (angl. *political trust; trust in government; trust / confidence in political institutions*) (Catterberg ir Moreno, 2006; Levi ir Stoker, 2000; Turper ir Aarts, 2017).

Piliečių pasitikėjimas politinėmis institucijomis yra svarbus demokratijos efektyvumo, politinės tvarkos, valdžios legitimumo elementas (Almond ir Verba, 1989; Blind, 2006; Schneider, 2017; Sztompka, 1999; ir daug kitų). Visuomenės pasitikėjimo institucijomis trūkumas gali kliudyti šių institucijų veikimui, menkinti paramą reformoms, apsunkinti jų įgyvendinimą ar apskritai riboti socialinį, politinį, ekonominį vystymąsi. Piliečių pasitikėjimas valdžios institucijomis suteikia joms erdvę priimti būtinus ar perspektyvius sprendimus; tam tikras „pasitikėjimo kreditas“ įgalina veikti inovatyviai, originaliai, suteikia daugiau veikimo laisvės (Sztompka, 1999). Pasitikėjimas kuria palaikymo rezervą politiniams sprendimams ir veiksams, kuris ypač reikalingas neapibrėžtumo ir rizikos sąlygomis; ir atvirkščiai – trūkstant visuomenės pasitikėjimo politinėmis institucijomis ir lyderiais, sėkmingai veikti ir priimti politinius sprendimus tampa sunkiau (Hetherington, 1998). Taigi, politinis pasitikėjimas įgyja ypatingą reikšmę pereinamaisiais laikotarpiais, vykdant reformas ar krizių metu; visuomenės, kurios pasižymi aukštesniu pasitikėjimo lygmeniu, yra imlesnės ir geriau geba priimti reformas (Blind, 2006). Skirtingai nei kiti politiniai režimai, demokratija labiau remiasi bendradarbiavimu nei prievartos mechanizmais, todėl šios sistemos stabilumui reikalingas pakankamas piliečių pasitikėjimas institucijomis, pavyzdžiui, ekonominio sunkmečio laikotarpiu priimti laikinus suvaržymus mainais į pažadą apie situacijos pagerėjimą neapibrėžtoje ateityje (Catterberg ir Moreno, 2006). Pasitikėjimas politinėmis institucijomis persikelia ir į kitas sritis – įgalina pasitikėjimą įvairiais sandoriais (pvz., ekonomikos srityje), užtikrina bendradarbiavimą kuriant bendrą gerovę, laikantis įstatymų ir pan. (Lovell, 2001; Newton, 2001; Raiser, 1999).

Panašiai teigiama, kad socialinis apibendrintas pasitikėjimas yra būtinas, nes skatina (palingvina) tarpusavio sąveikas ir bendradarbiavimą tarp piliečių, jų gebėjimą ir norą jungtis bendroms veikloms, yra pilietinės visuomenės pagrindas (Fukuyama, 1995; Yamagishi, 2001; Jamal ir Nooruddin, 2010; Meikle-Yaw, 2008; Putnam, 2000; Uslander, 2001; Uslander, 2002). Demokratijai reikalingas pilietiškumas pasižymi efektyvia komunikacija tarp piliečių, bendradarbiavimo ryšiais, politiniu dalyvavimu ir kompetencijomis, tolerancija ir gebėjimu priimti kompromisus (Sztompka, 1999; Misztal, 1996; Putnam, 1993). Socialinio pasitikėjimo trūkumas riboja tokio pilietiškumo formavimąsi. Ir atvirkščiai – pasitikėjimas yra geras dalyvaujamosios demokratijos katalizatorius, atspindintis rūpinimosi bendrąja gerove vertybes ir įgalinantis siekti pokyčių per pilietinį dalyvavimą (Meikle-Yaw, 2008; Uslander, 1999). Visuomenėse, kur piliečiai linkę vieni kitais nepasitikėti ir vengia įsitraukti į bendruomeniškas veiklas, labiau tikėtina, kad jie bus ir mažiau linkę išreikšti palaikymą politinėms institucijoms bei jų atstovams (Blind, 2006). Inglehartas ir Welzelis (2003; 2005; Welzel, 2007) teigia, kad socialinis pasitikėjimas yra kertinis demokratijos palaikymo elementas, būtinas tiek demokratinės politinės tvarkos susikūrimui, tiek jos išlaikymui.

Vis tik pasitikėjimo ir demokratijos ryšys nėra vienareikšmis. Nors pasitikėjimas yra būtina demokratijos prielaida ir prisideda prie efektyvaus jos veikimo, tuo pačiu demokratinėje sąrangoje yra institucionalizuotas nepasitikėjimas – periodiniai rinkimai ir buvimo valdžioje terminai, valdžių atskyrimo principas, nepriklausomi teismai, pilietinės teisės – tai

tik keletas normatyvinių demokratinės sistemos elementų, kurie rodo nepasitikėjimo institucionalizavimą (Sztompka, 1997). Kitaip tariant, demokratinės sistemos sąranga suteikia tam tikrą garantą, kad tie, kurie pasiruošę pasitikėti institucijomis ir kitais žmonėmis, bus apsaugoti nuo galimų pasitikėjimo pažeidimų (Sztompka, 1997). Tačiau tuo pačiu Sztompka (1997; 1999) pabrėžia, kad toks mechanizmas automatiškai pasitikėjimo kultūros nekuria – jei sistemos veikimas yra toli nuo idealo, pasitikėjimo tai neskatinis. Dar daugiau, prastai veikianči demokratija gali būti žalingesnė pasitikėjimo kultūrai nei autokratiniai režimai – pastaruosiuose žmonės neturi daug iliuzijų apie tai, kaip veikia sistema; o štai demokratijos kontekste formuojasi lūkesčiai sistemos atžvilgiu, kurių nepateisinus, nusivylimas gali būti labai stiprus (Sztompka, 1999).

Be to, demokratijos sąlygomis reikalingas ir tam tikras skepticizmas ar įtarumas – aklas pasitikėjimas politinėmis institucijomis taip pat nėra pageidaujamas bruožas (Warren, 1999), nes piliečiai praranda gebėjimą (savo funkciją) konstruktyviai kontroliuoti valdžios veikimą. Perdėtas pasitikėjimas gali lemti politinę apatiją, sumenkinti piliečių budrumą ir įtaką valdžios sprendimams (Mishler ir Rose, 1995), tad tam tikras piliečių kritiškumas valdžios institucijų atžvilgiu demokratijai yra sveika (Blind, 2006).

Nepaisant šių išlygų, bendrai sutinkama, kad demokratijos sąlygomis socialinis apibendrintas pasitikėjimas ir politinis pasitikėjimas yra būtinybė, todėl šaliai būdingas pasitikėjimo lygmuo, ypač pasitikėjimo trūkumas ar nykimas, gali būti laikomi indikatoriumi, rodančiu, kaip šalyje veikia demokratija, koks yra piliečių pasitenkinimas sistemos veikimu, kiek tikėtinas stiprus jų atsparumas autoritarinėms nuostatoms ir pan. Užsitęsę didelės piliečių dalies socialinio ir politinio nepasitikėjimo periodai gali turėti žalingų padarinių demokratijos veikimui (Blind, 2006; Sztompka, 1999).

2. (Ne)pasitikėjimo kultūros formavimosi pokomunistinėse demokratijose kontekstas

Pripažįstant pasitikėjimo svarbą demokratijos sąlygomis, lygiagrečiai diskutuojama apie pasitikėjimo trūkumą šiuolaikinėse demokratijose. Nors socialinio ir politinio pasitikėjimo lygmuo tarp šalių skiriasi ir stebimi išskirtiniai atvejai, pavyzdžiui, Šiaurės Europos šalys, kurioms ilgą laiką pavyksta išlaikyti aukštą socialinio ir politinio pasitikėjimo lygmenį, nemažai kitų šiuolaikinių demokratijų susiduria su didesniu ar mažesniu pasitikėjimo deficitu (Catterberg ir Moreno, 2006; Delhey ir Newton, 2005; Lenard, 2005; Newton ir Norris, 1999; Schnaudt, 2019; Uslaner, 2001).

Analizuojant pasitikėjimo formavimosi pokomunistinėse demokratijose prielaidas, svarbu atsižvelgti į tai, kad pažengusių Vakarų demokratijų atveju kalbama apie pasitikėjimo „eroziją“ (angl. *erosion*) (Dogan, 1997), kitaip tariant, stebimas pasitikėjimo lygmens kritimas lyginant su anksčiau turėtu pasitikėjimu. O štai pokomunistinių demokratijų atveju, atsikaitos taškas yra kitoks – komunistinis režimas labiau rėmėsi nepasitikėjimu ir prievarta nei pasitikėjimu, todėl naujai susiformavusių demokratijų trajektorija prasideda nuo žemo ar nesamo pasitikėjimo kultūros ir juda link pastangų suformuoti ar stiprinti pasitikėjimą

demokratijai vystantis. Be to, pažengusiose demokratijose pasitikėjimo lygmens kaita vyko tame pačiame – demokratiniam – kontekste, o pokomunistinėse demokratijose (ne)pasitikėjimo kultūros formavimasis pradėdamas kaip ankstesnio – komunistinio režimo – palikimo tęstinumas. Todėl prieš pradėdant analizuoti pasitikėjimo lygmens kaitą Baltijos šalyse demokratijos laikotarpiu, prasminga trumpai aptarti pasitikėjimo būklę komunistinio režimo kontekste.

Komunistinio režimo dešimtmečiai suformavo „bloko kultūrą“ (angl. *block culture*) (Sztompka, 1993; Sztompka, 1999), kuri pasižymėjo pasitikėjimo nykimu (ar net aktyviu pasitikėjimo griovimu). Vienas iš nepasitikėjimo šaltinių, pasak Sztompkos (1999), buvo viešojo ir privataus gyvenimo priešprieša: privačioji sfera buvo suvokiama kaip „gera“, o viešoji (valdiškoji) – kaip „bloga“. Iš to kilo dvigubi tiesos standartai: informacija, gaunama privačioje sferoje, laikyta teisinga, tikra, o informacija gaunama iš valdžios – atvirksčiai, nepatikima. Tad dominavo nepasitikėjimas viskuo, kas susiję su valdžia ir jos institucijomis (Sztompka, 1999). Tarasas (1995, cit. Lovell, 2001) atskleidžia komunistinio režimo paradoksus: nors siekta įveikti susvetimėjimą ir sukurti pasitikėjimu paremtą žmonių bendruomenę, realiai buvo sugriautas tiek pasitikėjimas tarp žmonių ir valdžios, tiek tarp pačių žmonių; nors buvo deklaruojama politinio dalyvavimo kultūra, iš tiesų piliečiams nebuvo leidžiama prasmingai dalyvauti politikos procesuose, ir pan. Nepaisant propagandinių teiginių apie vienybę, iš tiesų komunistinė sistema rėmėsi baimės, nesaugumo, dviprasmiškumo, įtampos ir nepasitikėjimo jausmais. Centrinės valdžios taikomi kontrolės mechanizmai generavo nepasitikėjimą ir atomizavo visuomenę (Misztal, 1996). Tuo pačiu formavosi dvilypis piliečių santykis su valdžia ir jos institucijomis: viešai buvo demonstruojamas atsidavusio „tarybinio žmogaus“ vaidmuo, o privačiai valdžios institucijos buvo niekinamos, neretai pateisinant ar net vertinant siekimą jas nesažiningai išnaudoti (Rothstein, 2004). Tad santykis tarp valdžios ir žmonių nebuvo paremtas pasitikėjimu; atvirksčiai, jis rėmėsi abipusiu nepasitikėjimu. Komunistinė valdžia bijojo bet kokių prieš sistemą nukreiptų minčių ar veiksmų, todėl pasitelkdavo eilę kontrolės ir prievartos mechanizmų, o žmonės bandė išgyventi pasitelkdami strategijas, kurios leistų susikurti tam tikrą gerovės lygmenį.

Bloko kultūra taip pat pasižymėjo nepasitikėjimu tarp žmonių. Siekiant užtikrinti paklusnumą ideologijai, komunistinio režimo legitimumas rėmėsi kontrole, kitaminčių persekiojimu, slaptumu, manipuliacijomis ir kitomis prievartos priemonėmis. Tad iš esmės kalbėti apie socialinio apibendrinto pasitikėjimo egzistavimą bloko kultūroje nėra įmanoma. Kaip apibūdina Uslaneris ir Badescu (2004), valstybė ypač kišosi ir siekė kontroliuoti kasdienį žmonių gyvenimą, buvo siekiama supriešinti net kaimynus, tad pasitikėti nepažįstamais žmonėmis tokiam kontekste buvo pavojinga. Pasitikėjimo žmonėmis ratas buvo ypač siauras – iš esmės apsiribojo pačiais artimiausiais šeimos nariais ir draugais (Rothstein, 2004), nors dėl valdžios struktūrų taikomų priemonių ir toks pasitikėjimas galėjo būti rizikingas (Lovell, 2001; Markova et al., 2008). Neužtikrintumo, nepasitikėjimo bendravimu, baimės skleidimas padėjo išlaikyti režimo stabilumą (Markova, 2004).

Galima apibendrinti, kad atskaitos taškas perėjimui į demokratinę sistemą buvo politinio ir socialinio nepasitikėjimo kultūra, būdinga visoms komunistinio bloko šalims, todėl

analizuojant pasitikėjimo kaitą nuo 1990 m. reikia prisiminti, kad pasitikėjimas iš esmės turėjo būti sukurtas iš naujo (o ne atkurtas iki buvusio aukštesnio lygmens, kaip pažengusių demokratijų atveju).

3. Tyrimo metodika

Siekiant palyginti socialinio ir politinio pasitikėjimo kaitą Baltijos šalyse nuo 1990 m., buvo pasitelkti prieinami tarptautinių palyginamųjų tyrimų duomenys. Pasirinkti tyrimai, kuriuose tiriamuoju laikotarpiu dalyvavo visos trys šalys (bent dalyje tyrimo bangų): Pasaulio vertybių tyrimas (toliau – PVT, angl. *World Values Survey*) ir Europos vertybių tyrimas (toliau – EVT, angl. *European Values Study*), Europos socialinis tyrimas (toliau – EST, angl. *European Social Survey*), Europos gyvenimo kokybės tyrimas (toliau – EGKT, angl. *European Quality of Life Survey*) ir Eurobarometras (Šalių kandidačių Eurobarometras, angl. *Candidate Country Eurobarometer*, toliau – ŠKEB) bei Standartinis Eurobarometras (angl. *Standard Eurobarometer*, toliau – EB). Nors šalių dalyvavimas palyginamuosiuose tyrimuose nėra visiškai nuoseklus, surinkus ir apibendrinus atskirų tyrimų duomenis galima aiškiai stebėti, kaip kito pasitikėjimo lygmuo.

Analizei naudoti šie kintamieji:

1. Standartinis socialinio apibendrinto pasitikėjimo klausimas „Kaip Jūs manote, ar apskritai žmonėmis galima pasitikėti, ar reikia būti labai atsargiam?“ (angl. *Generally speaking, would you say that most people can be trusted, or that you can't be too careful in dealing with people?*) (priklausomai nuo tyrimo, atsakymai fiksuojami 0–10 (Europos vertybių tyrimas. Klausimynas, 2008), 1–10 (Europos gyvenimo kokybės tyrimo klausimynas, n. d.) balų skalėse arba žodine išraiška „Dauguma žmonių galima pasitikėti / Su žmonėmis reikia būti labai atsargiam“ (Europos socialinis tyrimas, pagrindinis klausimynas, 2015).

2. Pasitikėjimo politinėmis institucijomis klausimai (angl. *trust / confidence in X institution*). Priklausomai nuo tyrimo, kiek pasitikima institucijomis prašoma atsakyti 0–10 balų skalėje (Europos socialinis tyrimas, pagrindinis klausimynas, 2015), dichotomine žodine išraiška („linkęs pasitikėti / linkęs nepasitikėti“) (Eurobarometras 72, 2009) arba žodine išraiška „labai pasitikite, pasitikite, nelabai pasitikite ar labai nepasitikite“ (Europos vertybių tyrimas. Klausimynas, 2008). Analizuotas pasitikėjimas šiomis institucijomis: šalies parlamentu, šalies vyriausybe, politinėmis partijomis šalyje, pasitikėjimas Europos Sąjunga ir pasitikėjimas Europos Parlamentu.

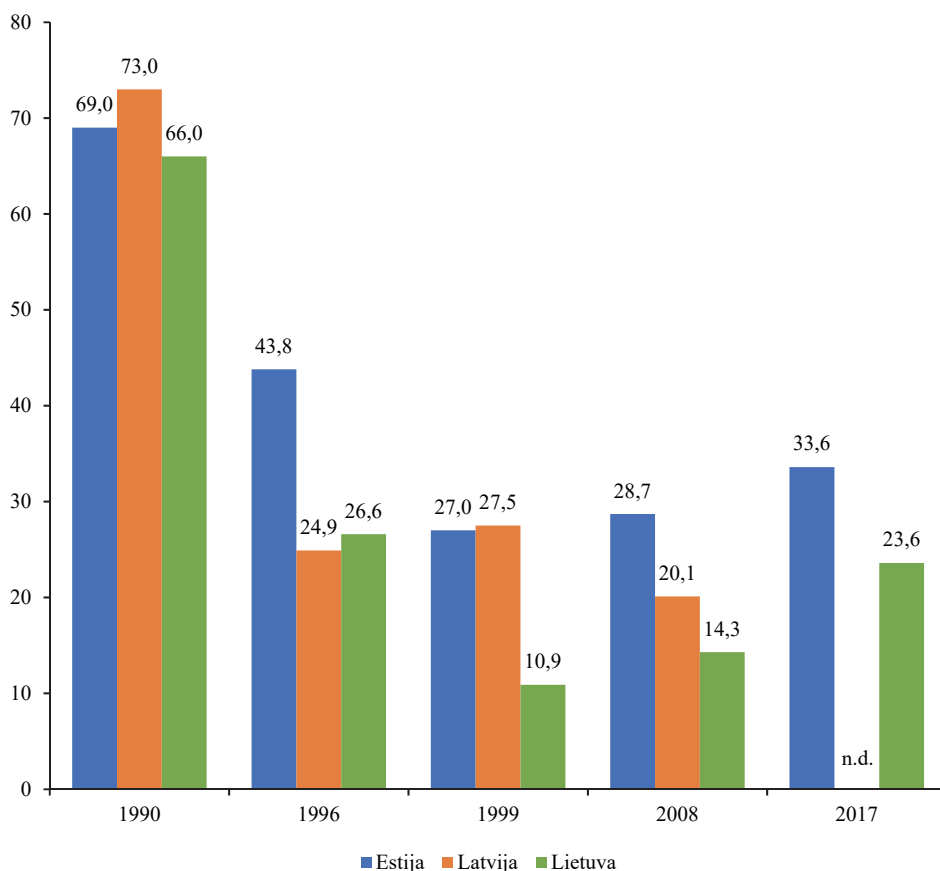
Straipsnyje pateikiami duomenys surinkti iš skirtingų formų šaltinių, priklausomai nuo konkretaus tarptautinio palyginamojo tyrimo sudarytų prieigos sąlygų: EVT 1990 m. bangos duomenys Baltijos šalims prieinami apibendrintų lentelių forma tyrimo duomenų knygoje (Inglehart et al., 2004); PVT 1996 m. ir EVT 1999/2000 m., 2008 m. bei 2017 m. duomenys analizuoti interaktyviose šių tyrimų duomenų bazėse (EVT 1981–2017, n. d; PVT 1995–1999, n. d.); EST duomenys analizuoti interaktyvioje duomenų analizės bazėje (EST 2002–2018, n. d.); EGKT 2003–2016 m. bangų duomenys surinkti naudojant interaktyvią šio tyrimo duomenų pateikimo sistemą (EGKT, 2003; EGKT, 2007; EGKT, 2011; EGKT, 2016).

Eurobarometro duomenys surinkti iš šio tyrimo duomenų ataskaitų (EC Public Opinion, n. d.) – naudotos tyrimo bangos ŠKEB 2001, ŠKEB 2002, ŠKEB 2003, EB 62, EB 63, EB 65.2, EB 67, EB 69, EB 71, EB 73, EB 75, EB 77, EB 79, EB 81, EB 83, EB 85, EB 87, EB 89. Visuose tyrimuose taikytos reprezentatyvios šalių imtys. Duomenų analizei taikyta aprašomoji statistika.

4. Politinio pasitikėjimo kaita Baltijos šalyse

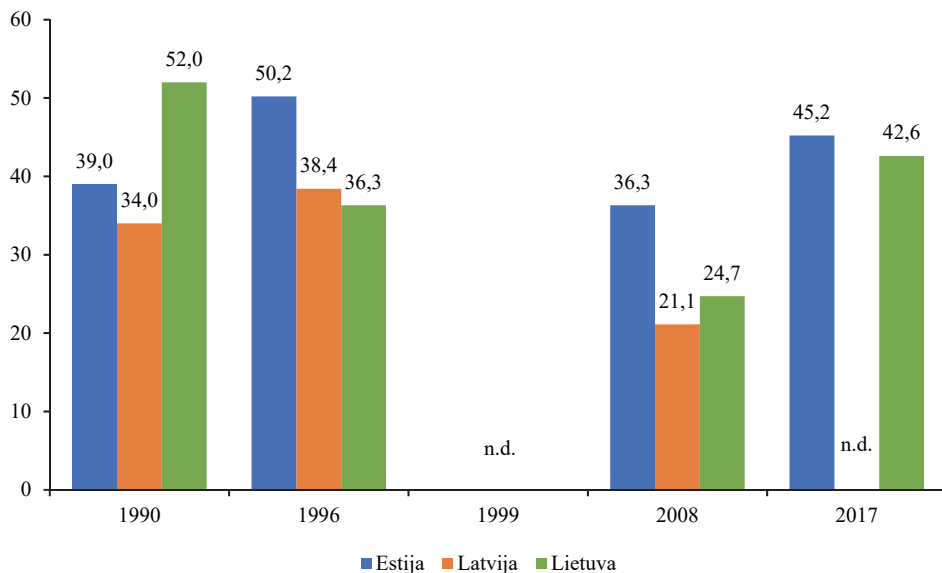
Pirmieji duomenys, leidžiantys fiksuoti pasitikėjimo lygmenį Baltijos šalyse pokomunistinės demokratizacijos laikotarpiu pateikiami EVT ir PVT tyrimų 1990–1999/2000 m. bangose. Jie rodo, kad nepaisant perėjimo iš nepasitikėjimo kultūros, Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojai tuo laikotarpiu suteikė pasitikėjimo kreditą naujai steigiamoms demokratinėms politinėms institucijoms, ypač šalių parlamentams (1–3 pav.). Visose trijose šalyse 1990 m. pasitikintys parlamentu nurodė daugiau nei 60 proc. gyventojų.

1 pav. Pasitikėjimas šalies parlamentu 1990–2017 m. (galiojančių reikšmių proc., labai pasitikintys + pasitikintys)

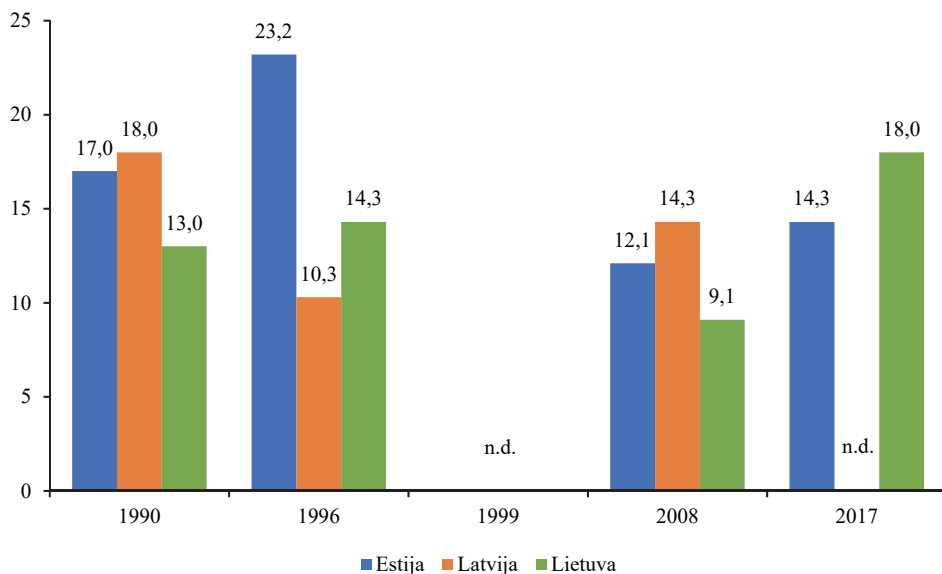
Šaltiniai: apskaičiuota remiantis EVT 1981–2017 (n.d.); PVT 1995–1999 (n.d.); Inglehart et al. (2004, p. 225).

2 pav. Pasitikėjimas šalies vyriausybe 1990–2017 m. (galiojančių reikšmių proc., labai pasitikintys + pasitikintys)

Šaltiniai: apskaičiuota remiantis EVT 1981–2017 (n.d.); PVT 1995–1999 (n.d.); Inglehart et al. (2004, p. 229).

3 pav. Pasitikėjimas šalies politinėmis partijomis 1990–2017 m. (galiojančių reikšmių proc., labai pasitikintys + pasitikintys)

Šaltiniai: apskaičiuota remiantis EVT 1981–2017 (n.d.); PVT 1995–1999 (n.d.); Inglehart et al. (2004, p. 230).

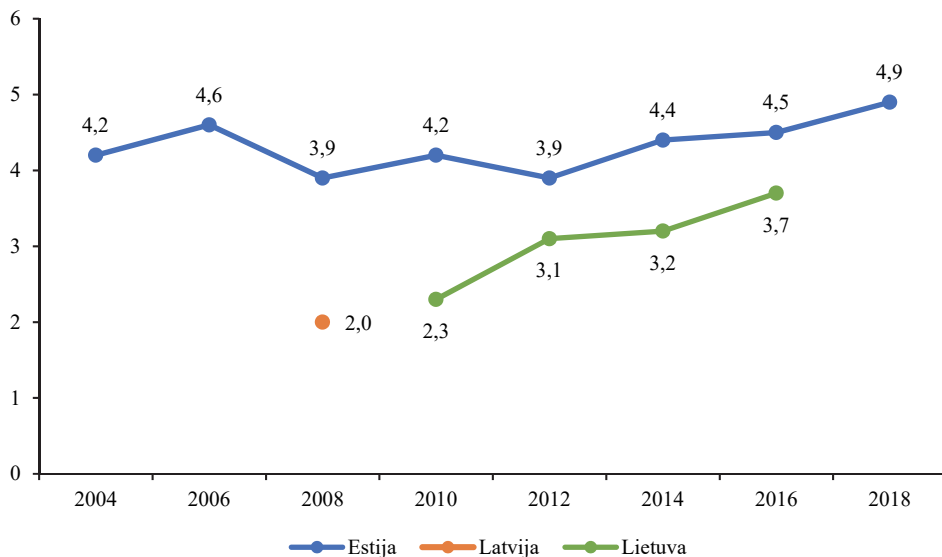
Tačiau vėlesnių PVT / EVT bangų duomenys rodo, kad piliečių pasitikėjimo išlaikyti nepavyko (1 pav.). Pasitikėjimas parlamentu Latvijoje ir Lietuvoje jau 1996 m. krito iki ketvirtadalio pasitikinčiųjų, o 1999/2000–2008 m. Lietuvoje parlamentu nepasitikėjo didžioji dalis gyventojų. Estijoje pasitikėjimas parlamentu krito palaipsniui, ir nors 1999/2000–2017 m. bangų duomenys rodo, kad šalyje parlamentu pasitiki apie trečdalį piliečių, estų pasitikėjimo parlamentu lygis visu analizuojamu laikotarpiu išlieka sąlyginai aukštesnis nei latvių ir ypač lietuvių. Vertinant bendrai, pasitikėjimas vyriausybėmis (2 pav.) visose Baltijos šalyse yra kiek aukštesnis nei parlamento institucija, tačiau kaitos trajektorija skiriasi. Lyginant 1990 m. ir 1996 m. PVT / EVT bangų duomenis, Latvijoje ir Estijoje gyventojų pasitikėjimas vyriausybėmis kiek išaugo, o Lietuvoje – nukrito. Vėliau 2008 m. visose Baltijos šalyse pasitikėjimas vyriausybėmis krito, o naujai 2017 m. EVT duomenys (prieinami tik Estijai ir Lietuvai) rodo galimą pasitikėjimo vyriausybėmis sustiprėjimą. Svarbu pastebėti, kad lyginant tris Baltijos šalis tarpusavyje, Estijoje pasitikėjimo vyriausybe lygis išlieka kiek aukštesnis nei Latvijoje ir Lietuvoje. Kalbant apie politines partijas (3 pav.), galima teigti, kad visose Baltijos šalyse vyrauja piliečių nepasitikėjimas jomis – per visą PVT / EVT tiriamą laikotarpį pasitikinčiųjų politinėmis partijomis dalis neviršijo apie penktadalį gyventojų.

Pasitikėjimo politinėmis institucijomis kaitą per pirmąjį demokratijos veikimo dešimtmetį galima apibendrinti keliais aspektais. Pokyčiai, prasidėję 1989 m., buvo staigūs, radikalūs, apėmė visas visuomenės gyvenimo sritis, sparčiai turėjo susiformuoti naujos socialinės, politinės, ekonominės struktūros ir ryšiai (Stapsford ir Abbott, 2006; Sztompka, 1993). Stebimas gana aukštas pasitikėjimo politinėmis institucijomis lygmuo pačioje perėjimo į demokratinę sistemą pradžioje Baltijos šalyse gali būti siejamas su aktyviu, masiniu piliečių dalyvavimu šiuose procesuose bei dideliais lūkesčiais besiformuojančių politinės ir ekonominės sistemų atžvilgiu (Sztompka, 1993). Tačiau netrukus tokį „kreditinį“ pasitikėjimą pakoregavo realybė. Susitelkimas ir entuziazmas, būdingas pereinamajam laikotarpiui, buvo pakeistas nusivylimu ir skepticizmu (Catterberg ir Moreno, 2006; Mishler ir Rose, 1995). Kaip to laikotarpio situaciją įvardijo Šaulauskas (Abejonė, tikėjimas, pasitikėjimas, 1997, p. 22), „(m)es turėjome pasitikėjimą, kuomet dainavome savo revoliuciją, tačiau šiandieną viso to jau nebeturime“. Svarbu ne tik naujai susiformavusių institucijų (ne)gebėjimas pateisinti turėtus lūkesčius ir užtikrinti gerovę – naujos formalios taisyklės ir institucijos turi remtis tam tikra kultūra, pilietine visuomene, o naujųjų demokratijų paveldėta komunistinio bloko nepasitikėjimo, apatijos kultūra nebuvo palanki naujajai institucinei sąrangai (Howard, 2003; Johannsen ir Norgaard, 2001; Pejovich, 2003; Rothstein, 2004). Tad iš esmės praėjus „medaus mėnesio“ (Catterberg ir Moreno, 2005, p. 32) laikotarpiui, politinės institucijos Baltijos šalyse turėjo įrodyti savo patikimumą, sukurti piliečių pasitikėjimą jomis, ypač atsižvelgiant į tai, kad bent iš dalies jos buvo ankstesnės sistemos tęstinumas (pvz., tie patys politiniai veikėjai ir praktikos) (Mishler ir Rose, 1998).

Kiek piliečių pasitikėjimo šalims pavyko įgyti vėlesniais laikotarpiais, detaliau leidžia analizuoti kitų tarptautinių tyrimų duomenys (PVT / EVT tyrimas nebuvo vykdomas tarp 2008 ir 2017 m. bangu). Nuo 2004 m. iš dalies galima stebėti pasitikėjimo kaitą remiantis

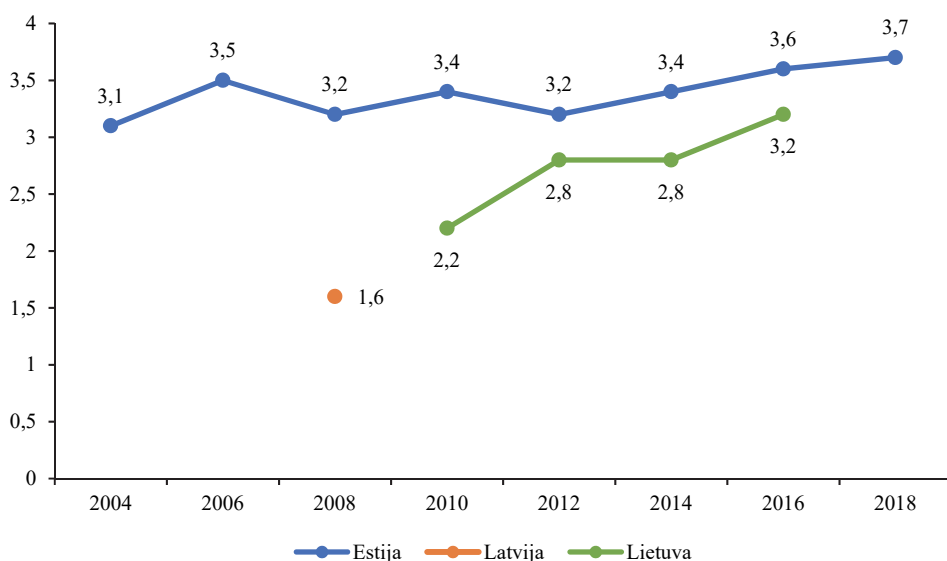
EST duomenimis – tiesa, Lietuva jame dalyvavo nuo 2010 m., o Latvija – tik 2008 m. bangoje. Tyrimas matuoja pasitikėjimą šalies parlamentu (4 pav.), politinėmis partijomis (5 pav.) bei Europos Parlamentu (6 pav.).

4 pav. Pasitikėjimas parlamentu 2004–2018 m. (vidutinis balas, skalė 0–10)

Šaltinis: apskaičiuota remiantis EST 2002–2018 (n.d.).

5 pav. Pasitikėjimas politinėmis partijomis 2004–2018 m. (vidutinis balas, skalė 0–10)

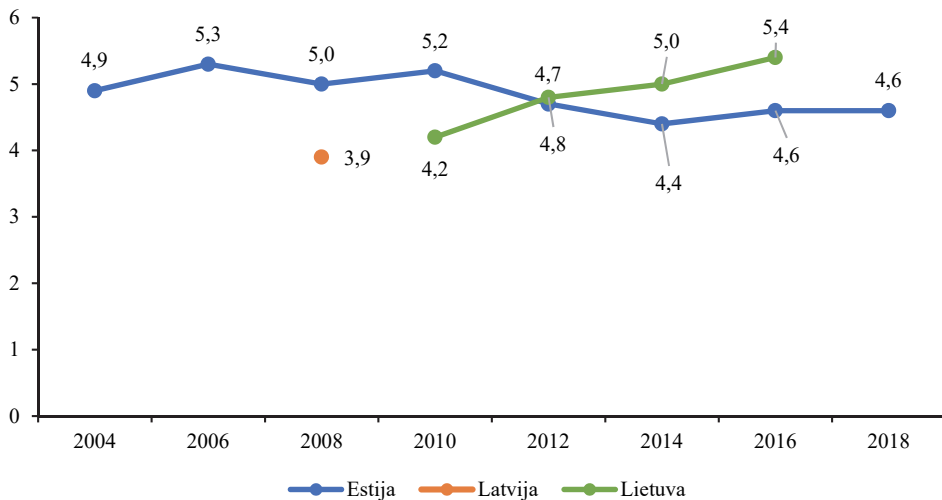

Šaltinis: apskaičiuota remiantis EST 2002–2018 (n. d.).

Duomenys rodo, kad apskritai pasitikėjimas politinėmis institucijomis Estijoje ir Lietuvoje per tiriamą laikotarpį augo. Išlieka esminis skirtumas tarp pasitikėjimo šalies parlamentu ir politinėmis partijomis (4 pav. ir 5 pav.) – pastarosiomis abiejose šalyse pasitikima mažiau (tiksliau – labiau nepasitikima nei pasitikima). Tačiau taip pat aišku, kad Estijoje pasitikėjimo politinėmis institucijomis lygmuo aukštesnis nei Lietuvoje, ypač pasitikėjimo parlamentu.

Kalbant apie pasitikėjimą politinėmis institucijomis pastebima, kad Lietuvai ir Latvijai yra būdinga „pasitikėjimo eksternalizacija“ (angl. *externalisation of trust*) (Sztompka, 1999, p. 162) – piliečiai nelaiko politinių šalies institucijų pakankamai patikimomis, todėl pasitikėjimas perkeliamas šaliai išorinėms institucijoms. Tiek EST, tiek PVT / EVT bei kitų tyrimų (žr. apačioje) duomenys rodo, kad lietuviai daug labiau pasitiki Europos Sąjungos institucijomis, nei šalies parlamentu ar vyriausybe. Pavyzdžiui, pagal 2017 m. EVT duomenis (EVT 1981–2017, n. d.), Europos Sąjunga nurodė pasitikintys 70,8 proc. lietuvių (lyginant su 23,6 proc. pasitikinčių šalies parlamentu ir 42,6 proc. pasitikinčių šalies vyriausybe). Nors Estijoje pasitikėjimo Europos Sąjunga lygis taip pat aukštas (2017 m. – 54,1 proc.), atotrūkis nuo pasitikėjimo šalies institucijomis (2017 m. parlamentu – 33,6 proc., vyriausybe – 45,2 proc.) (EVT 1981–2017, n. d.) nėra toks ryškus kaip Lietuvos atveju. Tai patvirtina ir EST duomenys (4 pav. ir 6 pav.) – jei Estijoje pasitikėjimo šalies parlamentu ir Europos Parlamentu vidutiniai balai yra panašūs, tai Lietuvos atveju pasitikėjimas Europos Parlamentu yra beveik balu aukštesnis.

6 pav. Pasitikėjimas Europos Parlamentu 2004–2018 m. (vidutinis balas, skalė 0–10)

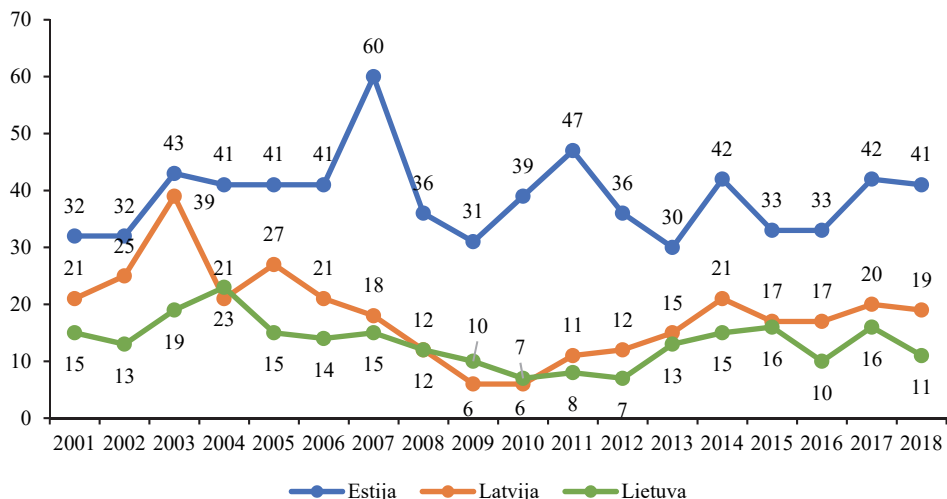

Šaltinis: apskaičiuota remiantis EST 2002–2018 (n. d.).

Ilgiausią laikotarpį visas tris Baltijos šalis apimantis tyrimas yra Eurobarometras, leidžiantis sekti pasitikėjimo politinėmis institucijomis lygmens kaitą nuo 2001 m. Šio tyrimo duomenys patvirtina aukščiau aprašytas tendencijas: Estijai per demokratijos vystymosi

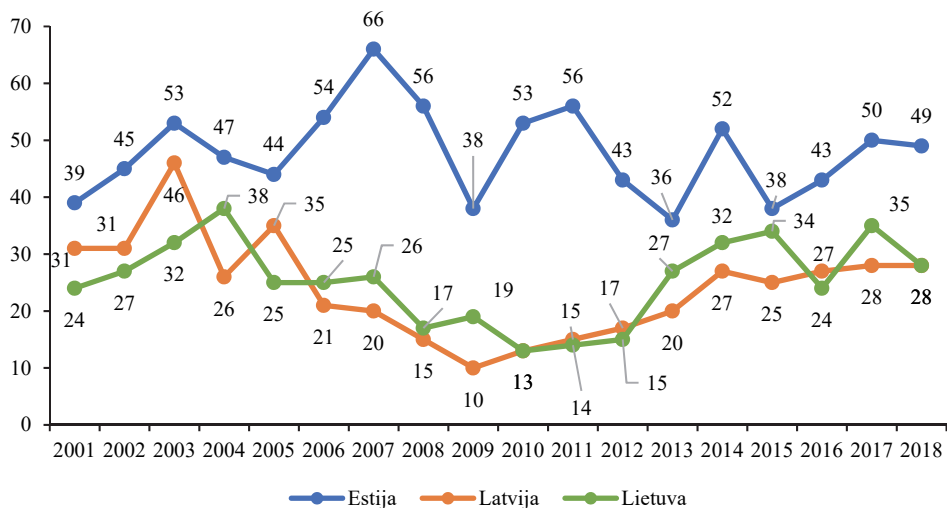
laikotarpį labiau pavyko kurti pasitikėjimą politinėmis institucijoms nei Latvijai ir Lietuvai. Visose šalyse šalies vyriausybė pasitikima kiek labiau nei parlamentu (7 pav. ir 8 pav.), tačiau Estijoje pasitikėjimo šalies vyriausybė ir parlamentu lygmuo skiriasi ne itin ryškiai, o Lietuvoje ir Latvijoje šis skirtumas gana ryškus. Pasitikėjimo politinėmis partijomis trūksta visose Baltijos šalyse (9 pav.).

7 pav. Pasitikėjimas parlamentu 2001–2018 m. (linkusiųjų pasitikėti proc. nuo visų respondentų, įskaitant atsakiusiuosius „Nežinau“)

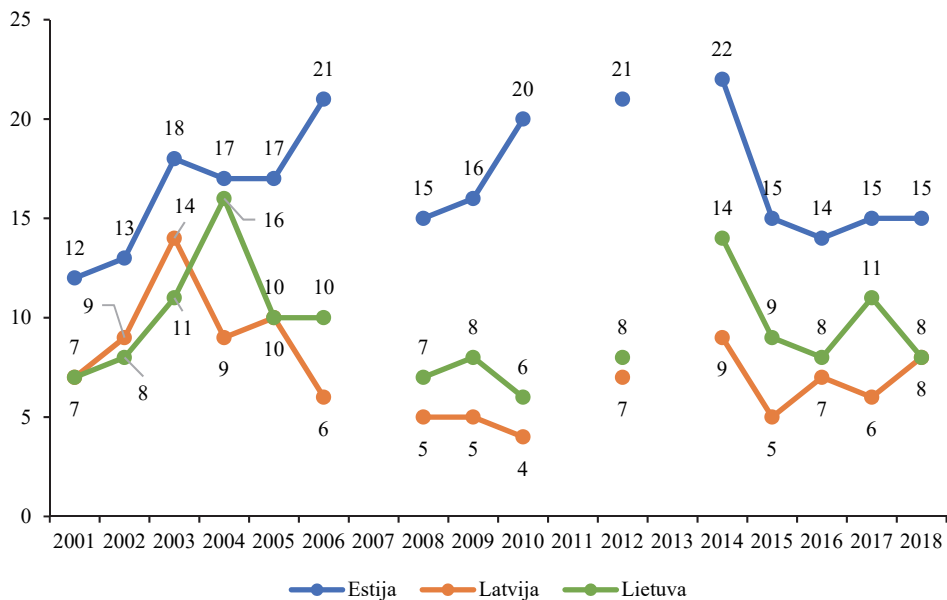
Šaltinis: surinkta remiantis EC Public Opinion (n. d.).

8 pav. Pasitikėjimas vyriausybė 2001–2018 m. (linkusiųjų pasitikėti proc. nuo visų respondentų, įskaitant atsakiusiuosius „Nežinau“)

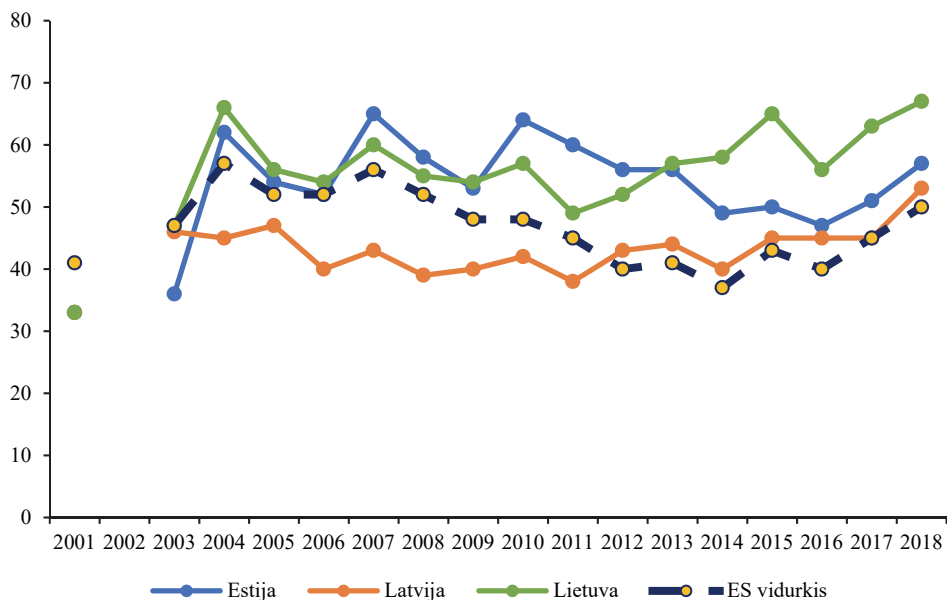
Šaltinis: surinkta remiantis EC Public Opinion (n. d.).

9 pav. Pasitikėjimas politinėmis partijomis 2001–2018 m. (linkusiųjų pasitikėti proc. nuo visų respondentų, įskaitant atsakiusiuosius „Nežinau“)

Šaltinis: surinkta remiantis EC Public Opinion (n. d.).

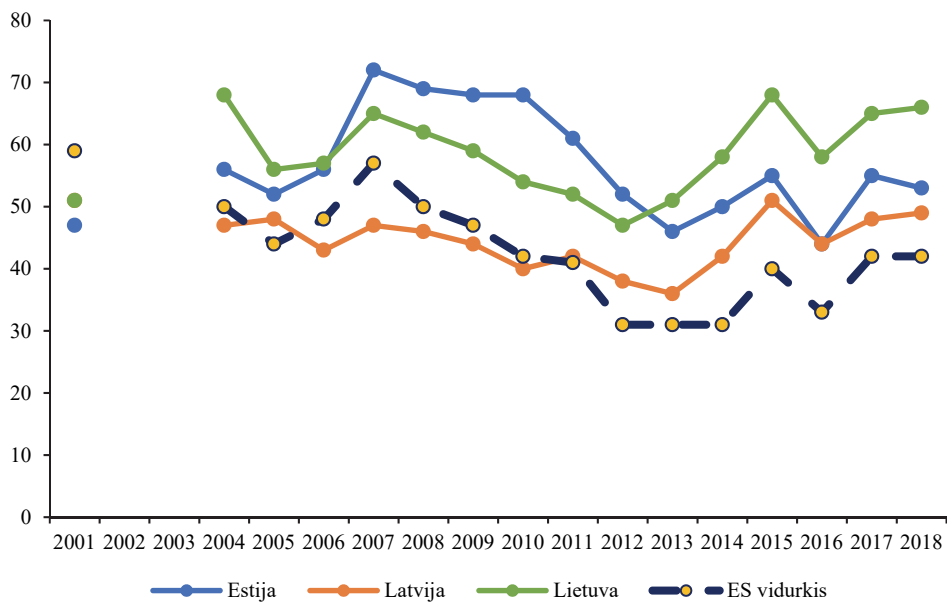
10 pav. Pasitikėjimas Europos Parlamentu 2001–2018 m. (linkusiųjų pasitikėti proc. nuo visų respondentų, įskaitant atsakiusiuosius „Nežinau“)

Šaltinis: surinkta remiantis EC Public Opinion (n. d.).

Eurobarometro duomenys dar kartą patvirtinta, kad Lietuvos ir Latvijos gyventojai linkę eksternalizuoti pasitikėjimą šalies politinėmis institucijomis – pasitikėjimo šalies institucijoms ir pasitikėjimo Europos Sąjunga (11 pav.) bei Europos Parlamentu (10 pav.) atotrūkis yra ryškus abiejose šalyse, o Estijoje šalies ir Europos Sąjungos institucijomis pasitikima panašiai. Pavyzdžiui, 2018 m. Lietuvoje šalies parlamentu pasitikėjo 11 proc., vyriausybe – 28 proc. gyventojų, o Europos parlamentu – 67 proc., Europos Sąjunga – 66 proc. gyventojų. Estijoje 2018 m. šalies parlamentu pasitikėjo 41 proc., vyriausybe – 49 proc., Europos parlamentu 57 proc., Europos Sąjunga 53 proc. gyventojų.

11 pav. Pasitikėjimas Europos Sąjunga 2001–2018 m. (linkusiųjų pasitikėti proc. nuo visų respondentų, įskaitant atsakiusiuosius „Nežinau“)

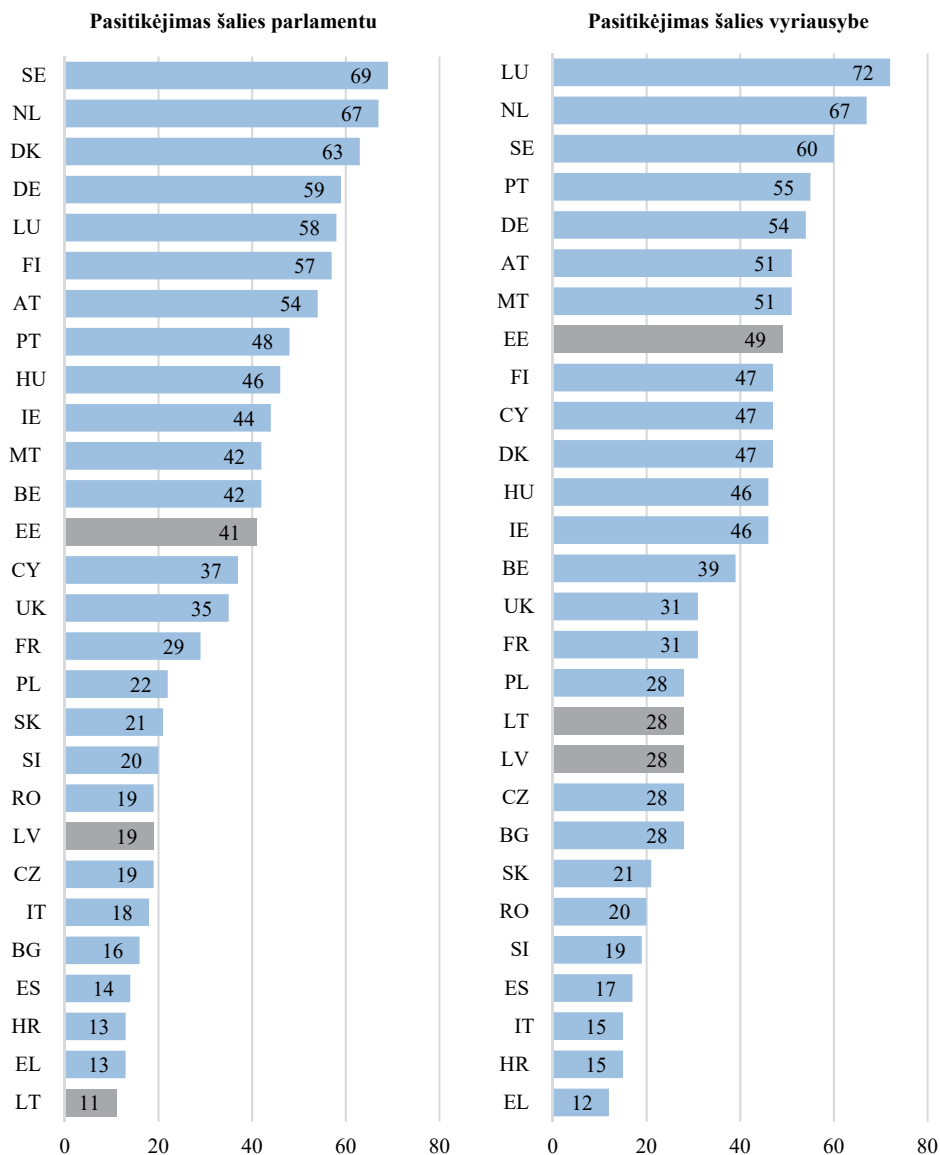

Šaltinis: surinkta remiantis EC Public Opinion (n. d.).

Beje, visą tiriamąjį laikotarpį Estijos ir Lietuvos gyventojų pasitikėjimas ES institucijomis yra aukštesnis už ES šalių pasitikėjimo šiomis institucijomis vidurkį, o pastaraisiais metais ir Latvijos gyventojų pasitikėjimas jomis yra kiek aukštesnis nei ES vidurkis (10 pav. ir 11 pav.).

Vertinant pasitikėjimo šalies parlamentu ir vyriausybe lygmenį tarp kitų Europos šalių (12 pav.) pastebima, kad Estija artėja link aukšto pasitikėjimo šalių (ypač pasitikėjimo šalies vyriausybe atveju), o Latvija ir Lietuva patenka tarp žemesnį pasitikėjimą turinčių šalių. Šie duomenys dar kartą išryškina pasitikėjimo eksternalizaciją Lietuvoje – skirtumas tarp pasitikėjimo šalies parlamentu ir Europos Parlamentu 2018 m. yra 56 procentiniai punktai (Latvijoje atitinkamai 34, Estijoje 16 procentinių punktų) (7 ir 10 pav.), ir tai didžiausias skirtumas tarp visų ES-28 šalių (Standard Eurobarometer 89, 2018).

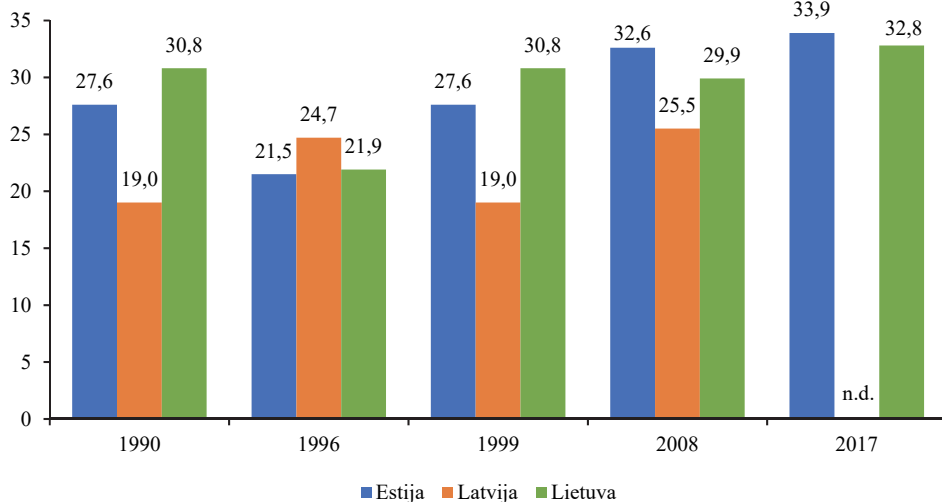
12 pav. Pasitikėjimas šalies parlamentu ir vyriausybe, ES-28 šalys, 2018 m. (linkusiųjų pasitikėti proc. nuo visų respondentų, įskaitant atsakiusiuosius „Nežinau“)

Šaltinis: Standard Eurobarometer 89 (2018).

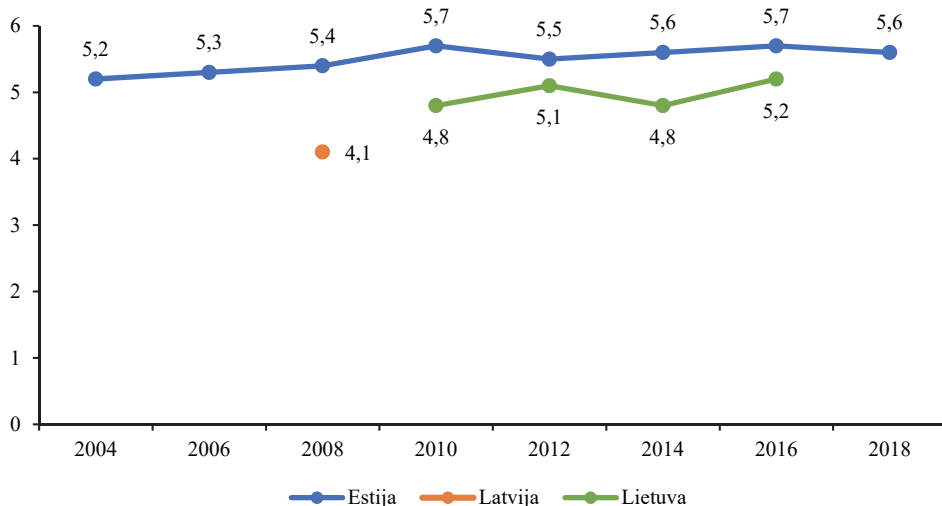
5. Socialinio pasitikėjimo kaita Baltijos šalyse

Analizuojant socialinio apibendrinto pasitikėjimo lygmens kaitą nuo 1990 m. galima teigti, kad Baltijos šalyse vyrauja labiau nuosaikus nei aiškiai demonstruojamas pasitikėjimas žmonėmis apskritai (13 pav., 14 pav. ir 15 pav.).

13 pav. Socialinis apibendrintas pasitikėjimas 1990–2017 m. (galiojančių reikšmių proc., labai pasitikintys + pasitikintys)

Šaltiniai: apskaičiuota remiantis EVT 1981–2017 (n. d.); PVT 1995–1999 (n. d.).

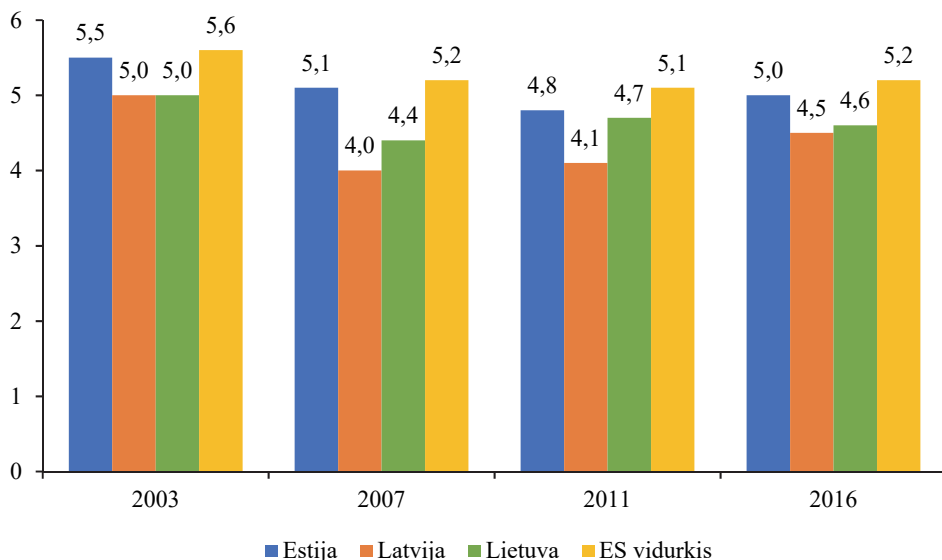
Pasitikinčių žmonėmis apskritai 1990 m. Estijoje ir Lietuvoje buvo apie trečdalį, o Latvijoje – apie penktadalį gyventojų. Vėlesnių PVT / EVT tyrimų bangų duomenys (13 pav.) rodo, kad per visą demokratijos Baltijos šalyse veikimo laikotarpį aukštesnio socialinio apibendrinto pasitikėjimo lygmens nei vienai šaliai pasiekti nepavyko. Kad socialinio apibendrinto pasitikėjimo lygis Baltijos šalyse iš esmės nekito, pavirtina ir EST bei EGKT duomenys (14 pav. ir 15 pav.).

14 pav. Socialinis apibendrintas pasitikėjimas 2004–2018 m. (vidutinis balas, skalė 0–10)

Šaltinis: apskaičiuota remiantis EST 2002–2018 (n. d.).

Tyrimų duomenys rodo vidutinį ar žemesnį nei vidutinį gyventojų pasitikėjimą kitais žmonėmis Baltijos šalyse. Pavyzdžiui, tiriamuoju laikotarpiu Estijoje vidutinis pasitikėjimo balas svyravo apie 5,5 balus (0–10 balų skalėje), Lietuvoje – apie 5,0 balus (14 pav.). Visų tyrimų duomenys rodo, kad lyginant Baltijos šalis tarpusavyje, tendencija panaši kaip ir politinio pasitikėjimo atveju: bendrai, labiau vieni kitais linkę pasitikėti Estijos gyventojai (13 pav. ir 15 pav.).

15 pav. Socialinis apibendrintas pasitikėjimas 2003–2016 m. (vidutinis balas, skalė 1–10)

Šaltiniai: surinkta remiantis EGKT (2003); EGKT (2007); EGKT (2011); EGKT (2016).

Visų Baltijos šalių vidutinis pasitikėjimo kitais žmonėmis lygmuo yra žemesnis nei ES vidurkis, arčiausiai jo yra pasitikėjimas Estijos visuomenėje (15 pav.).

Išvados

Pasitikėjimo svarba ir socialinis būtinumas, o tuo pačiu pastebimas jo trūkumas daro pasitikėjimą viena pagrindinių sąvokų analizuojant šiuolaikines visuomenes. Komunistinis režimas buvo labiau paremtas nepasitikėjimu ir prievarta nei pasitikėjimu. Todėl demokratinėse valstybėse, kurios formavosi žlugus komunistiniam režimui, teko susidurti su iššūkiu atkuriant tiek socialinį, tiek politinį pasitikėjimą. Straipsnyje apibendrinti tarptautinių palyginamųjų tyrimų duomenys rodo, kad vidutinis arba žemas pasitikėjimas politinėmis institucijomis ir nuosaikiai paplitęs socialinis apibendrintas pasitikėjimas yra ilgalaikiai Baltijos šalių demokratijų bruožai.

Palyginus trijų Baltijos šalių gyventojų pasitikėjimo politinėmis institucijomis duomenis galima teigti, kad didžiausią pasitikėjimo rezervą demokratijos vystymosi laikotarpiu pavyko sukaupti Estijai. Taip pat Estijoje pasitikėjimas šalies ir ES institucijomis yra panašus,

o Lietuvoje ir Latvijoje trūkstant pasitikėjimo šalies politinėmis institucijomis, gyventojai linkę perkelti savo pasitikėjimą ES institucijoms. Duomenys rodo, kad Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje politinėmis partijomis pasitiki ypač maža gyventojų dalis.

Visose trijose Baltijos šalyse pasitikėjimas žmonėmis nėra didelis – vieni kitais pasitiki apie trečdalis gyventojų, o pasitikėjimo laipsnis vertinant skalėje yra vidutinis ar žemesnis nei vidutinis. Nors neryškiai, vis tik Estija atrodo sukaupusi šiek tiek daugiau socialinio pasitikėjimo nei Lietuva ir Latvija.

Apžvelgiant 1990–2018 m. laikotarpį stebimas neužtikrintas pasitikėjimo politinėmis institucijomis (parlamentu ir vyriausybe) lygmens kilimas Baltijos šalyse; socialinio apibendrinto pasitikėjimo lygmuo beveik nekito. Todėl galima teigti, kad Baltijos šalyse, ypač Lietuvoje ir Latvijoje, pasitikėjimas vis dar yra trūkstamas išteklius, nors Estijoje pasitikėjimo pagrindinėmis politinėmis institucijomis (šalies parlamentu ir vyriausybe) lygmuo artėja link aukšto pasitikėjimo pasižyminčių Europos šalių lygmens.

Literatūra

- Abejonė, tikėjimas, pasitikėjimas [diskusija]. (1997). *Mintis ir veiksmas*, 1(1), 22-25. Prieiga internete: <http://www.zurnalai.vu.lt/sociologija-mintis-ir-veiksmas/article/view/6598/4695>, žiūrėta 2019-01-14.
- Almond G. A., & Verba S. (1989). *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Sage Publications.
- Blind P. K. (2006, November). *Building Trust in Government in the Twenty-First Century: Review of Literature and Emerging Issues*. Paper presented at 7th Global Forum on Reinventing Government, Building Trust in Government, Vienna, Austria.
- Blomqvist K. (1997). The Many Facets of Trust. *Scandinavian Journal of Management*, 13(3), 271-286.
- Campbell R. (2012). Values, Trust and Democracy in Germany: Still in Search for ‘Inner Unity’? *European Journal of Political Research*, 51(5), 646-670. Prieiga internete: <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2011.02051.x>.
- Catterberg G., & Moreno A. (2006). New and Established Democracies. *International Journal of Public Opinion Research*, 18(1), 31–48. Prieiga internete: <https://doi.org/10.1093/ijpor/edh081>.
- Cook K. (2001). Trust in Society. In K. S. Cook (Ed.), *Trust in Society* (pp. xi-xxviii). New York: The Russell Sage Foundation.
- Delhey J., & Newton K. (2005). Predicting Cross-National Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review*, 21(4), 311-327. Prieiga internete: <https://doi.org/10.1093/esr/jci022>.
- Dogan M. (1997). Erosion of Confidence in Advanced Democracies. *Studies in Comparative International Development*, 32(3), 3-27.
- Eurobarometras 72. (2009). Šalies ataskaita, Lietuva, ruduo 2009. Prieiga internete: http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb72/eb72_lt_lt_nat.pdf, žiūrėta 2019-09-09.
- European Commission. Public Opinion. (n.d.). [Data reports]. Prieiga internete: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm>, žiūrėta 2019-10-20. Tekste cituojama kaip: EC Public Opinion.
- European Quality of Life Survey 2003. (2003). [Data visualisation tool]. Prieiga internete: <https://www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey-2003>, žiūrėta 2019-10-20. Tekste cituojama kaip: EGKT.

- European Quality of Life Survey 2007. (2007). [Data visualisation tool]. Prieiga internete: <https://www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey-2003>, žiūrėta 2019-10-20. Tekste cituojama kaip: EGKT.
- European Quality of Life Survey 2011. (2011). [Data visualisation tool]. Prieiga internete: <https://www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey-2003>, žiūrėta 2019-10-20. Tekste cituojama kaip: EGKT.
- European Quality of Life Survey 2016. (2016). [Data visualisation tool]. Prieiga internete: <https://www.eurofound.europa.eu/data/european-quality-of-life-survey-2003>, žiūrėta 2019-10-20. Tekste cituojama kaip: EGKT.
- European Social Survey Data 2002-2018. (n.d.). [Online data analysis]. Prieiga internete: <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/>, žiūrėta 2019-10-20. Tekste cituojama kaip: EST 2002-2018.
- European Values Study 1981–2017. (n.d.). [Online data set]. Prieiga internete: <https://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog5>, žiūrėta 2019-10-20. Tekste cituojama kaip: EVT 1981-2017.
- Europos gyvenimo kokybės tyrimo klausimynas. (n.d.). Prieiga internete: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_survey/field_ef_documents/4th_eqls_-_main_questionnaire_lt_-_final.pdf, žiūrėta 2019-09-09.
- Europos socialinis tyrimas (pagrindinis klausimynas). (2015). Lietuva, 7 banga. Prieiga internete: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round7/fieldwork/lithuania/lithuanian/ESS7_questionnaires_LT_lit.pdf, žiūrėta 2019-05-25.
- Europos vertybių tyrimas. Klausimynas. (2008). Prieiga internete: https://dbk.gesis.org/dbksearch/-file.asp?file=ZA4768_q_lt.pdf, žiūrėta 2019-04-03.
- Fukuyama F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Free Press.
- Giddens A. (1990). *The Consequencies of Modernity*. Polity Press.
- Hetherington M. J. (1998). The Political Relevance of Political Trust. *The American Political Science Review*, 92(4), 791-808. Prieiga internete: <https://doi.org/10.2307/2586304>.
- Howard M. M. (2003). *The weakness of civic society in postcommunist Europe*. Cambridge University Press.
- Yamagishi T. (2001). Trust as a Form of Social Intelligence. In Cook, K. S. *Trust in Society* (pp. 121-147). The Russell Sage Foundation.
- Inglehart R., Basáñez M. E., Díez-Medrano J., Halman L., & Luijckx R. (2004). *Human Beliefs and Values, A Cross-cultural Sourcebook Based on the 1999-2002 Values Surveys*. Siglo XXI Editores.
- Inglehart R., & Welzel C. (2003). Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages. *Comparative Politics*, 36(1), 61-79. Prieiga internete: <http://www.jstor.org/stable/4150160>, žiūrėta 2019-10-01.
- Inglehart R., & Welzel C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. Cambridge University Press.
- Jamal A., & Nooruddin I. (2010). The Democratic Utility of Trust: A Cross-National Analysis. *The Journal of Politics*, 72(1), 45-59.
- Johannsen L., & Norgaard O. (2001, April). *Governance and State Capacity in Post-communist states*. Paper presented at Workshop no. 2 “Political transformation in Soviet successor states: the politics of CIS states in comparative and theoretical perspective”, Aarhus, Denmark.
- Kohn M. (2008). *Trust: Self-Interest and the Common Good*. Oxford University Press.

- Kramer R. M., & Cook K. S. (2004). Trust and Distrust in Organizations: Dilemmas and Approaches. In Kramer R. M., & Cook K. S. (Eds.), *Trust and Distrust in Organizations: Dilemmas and Approaches* (pp. 1-18). The Russell Sage Foundation.
- Lenard P. T. (2005). The Decline of Trust, The Decline of Democracy? *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 8(3), 363-378. Prieiga internete: <https://doi.org/10.1080/13698-230500187243>.
- Levi M. (1998). A State of Trust. In V. Braithwaite, & M. Levi (Eds.), *Trust and Governance* (pp. 77-101). The Russell Sage Foundation.
- Levi M., & Stoker L. (2000). Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science*, 3, 475-507.
- Lovell D. W. (2001) Trust and the Politics of Postcommunism. *Communist and Post-Communist Studies*, 34, 27-38.
- Luhmann N. (1979). *Trust and Power*. John Wiley.
- Markova I. (2004). Introduction: Trust/Risk and Trust/Fear. In Markova, I. (Ed.), *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe* (pp. 1-23). Oxford University Press.
- Markova I., & Gillespie A. (2008). *Trust and Distrust: Sociocultural Perspectives*. Information Age Publishing, Inc.
- Markova I., Linell P., & Gillespie A. (2008). Trust and Distrust in Society. In Markova, I., & Gillespie, A. (Eds.), *Trust and Distrust: Sociocultural Perspectives* (pp. 3-29). Information Age Publishing.
- Meikle-Yaw P. (2008). Democracy Satisfaction: The Role of Interpersonal Trust. *Community Development: Journal of the Community Development Society*, 39(2), 36-51.
- Mishler W., & Rose R. (1995). *Trust, Distrust and Skepticism about Institutions of Civil Society*. University of Strathclyde.
- Mishler W., & Rose R. (1998). *Trust in Untrustworthy Institutions: Culture and Institutional Performance in Post-communist Societies*. University of Strathclyde.
- Misztal B. (1996). *Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order*. Polity Press.
- Newton K. (2001). Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*, 22(2), 201-214.
- Newton K., & Norris P. (1999 September). *Confidence in Public Institutions: Faith, Culture or Performance?* Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, USA.
- Nooteboom B. (2002). *Trust: Forms, Foundations, Functions, Failures and Figures*. Edward Elgar Publishing.
- Pejovich S. (2003). Understanding the Transaction Cost of Transition: It's the Culture, Stupid. *The Review of Austrian Economics*, 16(4), 347-361.
- Przeworski A. (1993). Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective. In Pereira, L. C. B., Maravall, J. M., & Przeworski, M., *Economic Reforms in New Democracies* (pp. 132-196). Cambridge University Press.
- Putnam R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton University Press.
- Putnam R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon and Schuster.
- Raiser M. (1999). *Trust in Transition* (EBRD Working paper No. 39). European Bank of Development and Reconstruction.

- Rose R. (1994). Rethinking Civil Society: Postcommunism and the Problem of Trust. *Journal of Democracy*, 5(3), 18-30.
- Rothstein B. (2004). Social Trust and Honesty in Government: A Causal Mechanisms Approach. In Kornai, J., Rothstein, B., & Rose-Ackerman, S. (Eds.), *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition* (pp. 13-30). Palgrave Macmillan.
- Sapsford R., & Abbott P. A. (2006). Trust, Confidence and Social Environment in Post-Communist Societies. *Communist and Post-Communist Studies*, 39, 59-71.
- Schnaudt C. (2019). *Political Confidence and Democracy in Europe. Antecedents and Consequences of Citizens' Confidence in Representative and Regulatory Institutions and Authorities* [Dissertation]. Springer International Publishing AG.
- Schneide, I. (2017). Can We Trust Measures of Political Trust? Assessing Measurement Equivalence in Diverse Regime Types. *Social Indicators Research*, 133(3), 963–984.
- Sztompka P. (1993). Civilisational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologi*, 2, 85-95.
- Sztompka P. (1997). *Trust, Distrust and the Paradox of Democracy* (Wissenschaftszentrum Working paper P97-003). Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung g GmbH (WZB).
- Sztompka P. (1999). *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press.
- Standard Eurobarometer 89. (2018). Annex. Prieiga internete: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2180>, žiūrėta 2019-11-20.
- Tyler T. R. (2001). Why Do People Rely on Others? Social Identity and Social Aspects of Trust. In Cook, K. S. (Ed.), *Trust in Society* (pp. 285-306). The Russell Sage Foundation.
- Turper S., & Aarts K. (2017). Political Trust and Sophistication: Taking Measurement Seriously. *Social Indicators Research*, 130(1), 415–434.
- Uslaner E. M. (1999). Democracy and social capital. In M. Warren (Ed.), *Democracy and Trust* (pp. 121-150). Cambridge University Press.
- Uslaner E. M. (2001). Producing and Consuming trust. *Political Science Quarterly*, 115(4), 569-590.
- Uslaner E. M. (2002). *The moral foundations of trust*. Cambridge University Press.
- Uslaner E. M., & Badescu G. (2004). Honesty, Trust, and Legal Norms in the Transition to Democracy: Why Bo Rothstein is Better Able to Explain Sweden than Romania. In Kornai, J., Rothstein, B., & Rose-Ackerman, S. (Eds.), *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition* (pp. 31-51). Palgrave Macmillan.
- Warren M. (1999). Democratic Theory and Trust. In M. Warren (Ed.), *Democracy and Trust* (pp. 310-345). Cambridge University Press.
- Welzel C. (2007). Are Levels of Democracy Affected by Mass Attitudes? Testing Attainment and Sustainment Effects on Democracy. *International Political Science Review*, 28(4), 397-424.
- World Values Survey Wave 3: 1995-1999. (n.d.). [Online data analysis]. Prieiga internete: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>, žiūrėta 2019-10-20. Tekste cituojama kaip: PVT 1995-1999.

DEVELOPMENT OF SOCIAL AND POLITICAL (DIS)TRUST IN THE BALTIC STATES DURING 1990-2018

Inga GAIŽAUSKAITĖ
Institute of Sociology of LSRC
A. Goštauto st. 9, LT-01108 Vilnius
E-mail: inga.gaizauskaite@lstc.lt

Summary. The paper analyses the change in the level of social generalized trust (or trust in people in general) and political trust (or public trust in political institutions) in the three Baltic States (Lithuania, Latvia and Estonia). The study covers data of the period from 1990 to 2018 that allows monitoring whether and how level of trust in the societies of these countries has changed under democratic conditions. Analysis of international comparative studies shows that the level of social and political trust in the Baltic States remained similar during the study period, although overall there has been a slight increase, in particular of trust in political institutions. Comparing the countries, it can be stated that Estonia has managed to accumulate bigger reserve of trust than Latvia or Lithuania. In the latter, trust in the country's political institutions remains relatively low; in all three countries the level of social trust can be described as moderate, with around one third of citizens trusting other people in general. Also, a very low public trust in political parties is commonly characteristic to the three states.

Data reveal a tendency of externalisation of political trust. Though citizen of all three Baltic countries have higher than EU average levels of trust in European institutions, the gap between levels of public trust in national and EU institutions is in particular characteristic for Latvia and Lithuania (whereas Estonians trust national and EU institutions at similar levels). Lacking trust in national governments and parliaments, Lithuanians and Latvians tend to compensate placing more trust in the EU institutions. Though the three Baltic States had a similar path of transformation into democratic system, the ability to accumulate trust in people and institutions is somewhat different. The data show that Estonia is slightly more successful in formation of culture of trust whereas Latvia and Lithuania continuously have lower levels of trust over the period.

Keywords: social trust, trust in political institutions, democracy, alternatives to trust, the Baltic States.

REGIONINIAI SOCIALINĖS DIFERENCIACIJOS YPATUMAI. Lietuvos socialinė raida Nr. 8 – Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2019. – 167 psl.

ISSN 2029-963X (spausdintinis)

ISSN 2424-497X (internete)

Lietuvos socialinė raida – tai Lietuvos socialinių tyrimų centro recenzuojamas mokslo leidinys, skirtas aktualiausių socialinių procesų Lietuvoje analizei ir vertinimui. Aštuntasis šio leidinio numeris tęsia 2004 m. Socialinių tyrimų institute pradėtą leidinių apie Lietuvos socialinę raidą Europos Sąjungoje ciklą. Leidinyje publikuojami originaliais mokslinių tyrimų rezultatais pagrįsti empiriniai ir teoriniai moksliniai straipsniai, nagrinėjantys įvairių reiškinių įtaką Lietuvos socialinei ir ekonominei raidai. Leidinys leidžiamas kartą per metus. Aštuntajame leidinio *Lietuvos socialinė raida* numeryje pateikti moksliniai straipsniai, skirti Lietuvos visuomenės raidos teritoriniams ypatumams atskleisti. Leidinyje pateikti devyni straipsniai aptaria Lietuvoje vykstančių procesų teritorinės diferenciacijos reiškinius ir jos keliamas problemas.